SEYAHATNÂMELER 2

Arminius Vambery

◆

BİR SAHTE DERVİŞİN

ORTA ASYA GEZİSİ

◆

(Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustâ da Seyahati)

SES

SES

4

SES TARİH 4

Seyahatnameler 2

Orjinal Adı

Bir sahte dervişin Asya-yı Vustâ'da seyahati

Kapak, dizgi ve içdüzen

Aycan Grafik

Baskı

Prestij Matbaası

Kapak Baskısı

Orhan Ofset

Cilt

İstanbul Ciltevi

1. Baskı

İstanbul, Mayıs 1993

ISBN 975 - 341 - 003 - 4

Arminius Vambery

BİR SAHTE DERVİŞİN

ORTA ASYA GEZİSİ

Hazırlayan
N. Ahmet Özalp

YAYINLARI
Üretmen Han. Kat 2 No: 218 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 517 86 89

İçindekiler

1 *Vambery ve Orta Asya Gezisi* 7
2 *Sahte Derviş'in yolculuk hazırlıkları* 17
3 *Tahran'dan Gümüştepe'ye* 29
4 *Türkmenler hakkında bazı bilgiler* 47
5 *Gümüştepe ve Etrek* 61
6 *Etrek'ten Hiyve'ye çöl yolu* 87
7 *Harezm'den Hiyve'ye* 105
8 *Hiyve'den Buhara'ya* 131
9 *Buhara* 149
10 *Semerkant* 169
12 *Herat'tan Tahran'a* 205

Vàmbèry ve Orta Asya Gezisi

Siyonizmin ünlü lideri Theodor Herzl, kendisiyle görüştükten sonra, günlüğüne şunları yazar: "Yetmiş yaşını aşkın bu topal Macar Musevisinin şahsında dünyanın en ilginç insanlarından birini tanıdım. Kendisinin Türk mü, yoksa İngiliz mi olduğuna bir türlü karar veremeyen bu insan, Almanca kitap yazmakta, oniki dili aynı akıcılıkta konuşmaktadır; ayrıca ikisine ruhban olarak bağlandığı beş din değiştirdiğini iddia etmektedir. Bana Şark'ın binbir muammasını ve Padişah'la olan ilişkisini anlattı. Bana tümüyle güvenerek kendisinin Türkiye'nin ve İngiltere'nin gizli ajanı olduğunu söyledi. Musevilere düşman olan bir toplumda çektiği sıkıntıları anlatarak Macaristan'daki öğretim üyeliğinin göstermelik olduğundan sözetti."(*)

Herzl'in deyimiyle bu "dünyanın en ilginç insanlarından birinin kişiliğini oluşturan daha başka nitelikleri de var: 33 dereceli masonluk, siyonizmin sadık hizmetkarlığı, sahte dervişlik, gez-

(*) R. Patai, The Complete Diaries of Theodor Herzl, Londra, 1960, c,III, s.960-3. Nakleden Mim Kemal Öke, Saraydaki Casus, İstanbul, 1991, s.215.

ginlik, kaşiflik, Türk-Macar soy birliği savunuculuğu, Türk hayranlığı ve dostluğu, Jön Türklerin akıl hocalığı, devletler arası arabuluculuk... Bütün bu nitelikleri kendinde toplayan ki-şi, yazarımız Vàmbèry'den başkası değildir.

Gerçekten de dünyanın en ilginç kişiliklerinden birisi olan Vàmbèry 1831 yılında, bugün Çekoslovakya sınırları içinde kalan Bun Szerdahely kasabasında, yoksul bir Yahudi ailesinin çocuğu olarak doğdu. Babasını hiç tanıyamadan kaybetti. Annesi, kendisinin sonradan "geçimi kolay, iyi kalpli" bir insan olarak tanıttığı Fleischman adlı birisiyle evlendi.

Düzensiz biçimde süren öğrenim hayatı açlık ve sefalet içinde geçti. Sık sık bırakmak zorunda kaldığı Hristiyan okullarında okurken bir yandan da çalışmak zorunda kalıyordu. Ama daha kötüsü, Hristiyanlarca Museviliği yüzünden aşağılanırken, Musevilerce de dışlanmasıydı. Ne ki, tüm olumsuzluklara karşın akıl almaz zekası ve filolojik yeteneği kendini göstermekte gecikmedi. Sekiz yaşında Almanca ve Macarca'nın yanısıra İbranice'yi de okuyup yazmayı öğrenmiş, tüm Tevrat'ı ezberlemişti. Onbir yaşından sonra hayatını özel öğretmenlik yaparak kazanmayı başladı. Bu arada, bildiği dillere Türkçe de eklenmişti. Üniversite yıllarında Türkçeyi daha da ilerletti.

Yirmiyedi yaşına kadar Macaristan'ın çeşitli kentlerini dolaşarak serseri bir hayat sürdüren Vàmbèry, ünlü doğubilimci Hammer'in önerisi üzerine, hayatında bir dönüm noktası oluşturan kararını vererek İstanbul'a gitti (1857). Bir süre, hayatını kazanmak umuduyla yabancıların yaşadığı çevrelerde zaman öldürdü. Ama çok geçmeden Müslüman halk arasına karışmanın kendisi için daha yararlı olduğunu anladı. Kısa bir zamanda da paşa konuklarının aranılan öğretmenlerinden birisi durumuna geldi.

Ama yıldızı, dönemin önde gelen devlet adamlarından Hüseyin Daim Paşa'nın konağına yerleştikten sonra parladı. Bu Paşa,

kendisine Reşid Efendi adını verdi. Arkasından, çeşitli nazırlıklarda bulunan Sadık Rıfat Paşa'nın konağına geçti. Bu konaklarda Osmanlı aristokrasisinin hayat biçimini, gelenek ve göreneklerini öğrenerek "tipik bir Türk centilmeni" oldu. Ünü saraya kadar yayıldı. Abdulhamid'in kız kardeşi Fatma Sultan'a Fransızca dersleri verdi. Bu sırada, zaman zaman derselerine katılan, sonradan yakın bir ilişki içine gireceği Abdulhamid'le de tanıştı. Başta Mithat Paşa olmak üzere, ileride önemli görevler üstlenecek birçok kişiye de öğretmenlik etti. Bu arada kendisine Hariciye Nezareti'nde tercümanlık görevi verildi.

Vàmbèry, rahata ve bolluğa kavuşmuştu ama, içindeki öğrenme ateşi sönmek bilmiyordu. Boş zamanlarını ya bir kütüphanede araştırmalar yaparak ya da medreselerde ders izleyerek değerlendiriyordu. Bu çalışmalarıyla bir yandan Arapça ve Farsça'yı, diğer yandan çeşitli İslâm bilimlerini öğreniyordu. Bu arada bilimsel çalışmaları da elden bırakmıyor, küçük bir Almanca-Türkçe sözlük hazırlayıp yayımlıyor, Abuşka Lügatı olarak bilinen Çağatayaca-Osmanlıca sözlüğü Macarca'ya çeviriyordu. Öte yandan da hem Macar Bilimler Akademisi'ne, hem de Batı'nın önde gelen gazetelerine muhabirlik yapıyor; yazı ve yorumlarıyla kendisine uluslararası bir yer ediniyordu.

Dört yıl süren bu ilk İstanbul hayatı, Vàmbèry'nin kafasında önemli bir düşüncenin yerleşmesine neden oldu. Orta Asya'dan gelen hacılarla görüşmelerinin uyandırdığı bu düşünce, bir Orta Asya gezisine çıkarak Macar dilinin köklerini araştırmaktı. O dönem için son derece tehlikeli olan bu düşünce, giderek Vàmbèry'nin başlıca amacı haline gelecek, gerçekleştirme yollarını araştırmaya başlayacaktı. Bu nedenle İstanbul'dan ayrılarak Budapeşte'ye geldi (1862). Burada, Bilimler Akademisi'nde Türkiye hakkında bir konferans verdi. Sonra, akademi başkanına düşüncesini açarak desteğini kazandı. Kurumdan aldığı mali destekle yeniden İstanbul'a döndü.

Bu ikinci İstanbul yolculuğu, Vàmbèry'yi, bir derviş kılığında Orta Asya içlerine kadar götürecekti. Vàmbèry'ye büyük ün sağlayan, kendisine "Orta Asya Kaşifi" ünvanını kazandıracak olan bu yolculuk, elinizdeki kitabın konusunu oluşturuyor. Bir yılı aşkın bir süreyi içine alan Orta Asya gezisinin arkasından, İstanbul'da sadece birkaç saat kalan Vàmbèry, soluğu Budapeşte'de aldı. Akademi başkanının itiraflarına karşın, bulguları bilim çevrelerince ciddiye alınmadı. Bunun üzerine, yolculuğu öncesinde, Tahran'daki temsilcileri aracılığıyla bağlantı kurduğu İngiltere'ye gitti.

İngiltere'de büyük bir ilgiyle karşılandı Vàmbèry. Orta Asya'ya ilişkin notlarını Coğrafya Kurumu'na verdi. Gözlem ve izlenimlerini yazılarıyla, konferanslarıyla bilim çevrelerine ve kamuoyuna anlattı. Fakat bir süre sonra buradaki hayat tarzından sıkılmaya başladı. Herkesin maddi çıkar peşinde koşup durmasından nefret ediyordu. Burada, Doğu dünyasındaki doğal ve içtenlikli hayatın özlemini çekmeye başladı. Sonunda, iki dünya arasında köprü olarak kabul ettiği ülkesine dönmeye karar verdi.

Budapeşte'de yapacağı en uygun iş, üniversitede bir görev almak olacaktı. Üniversitede bir Doğu dilleri kürsüsü açmak üzere başvurdu. Başvurusu, akademik kariyeri olmaması, özellikle de Yahudi oluşu gibi nedenlerle olumlu karşılanmadı. Ama ısrarlı çabaları sonunda isteğine kavuştu. Böylece Vàmbèry'nin en verimli yılları başladı. Orta Asya üzerine yazdığı incelemeler Macaristan, Türkiye, İngiltere, Fransa ve Almanya'da yayımlandı. Avrupa'nın yüksek trajlı gazete ve dergilerinde siyasal makaleler yazdı, önemli merkezlerde konferanslar verdi. En önemlisi, Çağatayca Dil İncelemeleri, Uygur Dil Anıtları ve Kutadgu Biliğ, Türkçe ve Tatarcanın Etimolojik Sözlüğü gibi kitaplarının da içinde bulunduğu bilimsel eserlerini kaleme aldı.

Kısa bir sürede kendisini tüm dünyaya bir numaralı Orta Doğu ve Asya uzmanı olarak kabul ettiren Vàmbèry'nin eserlerinde, siyasal makalelerinde ve konferanslarında bu bölgeler ağırlıklı bir yer tutuyordu. Özellikle makale ve konuşmalarında Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik yayılmacı politikalarına şiddetle karşı çıkıyor, İngiltere'nin bu bölgede çağdaşlaştırmacı bir görev üstlenmesi gerektiğini savunuyordu. Dikkati çeken diğer bir yönü de Türklere duyduğu hayranlık ve bağlılıktı. Vàmbèry, dünya kamuoyu önünde, "İftiraya uğramış bir ulus" olarak nitelediği Türklerin hak ve çıkarlarının savunuculuğunu yapıyordu. Bu yönü, II. Abdülhamid'in dikkatini çekmekte gecikmedi. Yabancılara karşı çok temkinli davranan, elçileri bile binbir güçlükle kabul eden Sultan, görüşmek üzere Vàmbèry'yi İstanbul'a davet ederek Yıldız Sarayı'nda ağırladı (1880). Böylece uzun süreli yakın bir ilişkinin temelleri atıldı.

Başta Mısır'ın işgali olmak üzere ortaya çıkan birçok sorun nedeniyle Osmanlılarla geleneksel ilişkileri bozulma noktasına gelen İngilizler, resmî görevlilerinin üstesinden gelememesi üzerine, sorunların çözümlenmesinde arabuluculuk yapacak, uzlaşma imkanlarını araştıracak, Sultan'ın gerçek düşünce ve politikası hakkında bilgi edinecek sivil bir adama ihtiyaç duydular. Abdulhamid'in güvenini kazanmış tek yabancı olan Vàmbèry'den daha uygun birisi bulunamazdı. Kendisine teklif edilen bu görevi Vàmbèry, Türk-İngiliz dostluğunun tehlikeli boyutlara ulaşan Rus yayılmacılığına set çekeceği düşüncesiyle kabul etti (1883). Bu kabulle birlikte Vàmbèry'nin İngilizler hesabına casusluk ya da uluslararası arabuluculuk dönemi başladı.

Vàmbèry, İstanbul'a giderek Abdulhamid'le görüştü. Edindiği bilgileri iki rapor halinde İngilizlere bildirdi. Bir süre sonra da Abdulhamid tarafından ikinci kez İstanbul'a davet edildi. Abdulhamid, görünüşte, Türkiye kütüphanelerinde araştırma yap-

ması için çağırıyordu, ama asıl amacı Vàmbèry'yi kendi adına İngilizlerle ilişki kurmaya razı etmekti. Böyle bir göreve dünden hazır olan Vàmbèry, Abdulhamid'le görüştükten sonra İngilizlere mektup yazmaya başladı. Ama daha ikinci mektubu, İngilizlerce Vàmbèry'nin sultan tarafından satın alındığı biçimde yorumlandı. Ama yine de sürdürdüler yazışmayı. Ne ki, Vàmbèry'nin on yılı aşan bir süre boyunca gösterdiği çabaya karşın İngilizler, geleneksel politikalarından vazgeçip Rusya ile birlikte Türkiye'yi paylaşma stratejisini benimsediler. Bu politika değişikliğini şiddetle protesto eden Vàmbèry, daha sonra İngilizlerin Abdulhamid'le görüşmesi yolundaki isteklerini reddetti.

Vàmbèry, İngiltere ile Osmanlı Devletini uzlaştırma çabalarını sürdürürken, ikinci bir görev daha üstlendi. Bu yeni görev, Abdulhamid'i Yahudilerin Filistin'de toplanarak kendi devletlerini kurmalarına izin vermeye ikna etmekti. Yahudiliği nedeniyle dışlanmanın acısıyla büyüyen Vàmbèry, Theodor Herzl'in yardım isteği üzerine (16 Haziran 1890) bu konuda elinden geleni yapacağına söz verdi. Vàmbèry, Herzl'in önerisini Abdulhamid'e götürdü, bir yıl sonra da, doğrudan görüşmelerini sağladı. Herzl, Filistin karşılığında tüm Osmanlı dış borçlarını konsolide etmeyi öngörüyordu. Bu öneriyi reddeden Abdulhamid, süren pazarlıklar sonunda, Yahudi göçmenlere kapıları açmayı, Osmanlı uyruğuna girmeleri şartıyla bunlara, Filistin dışında istedikleri her yerde kolonizasyon izni vermeyi, buna karşılık Yahudilerin Osmanlı borçlarını konsolide etmelerini, varolan ve bulunacak olan tüm madenlerin işletilmesini üstlenmelerini önerdiyse de Herzl buna yanaşmadı. Vàmbèry'nin bu konudaki çabaları da sonuçsuz kaldı.

Vàmbèry, Abdulhamid'le ilişkilerini sürdürürken, Jön Türklerle görüşmekten de çekinmedi. Peşte'deki evi Jön Türklerce sık sık ziyaret edildi. Vàmbèry, bu idealist ama genç ve deneyimsiz

insanlara İslâm ve batılılaşma üzerine dersler, Türkiye'de parlamentarizmi yeniden oluşturabilmeleri için öğütler veriyordu. Abdulhamid bu ilişkiden habersiz değildi, "sen de onlardansın" diye sitem ediyordu. Ama Vàmbèry'nin dostluğu kişisel değildi. O daha çok Türk ulusunun dostu sayıyordu kendisini ve her durumda bu ulusa hizmet etmeyi borç kabul ediyordu. Bir görüşmelerinde, "Dün hiç idim, bugün ilmim var, şöhretim var..." diyecektir Tunalı Hilmi'ye ve şöyle sürdürecektir sözlerini: "Hep Türkler sayesinde. Ben bu nimete mazhariyetten mütevellid hatıratı hiç unutmam. Türkler için düşünmekten, Türkler için çalışmaktan geri durmam."(*)

Gerçekten de Vàmbèry, ömrünün sonuna kadar bu sözünün eri olmuş, dünya basınındaki yazılarıyla Türklerin hak ve çıkarlarını korumaya çalışmış, Türk aydınlarıyla yaptığı görüşmelerde, verdiği konferanslarda Türk dünyasının iyiliği için doğruluğuna inandığı görüş ve düşüncelerini açıklayarak, onlara birikimlerini aktararak yol göstermeye çalışmıştır. Örneğin sırf bu amaçla İstanbul'a gelerek konferans verir, Türkçü aydınlara sürekli bilgi, belge ve ders notları gönderir.

14 Eylül 1913 tarihinde öldüğünde, belleklerde "Türk dostu" olarak derin bir iz bıraktı. Ahmet Hikmet Müftüoğlu onu, "Türk âleminin mümtaz ve eşsiz bilgini aziz üstad" olarak anar. Cemal Kutay ise, onun Orta Asya'dan "ateşli bir Türkçü" olarak döndüğünü öne sürer.(**) Hakkında, Saraydaki Casus adlı bir monografi yayımlayan Prof. Dr. Mim Kemal Öke de şunları söylüyor: "Bizim için ise Vàmbèry'nin ayrı bir yeri vardır. O araştırmalarıyla dikkatimizi Orta Asya'ya çekerek, tarihimizi milattan en az ikibin yıl öncesine değin uzatmış, millî kültürümüzün vazgeçilmez bir boyutunun kazandırılmasına önemli katkılarda

(*) Tunalı Hilmi, *Peşte'de Reşid Efendi ile*, Kahire, 1317. Nakleden Mim Kemal Öke, *Saraydaki Casus*, İstanbul, 1991, s.254-5.

(**) bkz. Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, İstanbul, 1970, s.5-6, 82 ve 100.

bulunmuştur. Ayrıca, bu bağlamda Vàmbèry Oryantalizmi'ndeki vurgulama farkını da kaydetmek isteriz. Sırf Batı normlarına uymuyor diye Türk çalışmalarına küçümseyici bir gözlükle bakmayı bir yöntem alışkanlığı haline getiren bazı peşin hükümlü yabancı doğubilimcilere kıyasla Vàmbèry, her zaman Avrupa karşısında Türk uygarlığının üstünlüğünü savunmuş gerçek bir ilim adamı ve Türk dostu olarak hatırlanmalıdır.(*)

Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiği, Orta Asya hâlâ bilinmezliğini koruyordu. Bilinmezliğin karanlığına gömülü bu gizemli ve korkulu ülkeyi keşfetme girişimleri tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu gizi çözmeye çalışan batılı gezginler ya öldürülmüş ya da köle olarak satılmıştı. Kendi halkından birisinin bile tek başına uzun bir yolculuğa çıkamadığı bu ülkeyi bir yabancının, hele hele bir batılının gezip dolaşması imkansızdı.

Gerçekleştirdiği geziyle Vàmbèry, bu imkansızı başardı. Gerçi derviş kimliğine bürünmüştü ve elinde bir Osmanlı pasaportu taşıyordu. Ama yine de onun başarısı geniş ön araştırmalarından, zekasından, bilgi ve beceresinden kaynaklanıyordu. Çünkü bölgede tüm Müslümanların halifesi olarak kabul edilen Osmanlı Sultanının, kendi istekleri üzerine, Buhara'ya gönderdiği askerî öğretmenler bile güvenlik içinde olamamışlar, içlerinden yalnız birisi kaçmayı başararak hayatını kurtarabilmişti.

Vàmbèry, gezisine uzun bir hazırlıktan sonra Tahran'dan başladı. 28 Mart 1863 tarihinde çıktığı yolculuğu tam bir yılda tamamladı. Gezisi sırasında hanlık merkezleri olan Hiyve, Buhara ve Semerkant'a uğradı. Semerkant'tan Herat'a, oradan da

(*) Mim Kemal Öke, Saraydaki Casus, s.273.

Tahran'a geçerek yolculuğunu tamamladı. Bu uzun ve tehlikeli gezisi boyunca daha birçok yerleşim alanını görmek, incelemek; hâlâ göçebe halinde yaşayan toplulukları tanımak imkanı buldu.

Vàmbèry, gezisi sırasında, gördüğü yerler, tanıdığı topluluklar hakkında, tüm kasaba ve kentlerin fizikî, askerî ve etnik yapılarından halklarının ekonomik ve kültürel özelliklerine, gelenek ve göreneklerinden sayılarına, birbirleriyle ilişkilerine varıncaya kadar son derece geniş ve kapsamlı bilgiler topladı. Ülkesine dönünce, zaman zaman Macarca olarak, ama Arap alfabesiyle tuttuğu notları belleğindeki bilgilerle bütünleştirerek "Bir Sahte Dervşin Orta Asya Gezisi"ni oluşturdu.

Vàmbèry'nin topladığı bilgiler tüm batılı ülkeler, özellikle de Ruslar ve İngilizler için büyük önem taşıyordu. Ruslar, bu bölgeyi istila planları içindeydi. Hindistan'a yerleşen İngilizler ise, burayı da nüfuz alanları içine almak istiyorlardı. Geziyi tamamlayıp Tahran'a dönünce, Rus büyükelçisi Von Giers, "Rusya'da parlak bir gelecek" karşılığında bu bilgileri Vàmbèry'den almak istedi. Ama o, Ruslara duyduğu düşmanlık nedeniyle bu görevi geri çevirdi.

Ülkesinde de beklediği ilgiyi göremeyen Vàmbèry, İngiltere'ye giderek tüm notlarını İngiliz Coğrafya Kurumuna (Royal Geographical Society) teslim etti. Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi'ni de burada yayımlattı (Travels in Central Asia, Londra, 1864). Eser daha sonra Fransa'da (Voyages d'un Faux Derviche dans l'Asia Centrale, Paris, 1865), Macaristan'da (Kozep-Azsiai Utazas, Peşte 1865), Almanya'da (Reise in Mittelasien, Leipzig 1865), İtalya'da (Viaggi di un falso dervish nell'Asia Centrale, Milano, 1865) ve nihayet Türkiye'de (Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada Seyahati, İstanbul, 1295/ 1878) yayımlandı.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya, Vàmbèry'nin gezip dolaştığı zamankine benzer bur duruma geldi. Vàmbèry, bölgenin önemini, Rusya ile bağlantılı olarak şöyle açıklıyordu: "Ruslar, yarınki kudretlerini Orta Asya'dan alacaklardır. Çünkü Avrupa kıtasından büyük, onbir milyon kilametrekare olan bu tarihî diyarda tabiat cömert ve sonsuz derecede zengindir. Her türlü maden vardır. Yeraltı su kaynakları bugün stepleşmiş gözüken geniş sahaları en verimli topraklar haline sokabilir. İpek yolu şeklen kapanmıştır: Dünyaya hakim olacak bir devlet, insanlığın üzerinden akıp gittiği temel yollardan müstağni kalamaz. Ruslar, rejimleri ne olursa olsun, Türk anavatanını elden kaçırmamak için icabında hatıra gelebilecek bütün entrikalara başvuracaklar, şeklen sulhsever olacaklar, gerektiği zaman ırklarının ve idare tarzlarının kendilerine en uygun şekli olan zulmü ve istibdadı bütün dehşetiyle tatbik edecekler, bu geniş kıtayı sömürmeye devam edeceklerdir. Bunda da şüpheniz olmasın ki, muvaffak olacaklardır. Zamanın tekniğini, Avrupa karasındaki topraklarından daha büyük dikkatle buraya sokacaklar, bakir kıymetleri işleyeceklerdir. Bu yol ve tarz onların cihan devleti olabilmeleri için tercih etmeye mecbur oldukları yoldur. Dünyaya hakim olmak iddialarını ve ihtiraslarını başka türlü devam ettiremezler."(*)

Bugünde, birçok devlet, aynı nedenlerle, Orta Asya ile ilgili hesaplar yapıyor. Sözün kısası, Orta Asya hâlâ önemini koruyor. Özellikle bizim için bilinmezliğini de. Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, biz bu bilinmeyen ülkede adım adım dolaştıracak, bütün sırlarını önümüze serecektir.

N. Ahmet Özalp

(*) Cemal Kutay, Sahte Derviş, s.83.

2
Sahte dervişin yolculuk hazırlığı

Tebriz ile Tahran arası onbeş gün çeker. Ama biraz hızlı gidilebilmesi durumunda, sözkonusu mesafe onüç günde aşılabilir. İran'da yolculuk Haziran ayında yapılıyorsa, şiddetli sıcak yüzünden, konak yerlerinde gereğinden fazla mola vermek, dinlenmek gerektiğinden ve o günlerde bir çöl görünümü alan çorak sahralarda, ağır yüklü katırlarla aheste aheste yol alma zorunluluğundan, yolculuğun güçlük ve yorgunluğundan bitab düşmemek mümkün değildir.

Bu açıklama göz önüne alınırsa, Miladî binsekizyüzaltmışiki (1862) yılı Haziran ayının onüçüncü günü, İran başkentine yaklaştığım sırada, ne denli acı verici bir durumda oluşuma hayret edilmez sanıyorum. O gün, Tahran'dan yaklaşık iki İngiliz mili uzaklıkta akan bir ırmak kenarında konaklayarak hayvanlarımızı sulamaya başladık. Bu mola, uykuda bulunan yol arkadaşlarımı uyandırmıştı. Hepsi uyuşmuş olan gözlerini ovalayarak ayılmaya çalışıyorlar, bir yandan da Tahran kentinin kuzey-doğu yönüne düştüğünü bildiriyor, işaret ediyorlardı.

Gerçekten de, sözkonusu yöne bakıldığı zaman, semaya doğru uzanan mavi sisten oluşmuş bir sütun ve onun içinde yer yer güneş ışıklarının yansımasıyla ışıldayan kimi kubbeler görülüyordu. Kente yaklaştıkça mavi sis yavaş yavaş yok olmaya başladı. Sonunda, halkı arasında Daru'l-Hilafe (Hilafet Merkezi) ünvanıyla anılan İran'ın başkentini görmek nasip oldu.

Girdiğimiz kapının adı Bab-ı Nev (Yeni Kapı) idi. Sağdan soldan karma karışık bir şekilde gelip geçen, yerli ve yabancı mallarla dolu balyalarla arpa ve saman yüklü deve, katır ve eşeklerin arasından yol açıp geçebilmek için karşılaştığım engel ve güçlükler, uzun zaman belleğimden çıkmayacaktır. Bu durum, kentin kapısını bir ara iyice kapattığı için, bacaklarımı eşeğin üstüne alıp ben de arkadaşlarım gibi "yol açın" ya da "savulun" anlamına "hâberdâr" diye çevreye bağıra çağıra, kente güçlükle girebildim. Hamd olsun, hiçbir kazaya uğramadan, pazar boyunca ilerleyerek Devlet-i Aliye (Osmanlı) sefarethanesini buldum. Kazaya uğramadığım için şükrediyorum; çünkü, kente girdiğimiz sırada karşılaştığımız izdihamda yol açabilmek için pek çok sopa ve deynek muhabbeti olmuş, hatta bir hayli de kılıç oynamıştı.

Peşte Akademisi tarafından kimi bilimsel araştırmalar yapmakla görevlendirilmiş olan Macaristan Krallığı uyruğundan bir gezginin Türk sefarethanesinde ne işi olabilir?

Miladın binsekizyüzotuziki (1832) yılında, Tuna nehrinin en büyük adalarından biri üzerinde bulunan, Macaristan'ın Duna szerdahely(*) adlı küçük bir kentinde doğdum. Çocukluk yıllarımdan beri, yaratılışım gereği, yabancı dil öğrenimine ilgi duyuyordum. Bu nedenle, bir dilin diğer bir dil üzerindeki etkilerini, özellikle ana dilimin kaynak ve kökenini araştırma ve inceleme arzusu gönlüme yer etmişti. Macarcanın Altay dillerinden

(*) Bugünkü Dunjaska Streda, Çekoslovakya.

ayrılan bir dil olduğunda sözbirliği edilmişse de, Tatar ve Finoa kollarından hangisine mensup olduğu hakkında henüz bir karar verilememişti; kimi zaman birine, kimi zaman da diğerine bağlanıyordu.

Dilimizin kökeni hakkındaki bu görüş ayrılığını gidermenin ancak Türk ve Tatar dillerinin öğrenilmesine bağlı olduğunu anladım. Bu nedenle birkaç yıl İstanbul'da kalıp sık sık okullara ve kütüphanelere devam ederek dil ve din bilimlerinde bilginler düzeyine ulaştım. Ne ki, amacım konusunda henüz doğru bir fikir edinemediğimden, dil araştırmalarımı daha ileri götürmek için Orta Asya'ya bir gezi yapmaya ve bu geziyi bir Türk, daha doğrusu İstanbullu bir efendi nitelik ve giyiminde yapmaya karar verdim. İstanbul'da uzun süre oturuşum, Türklerle iç içe yaşayışım ve onları yakından tanıyışım nedeniyle bu ulusun dil ve gelenekleriyle elde ettiğim yakınlık, bu düşüncemin gerçekleşmesini temin ederdi.

İşte Tahran'da Bab-ı Âli sefarethanesinde kendimi, kendi evimde gibi sayışımın nedeni budur. Safaretten Sefir Haydar Efendi'nin, Tahran'dan sekiz mil mesafede bulunan Cirez adlı yazlığına taşındığını öğrendiğim için, hemen oraya gittim.

Yazlığa vardığımda yemek için sofraya oturulmak üzereydi. Gerek Sefir Hazretleri ve gerek maiyetindeki memurlar tarafından güzel biçimde karşılanarak sofraya oturdum. Yemek sırasında sürekli sohbet edildi. Bir ara söz İstanbul Boğaziçi'nin güzelliğine geldi. Tahran'da Türk memurlarına hoş görünmek için İstanbul'un güzelliğinden, Padişah'ın güç ve görkeminden söz etmek gerekir. Çünkü Tahran'ın şartları içinde, hatırlanıp anıldıkça İstanbul'un doğal güzellikleri bir kat daha artar. Bunca şairin övgülerine konu olmuş İran ülkesi, gerçekte ürkütücü bir çöldür. Buna karşılık Türkiye adeta bir cennet gibidir. Ancak İran halkında gözlemlediğim zihin berraklığı, kavrama gücü ve zerafet Osmanlılarda az bulunur. Buna karşılık Türklerde-

ki doğruluk ve ahlak, içtenlik ve kalb temizliği rakipleri olan İranlılarda yoktur.

İranlılar şiirsel yaratılış ve düşünceleri, çok eski zamanlardan kalma uygarlıkları nedeniyle Türklerin önünde bulunduklarını ileri sürerler. Ama yabancı ulusların bilgin ve sanatçılarının yaptıkları yararlı keşiflerden yararlanmayı istemeye, Avrupa dillerini öğrenmeye, sözün kısası, onlarla her türlü ilişkiyi günden güne artırmaya yönelik çaba ve çalışmaları, herhalde kendilerinin İran halkına olan üstünlüklerini kanıtlamaktadır.

Avrupa'dan hareket etmeden önce, gazetelerde, Afgan Hükümdarı Dost Muhammed Han'ın, Herat Sultanı olan damadı Ahmet Han ile savaşmakta olduğunu görmüştüm. Çünkü Ahmet Han, kayın pederine olan bağlılığını terkederek İran Şahı'nın himayesi altına girmiş. Bu haber bana abartılı göründüğünden, on gün kadar dinlendikten sonra Meşhed ve Herat taraflarına yapmayı kararlaştırdığım geziyi, böyle önemsiz nedenler yüzünden ertelememeyi düşündüm. Ama ihtiyat gereği işin gerçeğini öğrenmek gerekiyordu. Araştırınca, tüm geçiş yollarının tamamen kapalı olduğunu, savaş bölgesinden kervanların, özellikle hiçbir yolcunun geçmeye cesaret edemediğini öğrendim. Bu nedenle, bu kararımdan vazgeçtim. Yılın bu mevsiminde kuzey yoluyla Buhara'ya gitme konusuna gelince, bu seçenek, kış mevsiminde kendini Orta Asya çöllerinde tehlikelere ve ölüme atmak demek olacağından, çaresiz, amacımı gerçekleştirmeyi gelecek ilk bahara ertelemek zorunda kaldım.

Ancak bu arada zamanımı boş geçirmemek için, İranlıların eski uygarlıklarından kalan eserleri görmek üzere İsfahan ve Şiraz'a gittim. Binsekizyüzaltmışüç (1863) yılı Haziranı içinde oradan Tahran'a dönünce, doğruca Devlet-i Aliye Sefarethanesine inerek yerleştim. Burada hemen her gün, mutad yardımları almak üzere gelen Tatar hacılarıyla görüşüyordum. Bunlar Ehl-i Sünnet, İranlılar Şiî olduklarından, kendilerinden en küçük bir yar-

dımı bile esirgiyorlardı. Türklerin yardım etmesi de mezheplerinin bir olmasından ileri geliyordu.

Bu pejmürde giysiler içindeki Tatarlardan birisinin odama gelmesine çok memnun oluyordum. Çünkü kendilerinden yurtlarına ilişkin doğru malumat almakla kalmıyor, araştırmayı amaçladığım dil hakkında da birçok şey öğreniyordum. Onlar ise benim amacımı bilmediklerinden, kendileriyle görüşme ve konuşmaya gösterdiğim ilgi ve isteği bir art niyete bağlamıyor, hasbi olduğunu sanıyor ve bu nedenle benim böyle alçak gönüllü oluşuma, ilgi gösterişime doğal olarak memnun oluyor, hayret ediyorlardı.

Az bir zaman içinde Sultan'ın elçisi Haydar Efendi'nin cömertliği ve misafiri olan Reşid Efendi'nin —ben bu adla tanınmıştım— yoksullara, devrişlere adeta bir kardeş gibi davrandığı hacıların kaldıkları kervansaraylarda yayıldı. Hatta benim devriş olduğuma, ama tanınmamak için kılık değiştirmiş olduğuma inanmaya başladılar. Bu haber yayılıp halk arasında bir tevatür haline gelince, Tahran'dan geçen tüm hacılar Sefir'den önce beni ziyaret etmeye başladılar. Kaldı ki, herhangi bir hacının, benim aracılığım olmadan, istediği zaman Sefir'i görmesi pek kolay birşey değildi. Benim aracılığımla hem mutad küçük yardımlarını alıyorlar, hem de diğer isteklerini kabul ettiriyorlardı ki, gerçekte, bu isteklerinin hiç birisi kabul edilemeyecek ölçüde birşey değildi.

Martın yirminci günü sabahleyin, bu hacılardan dört kişi yanıma gelerek, kendilerince gerçek halife olan Sultan'ın sefiri ile birlikte görüşmemizi rica ettiler. Meğer Hemedan'daki İran memurlarından şikâyet edeceklermiş. Çünkü Mekke'den döndüklerinde kendilerinden bazı haksız vergiler alınıyormuş.

Sözkonusu vergi, bir zamanlar İran Şahı tarafından sırf Sünnîlere mahsus olmak üzere fuzuli olarak konulmuş. Bu ha-

cılar Sefir'den para falan istemiyorlardı; kendileri adına kişisel bir istekleri de yoktu. Amaçları bundan böyle kutsal mekânları ziyaret için gelecek olan Sünnîlere Şiîler tarafından baskı yapılmaması konusundan oluşuyordu. Doğu halkından olan bu adamların böylesine hasbi ve kişisel çıkarlardan uzak bir istekte bulunmaları, bana olağanüstü bir durum olarak göründü. Bunun üzerine konuklarımın yüzlerine biraz daha dikkatle bakmaya başladım. O zaman, çok kaba görünen dış görünüşlerine ve yoksul giysilerine karşın, kendilerinde nedenini bilemediğim doğal bir soyluluk hissettim. Bu nedenle de bu insanlara kalbi bir yakınlık duydum.

Konuklarımla konuşmalarımız sırasında, içlerinde söze en çok karışanı, Çin Buharası, yani Kaşkar halkından bir hacıydı. Bu adamın parça parça olmuş giysileri, terzi dükkânından yakın bir zamanda çıkmış yeşil bir cübbe ile örtülüyordu. Başında büyük bir sarık vardı. Arkadaşlarının da itiraf ettikleri gibi, gözlerinden fışkıran zekâ ışıkları, içlerinde en zeki ve uyanık olduğunu gösteriyordu. Kaşkar sınırları içinde bulunan Aksu adlı kentin valisinin imamıydı ve iki kez hacca gitmişti.

Bunların kervanı yirmi dört hacıdan oluşuyordu. İçlerinde ileri gelenleri bu dört hacı idi. Anlattıklarına göre kervan arkadaşları içinde yaşlı-genç, varlıklı-yoksul her sınıftan insan vardı. Kimileri yumuşak huyluluk ve merhamet, kimileri de bilgi ve marifet nitelikleriyle donanmıştı. Tümü de Hokand ve Kaşkar halkındandı. İçlerinde "Buharalı bir yılan" olmadığından, birbirleriyle çok iyi anlaşıyorlardı.

Hacıların anlattıkları beni şaşırtmadı. Çünkü Tatarlarla Özbeklerin Orta Asya'da Tacik ve Acem kökenli kadim ahaliye düşmanlıklarının köklü olduğunu çoktan beri biliyordum. Bu adamlarla bir saat boyunca konuştuktan sonra, durum ve sözlerinden saflık ve riyasızlıktan başka birşey hissetmediğim için, yüzlerinin ve görünüşlerindeki garipliğin gösterdiği gibi ya-

bancı bir ulustan olmalarını, uzun ve zor yolculukları nedeniyle giysilerinin yıpranmış bulunmasını, sözün kısası, tüm dış görünüşlerinin menfuriyetini göz önüne alarak kendi kendime, "Orta Asya'da yolculuk etmek üzere bu adamları arkadaş edinmek mümkün değil midir?" diye sormaya başladım. Çünkü bunlar oraların yerlisi olduklarından, benim için en uygun kılavuz olabilirlerdi. Sefir'in tanıklığı üzerine de benim devriş olduğuma iyice inanmışlardı. Bu adamların Buhara'da tanıdıkları, ilişkileri çoktu. Bu durum benim açımdan önemli bir avantajdı. Çünkü, benden önceki Avrupalı gezginlerin uğradıkları bela ve felaketi düşündükçe, Buhara'da bir süre kalmanın benim için ne denli vahim tehlikelere neden olabileceğini kestirebiliyordum. Ama, bunları arkadaş edinmem durumunda tehlike azalacağı için, tereddüte gerek kalmadığından, birlikte yolculuk etmeye karar verdim. Ancak bu yolculuğu hangi düşünce ve amaçlarla yapmak istediğimin sorulacağı açıktı. Çünkü, Doğu halkından hiç kimse, bir efendinin, sırf bilimsel amaçlar için, uzak ülkelere, zorluk ve tehlikeleri aşikâr olan bir yolculuk yapacağına ihtimal vermez ve bu nedenle de türlü şüphelere düşerlerdi.

İşte bu düşünceler nedeniyle, böyle mutaassıb Müslümanlara, inançlarına aykırı söz söylemek ve düşünceler açıklamak yersiz olacağından, başka bir ortamda yapılmasını uygun bulmadığım biçimde, onların hoşuna gidecek şeyler söylemeye mecbur oldum. Kendilerine hoş görünmek ve bu vesile ile amacıma ulaşmak için sözlerimi, "Kimselere açıklamadan, nice zamandan beri Türkistan'ı ziyaret etmek istiyordum. Çünkü Türkistan, İslâmi erdemlerin kaynağı ve İslâm dininin bozulmanın kir ve pisliklerinden korunduğu yerdir. Buhara ve Semerkant'ta medfun olan evliyaullahın mekabir-i şerifelerini ziyaret etmek de ayrıca içimdeki isteğin artmasına neden oldu. Bunun için Rum'dan —oralarda Osmanlı ülkesine Rum adı verilir— İran'a gelip bir seneden beri uygun bir zamanı bekleyerek oturuyor-

dum. Cenab-ı Hakk'ın lütuf ve inayetine şükürler olsun ki, bana sizler gibi uygun yol arkadaşları ihsan ederek hayırlı niyetimin husulünü temin buyurdu" diyerek tamamladım. Bu sözlerim üzerine Tatarlar bir süre şaşkınlık içinde düşündükten sonra yavaş yavaş kendilerinie geldiler. Gerçekten halis bir derviş olduğuma inandıklarını, daha önce hakkımda duydukları kuşkuların artık tümüyle yok olduğunu söyleyerek, haklarında gösterdiğim sevgi ve iyi düşüncelerden, böyle tehlikeli bir yolculuk için kendilerini kılavuz ve koruyucu seçtiğimden dolayı teşekkür ettiler.

Daha sonra, reisleri durumunda olan Hacı Bilal adlı şahıs, bu sözlere ilave olarak, "Bizler sizin yalnız dostunuz değil, aynı zamanda köleniz olacağız. Ama size şunu hatırlatırım ki, Türkistan yolu İran ve Osmanlı ülkelerinin yolları gibi rahat ve güvenli değildir. Orada yolculuk yapılırken genellikle haftalarca bir eve bile rastlanmaz. Bir lokma ekmek, bir damla içecek su tedariki mümkün olamaz. Çöllerde fırtına çıktığı zaman, diri diri kumlar altında gömülüp kalmamak için yol değiştirilirse, eşkiyanın zalim kılıcı ile öldürülme ya da ellerine düşüp sonra köle gibi satılma tehlikesi de vardır. İşte efendi, bunları ayrıntılı olarak düşünüp gözönüne alınız ve ona göre karar veriniz. Çünkü birgün pişman olabilirsiniz. Biz ileride uğramanız ihtimali uzak olmayan felaketten dolayı üzerimize sorumluluk alamayız. Ayrıca şunu da hatırdan çıkarmamalısınız ki, vatandaşlarımızın büyük çoğunluğunun olaylar hakkındaki tecrübeleri ve dünya durumları hakkındaki bilgi ve kavrayışları bizim düzeyimizde olmadığı için, duymuş olmanız gerektiği üzere, misafirperverlikleriyle ünlü olmakla birlikte, uzak ülkelerden gelen yabancılar hakkında daima kötü düşünürler." dedi. Arkasından da, "Dönüşünüzde, doğal olarak eşlik ve yardımlarımızdan mahrum olacağınızdan, o uzun mesafeyi kendi başınıza aşmayı gözünüz kesiyor mu?" diye sordu.

Ben, dervişane bir tavırla, bu uyarılara hiç önem vermemiş gibi görünerek, "Ariflerin kavli üzere, bu fani dünyanın dört-beş gün ikâmet olunan bir misafirhane olduğunu biliyorum. Hal-i hazırını düşünmeyip de gelecek endişesi çeken ve uzun uzadıya gelecek hesapları yapan izansız Müslümanların haline gülerim. Ey azizlerim, beni götürünüz. Bu yalancı dünyanın gözümde hiçbir değeri yoktur. Ben ondan çoktan usandım. Artık onu terketmek istiyorum." diye cevap verdim. Bu sözlerim üzerine hacılar azim ve niyetimde ne kadar kararlı olduğumu görerek beni yanlarında götürmeye karar verdiler. Her biri benimle ayrı ayrı kucaklaşıp öpüştü. Eskimiş giysilerine sinmiş kötü kokular nedeniyle bu kucaklaşma pek hoş bir şey olmamışsa da, işim yoluna girdiğinden, çaresiz katlandım.

Sefaret görevlileri de, muhtemel tehlikeleri sözkonusu ederek yaptıkları uyarılarla beni niyetimden vazgeçirmek için Hacı Bilâl kadar, belki daha çok çalıştılar, çeşitli öğütler vermekten geri durmadılar. Ama tüm bunların üzerimde hiçbir etkisi olmadığını görünce, çaresiz düşüncelerini yavaş yavaş değiştirdiler; bundan sonra mümkün olduğunca amacımı desteklemeye çalıştılar. Haydar Efendi, hacıları huzuruna getirterek aramızda geçen konuşmalarda kendilerine söylediklerimi teyid ettikten sonra, en iyi şekilde korunmam için gayret etmelerini tekrar tekrar tavsiye etmiş. Kendilerine emanet edilen, Padişah'ın bendesi böyle bir efendiye hizmet ve yardım ettiğini kanıtlayacak kimselerin mükâfatsız bırakılmayacağını da ilave etmiş. Her ne kadar bizzat hazır bulunmadıysam da, sonradan bana anlattıklarına göre, görüşme sırasında hacılar kendilerine verilen görevi tam bir doğruluk ve bağlılıkla yerine getireceklerine kesin biçimde söz ve güvence vermişler. Sonraları, gerçekten de sözlerinin eri olduklarını kanıtladıklarına tanıklık ederim.

Verdikleri söz üzerine Sefir Efendi, hacıların adlarını içeren defteri alarak kendilerine onbeş duka kadar hediye dağıttı. Yal-

nız ekmek ve su ile geçinmeye alışan insanlar için bu bağış büyük bir meblağdı.

Bir hafta sonra yola çıkmayı kararlaştırdık. Bu arada Hacı Bilâl, beni görmek için birkaç kez yalnız başına yanıma geldi. Böyle sık sık gelmesi nedeniyle hakkında kimi yersiz düşüncelere kapıldım. Diğer bir deyişle, beni bedava bir kazanç kaynağı yerine koyarak mümkün olduğu ölçüde yararlanmak niyetinde olduğu zannına kapılmaya başladım. Ama sonraları güvensizliğimi bertaraf ederek tam bir tevekkülle Bilâl'i kendime çekmeye, bağlamaya karar verdim.

Yolculuk giderleri için yanıma almayı kararlaştırdığım az miktardaki parayı Bilâl'e gösterdim. Rahatsız olmama neden olacak biçimde halkın gözüne garip görünmemek için tamamen arkadaşlarıma benzemek üzere nasıl giyinmem, nasıl davranmam gerektiği konusunda görüşünü sordum. Son derece memnun oldu. Herşeyi açıkça söylemeye başladı. İlk olarak saçlarımı kestirmem, Avrupalıların giysilerine benzeyen Türk elbiselerini tamamen bırakarak Buharalıların giysilerinden giyinmem ve fazlalık olarak gördükleri yatak ve gömlek gibi şeyleri yanıma almamam tavsiye ve uyarısında bulundu. Ben de bu öğütlerini tümüyle kabul ederek yerine getirdim. Bu nedenle yanıma alacağım eşya çok azaldığından, hareketimiz için kararlaştırılan zamandan üç gün önce hazırlandım.

Bu arada gelecekteki yol arkadaşlarıma iade-i ziyaret etmeye niyet ederek kaldıkları viran kervansaraya gittim. Bunlardan ondört tanesi bir odada, on tanesi de diğer bir odada kalıyordu. Böylesine dar bir yere, bu ölçüde eski püskü eşya ve pislik yığıldığını ömrüm boyunca görmediğim için, manzarasının yaptığı etkiyi hiçbir zaman unutamayacağım. Bunların başlıca mal ve eşyası birer dilenci asasından oluşuyordu. Ben de sonraları bu asadan bir tane edinmek zorunda kaldım.

Adamların yanına vardığımda, birbirlerine, görülmesi ve düşünülmesi bir Avrupalıyı ürpertecek biçimde garip bir tuvalet icra ediyorlardı. Beni görür görmez aşırı bir sevgi gösterisiyle karşılayarak gelenekleri gereğince çay adını verdikleri yeşil sudan ikram ettiler. Bir çanak dolusu şekersiz çayı iğrenerek içmek zorunda kaldım. Çektiğim işkenceye ek olarak bir çay daha teklif ettiklerinde, bağışlamalarını dileyerek geri çevirdim. Durum böyle gerektirdiği için, bu yeni dostlarımı sırayla, teker teker kucakladım. Hepsi de beni kardeşçe öptüler.

Daha sonra halka şeklinde oturup hangi yolun seçilmesi, yeğlenmesi gerektiğini görüşmeye başladık. Görüşmelerin sonunda gaddar Teke Türkmenlerinin ülkesinden geçilmemesi, onlara göre oldukça vefalı ve konuksever sayılan Yumut Türkmenlerinin topraklarından geçilmesi karara bağlandı. Her ne kadar bu yol ,kırk gün kadar çöllerde dolaşmamıza neden olacaksa da, reislerimiz, "İnsanların hilelerine karşı koymaktansa, tabiatın güçlüklerine dayanmak daha iyidir. Biz daima Allah'ın rızasını kazanmaya çalışıyoruz. Rahimler rahimi olan Allah böyle kullarını terketmez." dediler.

Hacı Bilal, bu kararımızın Allah'ın yardımlarına mazhar olması için duaya başlayınca, hepimiz ellerimizi yukarıya kaldırdık. Dua tamamlanınca, sakallarımızı sıvazlayarak yüksek sesle "amin" dedik. Toplantı böylece sona erdi.

Eğer kervanla birlikte yola çıkmak istiyorsam, iki gün sonra sabahleyin, çok erkenden orada hazır bulunmam gerektiğini öğrendim.

Oradan sefarete dönünce, son bir girişim olmak üzere, Konolly, Studart, Morchroftch adlı gezginlerin uğradıkları felakete, bu yakınlarda Mösyö Block Veil'in Türkmenlerin eline esir düşüp ne zahmetler çektiğine, sonra kendisini onbin dükaya satın alıp esirlikten kurtardığına ilişkin hikâyeleri hatırlatarak niyetim-

den vazgeçirmeye çalıştılar. Ama nedendir bilmem, başkalarının felaketi benim korkmama, dehşete düşmeme neden olmadı; bir türlü düşüncemden vazgeçmedim.

Kararlaştırılan hareket gününün gecesi, vaktim sefaretteki aziz dostlarımla vedalaşmakla geçti. Bunlardan ikisi, bu gezideki gizli amacımı biliyorlardı. Avrupa sefaretlerinin memurlarına gelince, onlar Meşhed'e gittiğimi sanıyorlardı. Oysa Tahran'dan çıktığımda tutacağım yol kuzey doğuya doğru giden Hazar Denizi ve Esterabad yoluydu.

3
Tahran'dan Gümüştepe'ye

Binsekizyüzaltmışüç (1863) yılı Martının yirmisekizinde şafakla birlikte, daha önceden toplanma yerimiz olarak kararlaştırılan kervansaraya vardım. Bütün hacılar orada hazır bulunuyorlardı. Hacıların en yoksulları ellerine hurma dalından birer uzun asa almışlar, ayaklarına da İran piyade askerlerinin kullandıklarından birer ayakkabı giymişlerdi. İçlerinden gücü yetenler birer eşek ya da katır tedarik etmişlerdi. Daha önce Tahran'da üzerlerinde gördüğüm eskimiş elbiseler meğer sokak, daha doğrusu bayramlık giysileriymiş. Çünkü bugünkü yol giysileri, birbiri üzerine giyilmiş çeşitli şekil ve renkte yamalı birkaç gömlekle bir ip kuşaktan oluşuyordu. Dün, üzerimdeki elbise ile aynaya bakınca, kendimi en pejmürde bir dilenci gibi görmüştüm. Oysa bugün, arkadaşlarıma göre, atlas ve dibalar giyinmiş bir krala benziyordum.

Herkes hareket için işaret bekliyordu. Bunun üzerine Hacı Bilâl ellerini kaldırıp esenliğimiz için dua etti. Hepimiz sakallarımızı sıvazlıyarak "amin" der demez, yayalarımız kapıdan çıktılar. Arkadan gelerek güvenliği sağlayacak bölük olan bineklileri geride bırakarak hızla ilerlemeye başladılar. Ben de yola çık-

tım. Hareket yönümüz, Mazendaran'a bağlı, Hazar Denizi'nin güney doğu sahillerinin uç noktasında kurulmuş olan Sarı adlı bir yerleşim yeriydi. Tahran'ın kuzey doğusuna düşen bu yere, hareket ettiğimiz yerden sekiz günde varılıyordu.

Bir saat kadar yol aldıktan sonra bir geçide geldik. Burada Şahlık merkezi olan Tahran ve ovası gözden kayboluyordu. Bu nedenle son kez arkama dönüp geldiğimiz yola bir göz attım. Doğuluların deyimiyle, güneş ufuktan bir mızrak boyu yükselmiş, ışıklarının parıltısıyla Tahran binalarının çatılarını ve Şah Abdulazim türbesinin yaldızlı kubbesini tutuşturmuştu. Burada, yılın bu mevsiminde doğa, baharın süsleriyle son derece canlılık ve körpelik kazanıyordu. İtiraf etmek zorundayım ki, geçen yıl genel manzarası hiç hoş görünmeyen İran başkenti, şu anda gözüme çok hoş görünüyordu. Buradan Tahran'a çevirdiğim hasret dolu bakışlar, Avrupa uygarlığının son sınırlarıyla bir vedalaşma anlamını taşıyordu. Çünkü bundan böyle barbarlık dünyasının sıkıntı ve güçlükleriyle uğraşmaya gidiyordum. Bu düşünceler zihnimi fazlasıyla etkilediğinden, üzüntümü arkadaşlarımdan gizlemek için, hayvanımı geçecek olduğumuz ıssız geçidin eğri büğrü yollarında ileri doğru sürdüm.

Bu sırada hacılar, salih yolcuların adeti olduğu üzere, yüksek sesle bazı âyetler okumaya, tekbir getirmeye başladılar. Rum ahalisi dedikleri Osmanlıların Orta Asya Sünnîleri gibi tezkir ve tehlil yapmadıklarını bildikleri için, benim kendilerine katılmayışıma karışmadılar. Bununlabirlikte, ortaya koydukları örneğin doğal sonucu olarak bir zaman sonra, Allah'ın ilhamı ile benim de kendilerine uyacağımı umut ediyorlardı.

Kervanımız, benim dışımda yirmi kişiden oluşuyordu. Tümü Hokand, Çin Buharası yani Kaşkar, Yarkent ve Aksu yöreleri halkındandı. Lider konumda olanları, daha önce tanıdığım kişiler, bunların önde geleni ise Çin Buharası halkından Hacı Bilâl adındaki genç ve neşeli Tatardı. İkinci sırada, Hacı Bilâlin ba-

bası, bir şair olan el-Hac el-Şeyh Sultan Mahmud yeralıyordu. Üçüncü sırada da "İşan" yani şeyh olduğunu iddia eden el-Hac Salih adında güzel ahlâklı birisi bulunuyordu. Bunlar beni dostluğa kabul ettiler. Hatta hiç kimse beni Reşid Efendi adıyla anmıyor, Hacı Reşid diye çağırıyorlardı.

Elburuz dağlarına çıkmakta olduğumuz için, yolumuz sürekli yokuş yukarı sürüyordu. Bu nedenle yorulmaya başladım. Arkadaşlarım bunu hissettiklerinden, Hacı Bilâl yanıma geldi. Kervan halkının beni kardeşleri gibi sevdiklerini belirttikten sonra, Allah'ın yardımıyla yakında bu melun Şiîlerin sınırlarından çıkıp rahata ereceğimizi, bundan ileride artık daima kendimiz gibi Sünnîler arasında bulunacağımız için Türkmenlerin sınırından güvenlik içinde geçeceğimizi söyledi. Bu iyi haber üzerine, bizden daha hızlı giden öncüler bölüğüne, yani yayalara kavuşmak için hayvanımı mahmuzlamaya başladım. Yarım saat içinde de bunlara yetiştim.

Yanlarına varınca, böyle yaya olarak Mekke'ye kadar gidip gelen bu adamların hiçbir usanç ve yorgunluk belirtisi göstermeden tam bir neşe ve coşkuyla yürüdüklerini, çoğunun bizim Macar havalarına benzeyen şarkılar söylediklerini, kimilerinin de uzun süren yolculukları sırasında karşılaştıkları garip olayları hikâye ettiklerini şaşırarak gördüm. Garip düşünce ve hayallere, acayip inanç ve kuruntulara bakılırsa, Tahran kapısından çıkar çıkmaz tamamiyle Doğuya girmiş olduğumuzdan, artık kendimi Orta Asya ortalarında gibi saymaya başladım.

Bu şekilde dağların tepelerinden geçerken, her ne kadar gün ortasında hava sıcaksa da, giysilerimin inceliği nedeniyle sabahın ayazından oldukça üşüdüğüm için, ısınmak amacıyla zaman zaman hayvandan inip bir süre yayan yürüyor, yerime de yayalarımız içinden en çok yorulduğunu hissettiğim adamları bindiriyordum. Buna karşılık onlar da bana hacı asalarını veriyorlardı. Hızla yürürken, dünyadan habersiz arkadaşlarımın yurtları-

nın güzelliği hakkındaki hikâyelerini dinliyordum. Arkadaşlarım konuşmaktan usandıkları zaman hep bir ağızdan zikir ve tehlile başlıyorlardı. Ben de mümkün mertebe taklit ederek onlara katılıyordum. İçlerinden genç olanları, kendilerine benzemem için ne şekilde hareket ve ibadet etmem gerektiğini öğretiyorlar, ben de öğütlerini tümüyle tutarak yerine getirdikçe, yaşlı arkadaşlarım son derece memnun oluyor, birbirlerine, "Hacı Reşid iyi gidiyor, gerçek bir derviş olacak" diyorlardı.

Yola çıkışımızın dördüncü günü, uzunca bir mesafe aşarak ve çok kötü yollardan geçerek Firuzkuh kentinin bulunduğu yüksek bir yaylaya ulaştık. Firuzkuh bir dağın eteklerinde kurulmuştu. Dağda birtakım müstahkem mevkiler bulunuyorsa da, şimdi harap durumdaydı. Bununla birlikte, burası Irak-ı Acem sınırında bulunduğundan önem taşıyordu. Buradan ilerisi artık Mazendaran sınırıydı. Hatta ertesi günü, dört saat gittikten sonra girdiğimiz geçidin adı bile "Mazendaran Geçidi" idi. Bu geçit Hazar Denizi sahillerine ulaşıyordu. Eskiden "Hazar Kapıları" adı verilen geçidin bir koluydu.

Dağın doruğunda bulunan kervansarayı arkada bıraktıktan sonra, artık ilerisi, şimdiye kadar geçtiğimiz çorak ve çıplak araziye hiç benzemiyordu. Çayırlık ve otlakları çok bereketli ve verimli arazi üzerinde, yer yer, balta girmemiş geniş ve heybetli ormanlara raslanıyordu. Bu nedenle insan kendisini artık İran'da sanamıyordu. Buraların bahar mevsimine özgü güzelliği öyle bir ferahlık ve açılma verdi ki, şimdiye kadar hissetmekte olduğum üzücü duygulardan gönlümde eser kalmadı. Çevremi saran bu iç açıcı yerlerin görünüşü, bana, gezim sırasında, ileride başıma gelmesi olası tehlikeleri düşünmeyi büsbütün unutturdu. Bununla da kalmayarak, yapacağım geziyi, fikrimin hayalhanesinde, çok güzel renklerde göstermeye başladı.

Arkadaşlarım da, hiç düşünmeden, yavaş yavaş, çevrenin güzelliğine hayret dolu bakışlarla göz atmaya başladılar. Böyle

cennet gibi yerleşin Şiîlerin eline düşmesine üzülüyorlardı. Hacı Bilâl bana hitaben "Yeryüzünün en güzel bölgelerinin küffarın elinde olması garip değil midir?" dedi. Sonra sözünün kanıtları olarak Hindistan'a İngilizlerin sahip olduklarını, yolculuğu sırasında görmüş olduğu Rusyanın güzelliğini ve Frengistan'ın, yani Avrupa'nın anlatılan güzellik ve bayındırlığını ileri sürdü. Arkasından da, "İşte bu hal, 'Dünya müminin zındanı, kâfirin cennetidir' hadisini doğrulamaktadır" dedi. Hacı Sultan ise, bizi teselli etmek için, aksi görüşü savunarak, Hokand ile Kaşkar'ın kuzey sınırlarında bulunan Uş kentinden Kaşkar kentine kadar uzanan dağlık bölgelerin güzelliğinin buralara yeğleneceğini öne sürdü. Geçmekte olduğumuz uzun geçidin kuzey ucunda bulunan Zirab adlı yerde, Hazar Denizi'ni kuşatan sınırsız ormanlar başlıyordu. Sabahleyin erkenden o geceyi geçireceğimiz Haftten adlı yere ulaştık. Haftten, güzel bir şimşir ormanı içindeydi. Burada çayımızı hazırlamadan önce, gençlerimiz soyunup orada bulunan bir tatlı su kaynağına girdiler. Ama girer girmez feryad ederek büyük bir hız ve telaşla kaynaktan çıkarak yanımıza koştular. Meğer orada gördükleri iki kaplandan korkmuşlar. Ormanda çeşitli yırtıcı hayvanlar vardı. Bunlar içinde hesaba gelmez sayılarıyla çakallar önde geliyorsa da biz onlardan endişe etmiyorduk. Çünkü onları ellerimizdeki sopalarla kovalayabiliyorduk. Hele ben, kunduralarımı ve heybemdeki nevalemi kaptırmamak için çakallara tekme ve yumruklarımla karşı koyuyordum. Ama hayvanların ardı arkası kesilmediğinden, uzun bir süre onlarla adeta kavga ediyordum.

Ertesi günü yolumuzdan biraz uzakta bulunan Şeyh Tebrizi adlı müstahkem kenti gördük. Şeyh Tebrizi, hayli zamandan beri, yeni bir mezhep oluşturan Babiler adlı mutaassıb fırkanın istilası altındaydı. Babilerin tahribat ve mezalimleri bu yöre sakinlerini dehşet içinde bırakmıştı. Harabeler çevresinde yeralan güzel bahçelerde dikili portakal ve limon ağaçlarını bereketle dol-

duran sarı ve kırmızı meyveler, yeşil yapraklarla çok hoş bir manzara oluşturuyordu.

Daha sonra Mazendaran'ın il merkezi olan Sarı kentine vardık. Mazendaran eyaletinin ticaret ve sanayi açısından başlıca kenti Balfiruş ise de, istihkâmlarının kötülüğüne karşın yine de bu Sarı kenti il merkezi seçilmişti. Sarı kentinde övgüye değer birşey yoktu. Ama bana önemli bir ticaret merkezi olduğunu söylediler. Bu yönde İran devletinin en son kenti buradısır.

Pazardan geçerken, bizim Sünnî hacılar olduğumuzu anlayan halk, bize hakaretler etmeye, galiz küfürlerle küfretmeye başladılar. Giderek rezaleti öyle bir dereceye vardırdılar ki, sabrım tükendi. Ama çevrede toplanan yüzlerce Şiî ile uğraşmak imkânsız olduğundan, çaresiz sükût ettim.[*]

Sarı'da, yayalarımıza hayvan tedariki için gereken zamandan daha fazla eğlenmemeye karar verdik. Buradan deniz kıyısı hayvanla bir günlük yoldu. Yol üzerinde birçok bataklık bulunduğu için, bu mesafeyi yaya geçmek mümkün değildi. Sarı'da iki gün bekledikten sonra Karatepe köyüne doğru hareket ettik. Karatepe köyünün halkı Ehl-i Sünnet'ti. Sarı'da bu köy halkından karşılaştığımız birkaç kişi, bize çok dürüst insanlar olarak göründüler. Bu nedenle bu köy halkının bizi çok iyi karşılayacaklarını düşünüyoruz.

Dokuz saat süren sıkıntılı bir yolculuktan sonra, akşam üzeri Karatepe'ye ulaştık. Köyün siyah bir tepe üzerine kurulması Karatepe olarak adlandırılmasına neden olmuştu. Sözkonusu tepenin bir yanında İranlılar, diğer yanında da Afganlılar oturuyordu. Köyün, içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında oldukça mamur olduğu anlaşılabiliyordu. Asya fatihlerinin sonuncusu olan Nadir Şah tarafından kurulmuştu. Nadir Şah, egemenliği altındaki Afganlılarla Türkmenlerden oluşan askerleri-

(*) Sarı halkı tümüyle Şiîlerden oluşmaktadır. [A.Ö.]

nin İran askerleriyle birlikte yaptıkları geçit törenini izlemek için tahtını bu tepenin üzerine kurarmış. Tepe üzerinde, bu yeri bana gösterdiler.

Nadir Şah burada hep neşeli ve sevinçli zamanlarında kaldığından, vaktini genellikle çeşitli eğlencelerle geçirirmiş. Onun buraya Sünnî Müslümanlardan bir grup getirerek yerleştirmesi, sonraları büyük yararlar sağlamış. Çünkü İranlıların bu çevrede bulunan Türkistan'a bağlı Yumut Türkmenleriyle çok zor olan ilişki ve iletişimleri ancak bu köyün Afganlıları aracılığı ile gerçekleşiyordu. Örneğin, Türkmenlerin eline esir düşen İranlıların geri alınabilmesi için gereken pazarlık, ancak bunların araya girmesi ile yapılabiliyordu.

Karatepe'ye varınca, kendisiyle daha önce tanıştığımız, Afganlıların ileri gelenlerinden Nurullah adlı kişi beni evine götürmek istedi. Arkadaşlarımdan ayrılmamın uygun olmayacağını öne sürerek özür diledim. Bunun üzerine, ısrarlı davetine Hacı Bilâl'i de ortak edince, icabet etmemek için bir bahanem kalmadı.

Nurullah'ın beni evine götürme konusunda böylesine ısrarlı davranmasının nedenini işin başında anlayamadım. Fakat biraz sonra anladım ki, Devlet-i Aliye'nin Tahran sefaretinde sahip olduğum nüfuz ve itibarı bildiğinden, bizi memnun ederek bir tavsiye mektubu almak istiyormuş. İstediği mektubu memnuniyetle yazarak derhal kendisine verdim.

Nurullah'ın evinin bize ayrılan odasına yerleşmemin hemen arkasından odam ziyaretçilerle doldu. Gelenler, duvar boyunca bağdaş kurup dizilerek yarım bir daire oluşturdular. Bir süre beni izledikten sonra, kendi aralarında görüş alışverişine giriştiler. Sonunda, gezim hakkında ulaştıkları düşünceyi açıkça söylemeye başladılar. Çoğunluğun düşüncesi "Bu adamın görünüşü hiçbir şeklide kendisinin bir derviş olduğunu göstermiyor. Yüzünün görünüşü, pejmürde giysilerine uygun değil. Bu ne-

denle, hacıların bu adamın Sultan'ın Tahran'daki elçisinin akrabası olduğuna ilişkin haberlerinin doğru olduğu açıktır." biçiminde açıklandıktan sonra, hep birlikte ayağa kalktılar. İçlerinden birisi, "Bu muhterem zatın Hiyve ve Buhara Türkmenleri arasında ne yapacağını yalnız Allah bilir!" dedi. Bu söz, beni biraz telaşlandırdı. Çünkü bu giysiler altında gizlemeye çalıştığım gizli amacımın böylesine çabuk meydana çıkacağını ummuyordum. Bununla birlikte ben, tam bir Doğulu gibi, laubali bir tavırla, düşünce denize dalmış ve sanki konuşmalarını hiç duymamış gibi oturuyordum. Adamlar konuşmalarına katılmadığımı görünce, işin gerçeğini Hacı Bilal'den sordular.Hacı Bilal de cevabında, benim Sultan'ın memurlarından bir efendi olduğumu, ama Rabbani bir ilhamın beni fani dünyaya aldanmaktan koruyarak evliyaullahın kabirlerini ziyarete yönelttiğini söyledi. Bu sözleri şaşkınlık içinde ve başlarını sallayarak dinledikten sonra, bu konuda tek bir kelime bile etmediler. Çünkü ilhami bir emirden sözedildiği zaman, halis Müslümanların kuşkularını açığa vurmaları şöyle dursun, aksine, bir riyakarın kendilerini aldatmak istediğini anlasalar bile, yine de doğrulayarak takdirlerini bildirmek üzere birkaç kez "maşaallah" demeleri bir gelenektir.

İşte bütün bu durumları göz önüne alarak, henüz iran sınırları dışına bir adım bile atmadan kendimi Orta Asya'da görmeye başladım. Çünkü bu şekildeki araştırıcı sorularla bazı Sünnîlerin hakkımdaki suizanları beni fazlasıyla endişelendiriyordu. İleride tamamen bu Sünnîler arasına düştüğümde halim ne olacak diye düşünüyordum.

Ziyaretçiler, çeşitli konuşmalarla bize iki saat kadar zaman kaybettirdikten sonra gittiler. Biz de serbest kaldık, rahat etmek üzere çayımızı hazırlamaya başladık.

Tam uyumak için yatacağım sırada, şimdiye kadar ev halkından sandığım Türkmen kılıklı bir adam yavaş, yavaş yanıma soku-

lup oturdu. Arkasından da mahrem bir şekilde, kendisinin aslen Kabil'e bağlı Kandehar'dan olduğunu, ama maslahat gereği onbeş yıldan beri defalarca Karatepe ile Hiyve arasında gidip geldiği için Özbek ülkesini ve Buhara'yı iyi bildiğini ima ederek, kendisiyle dost olup yalnız ikimizin büyük çölü birlikte geçmemizi önerdi. Cevap olarak Kur'ân'ın "Müminler kardeştir" buyruğu gereğince bütün Müslümanların kardeş olduklarını söyledikten sonra, hakkımdaki iyi niyeti için teşekkür ettiğimi, ama yol arkadaşlarının arkadaşlık hukukunu gözetmenin devrişliğin gereklerinden olduğunu belirterek önerisini kabul edemeyeceğimi anlatmaya çalıştım. Fakat sözü uzatmak niyetinde olduğunu anlayınca, uykumun geldiğini, yatmak istediğimi söyleyip başımı ağrıtmasından kurtuldum.

Ertesi gün, ev sahibimiz Nurullah akşamki adamın afyon tiryakisi boş bir herif olduğunu ve kendisiyle görüşmekten mümkün mertebe kaçınmam gerektiğini söyledi.

Hacı Bilâl, Hiyve'ye kadar daha iki ay sürecek olan yolculuğumuz için gereken ihtiyaçların teminiyle uğraşırken ben de Karatepe'nin doruğuna çıkıyordum. Oradan Hazar Denizi, daha doğrusu Hazar Denizi'nin batıdan bil dille sınırlanmış Ölü Deniz olarak adlandırılan bölümü görünüyordu. Aşur Ata köyü, sözkonusu dilin sonunda kurulmuştu. Bu dar burun, uzaktan deniz yüzeyinde bir kordela gibi görünüyordu. Dil üzerinde, yalnız tek sıra dizilen ve gözden kayboluncaya kadar uzanan ağaçlar bulunuyordu.

Bu çöl yerlerin genel durumu insana şevk vermediğinden, hemen tepeden inerek yakında çıkacağımız yolculuk için yapılan hazırlıkların hangi aşamada olduğu öğrenmek üzere kaldığımız eve döndüğüm zaman iyi haberi aldım. Nurullah, denizi geçmek için gereken aracı ayarlamış. Rus askerlerinin malzemelerini taşıma hizmeti gören bir Afgan gemisi, bizi, buradan Aşur Ata limanına kadar adam başı kran, yani bir frank karşılığında

götürecekmiş. Bir kere Aşur Ata'ya ulaştıktan sonra, Türkmenlerin yardımlarıyla birkaç saatte Gümüştepe'ye ulaşabileceğimiz dün akşamdan söylenmişti. Aşur Ata'da, Rusya'nın hizmetinde bulunan Türkmen reislerinden Hazar Han'ın her zaman yoksul hacılara yardım ettiğinden sözederek onu bulup görmemizi salık verdiler. Hazar Han tarafından iyi karşılanacağımızdan emindiler. Bu müjde hepimizi sevindirdi, neşelendirdi. Hep bir ağızdan Nurullah'a dualar ettik.

Afganlı kaptanın, hareket etmek üzere hazırlandığı sırada, bütün hacıları gemisine almaya razı olmasına karşın beni almak istemediğini öğrenince nasıl bir hayrete düştüğümü anlamak zor değil. Meğer kaptan benim Padişah'ın gizli görevlisi olduğumu düşünüyor, benim gibi önemli birisini gemisine almasının, duyulması durumunda, Ruslarla muntazam biçimde süren ticaretinin kesilmesine neden olacağından çekiniyormuş.

Bu durum beni fazlasıyla üzerken, arkadaşlarımı son derece öfkelendirdi. Kaptanın kararında ısrar etmesi durumunda, hareketi diğer uygun bir zamana erteleyeceklerini, benden ayrılmaya hiçbir biçimde razı olmayacaklarını kesin bir dille açıkladılar. Afyon tiryakisi Emir Muhammed'in bile, onlardan ayrı olarak bir hayli dil döktüğünü memnuniyetle öğrendim. Bu tepki üzerine Ana Han adıyla anılan Afganlı kaptan karşılık vermekten aciz kalmış. Sonunda yaptığına pişman olduğunu söyleyerek bize tam olarak güvenmeye başladı. Sonra da benden, Haydar Efendi'ye bir tavsiye mektubu yazmamı istedi.

Kaptanın hakkımdaki vesveselerini güçlendirmeyi maslahatıma uygun buldum. Bu nedenle sırf kuruntularını pekiştirmek için istediğini kabul ederek Tahran'a yazacağım tavsiye mektubunu Nurullah'a bırakacağıma dair söz verdim. Kendim hakkındaki gerçeğin daima şüpheli ve esrarlı kalması gerektiğini anladığım için, bu sözümü yerine getirmemeyi uygun buldum. Nice yalan ve aldatmalara maruz kalarak yetişmiş olan Doğu

halkı, özellikle de Müslümanlar, meçhul kişilerin kendilerini kandırmak için söyledikleri sözlerin daima aksini kabul edegeldiklerinden, bu olayda benden göreceği hafif bir red ve itiraz, hakkımdaki şüpheyi giderecek yerde yerde, tam tersine büsbütün teyid ederdi. Her neyse, iş bu kadarla sona erdi, bundan sonra konuya ilişkin birşey söylenmedi.

Gümüştepe için kiralanmış bir Türkmen gemisinin kaptanının bütün kervan halkını, sırf Allah rızası için parasız olarak gemisine kabul edeceğini haber aldık. Bu nedenle akşam üzeri Hacı Bilâl ve Hacı Salih'le birlikte Yakub adındaki gemi kaptanını görmeye gittik. Genç ve bahadır çehreli bir adam olan kaptan, her birimizi ayrı ayrı kucaklayarak öptü. Hazırlıklarımızı tamamlayabilmemiz için hareketini yirmidört saat erteleyeceğine söz verdi.

İki gün sonra, esmekte olan uygun rüzgârdan yararlanarak hareket edecek olan gemiye binmek üzere, sabahla birlikte deniz kıyısında toplandık. Herbirimizin arkasında mutad yükten başka birer çuval un vardı. Gemiye taşınıp yerleşmemiz epeyce zaman aldı. Çünkü burada deniz bir hayli mesafeye kadar sığ olduğundan, büyücek bir salapurya türünden olan gemi sahilin bir mil uzağında demirlemişti. Oyulmuş bir ağaç gövdesinden yapılmış bir kayıkla teker teker gemiye taşındık. Salapuryanın bir direği ve iki yelkeni vardı. Hazar Denizi'nin doğu kesiminde, Yumut kabilesinin elinde bulunan Çerakin adlı adadan buraya neft ve katran getirmiş ve buradan da buğday yüklenerek dönecekmiş.

Geminin güvertesi olmadığı için hiç kimse için özel bir yer belirlenmesi mümkün değildi. Herkes geldiği sırayla beğendiği yere karma karışık yerleşti. Bu kargaşalığın ileride hareketlerine güçlük çıkaracağını gören Kaptan Yakub'un ihtarı üzerine eşya ve nevalemizle birlikte yeniden taşınıp geminin kenarlarına sık biçimde ve iki sıra halinde dizildik. Böyle dizilince, ara-

mızda tayfaların dolaşabileceği kadar dar bir geçiş kaldı. Bundan sonraki zaman pek hoş geçmedi. Her ne kadar gündüz şöyle böyle vakit geçirildiyse de, gece olunca, arkadaşlarım uykuya daldıklarından, şimdiye kadar dikey olan durumları değişerek geminin hareketine göre sağa sola yuvarlanmaya başladılar. Bu durum üzerine ne yapacağımı şaşırdım. Hele bir ara, hacılardan biri üzerime yattı. Birkaç saat kendisine yataklık etmem bir yana, horlaması uykuma büsbütün engel oldu. Fazla olarak sağımdaki, solumdaki arkadaşlarım da zaman zaman göğsüme ya da bacaklarıma çarpıyorlardı. Buna karşın kendilerini uyandırmaya cesaret edemiyordum. Çünkü bu davranışın büyük günahlardan sayılacağını biliyordum.

Miladın binsekizyüzaltmışüçüncü (1863) yılı Nisanının onuna rastlayan bugün, öğle üzeri, uygun bir rüzgâr yelkenleri doldurduğu için, bindiğimiz küçük gemi ok gibi gidiyordu. Sağımızda daha önce sözettiğim uzun ve ince dil, solumuzda ormanla kaplı dağ bulunuyordu. Bu dağ üzerinde, İran'ın en büyük hükümdarı olan Şah Abbas, Eşref adıyla ün kazanan bir saray yaptırmıştı. Bahar mevsiminin güzelliği, yolculuğumuzun güzelliğini artırıyordu. Çektiğim acıya karşın zihnimde bir rahatlık hissetmeye başladım. Çünkü, daha önce yeni dostlarımın görünüşünden gönlüme düşen korku ve ürperti artık gitmiş, kendilerine gösterdiğim güveni bozacak davranışlarda bulunmayacaklarına, bunların yolgöstermeleriyle her türlü tehlikeye göğüs gerilebileceğine ilişkin kesin bir kanıya ulaşmıştım.

Akşam üzeri, rüzgâr kesildiği için kıyıya yakın bir yerde demir attık. Bunun üzerine herkes sırayla salapuryanın ocağında çay pişirdi. Kuşağımda bir miktar şeker kalmıştı. Hacı Salih, Sultan Mahmut ve benimle birlikte çay içmesi için Kaptan Yakub'u davet ettim. Çok memnun oldu. Konuşmalarımız doğal olarak Türkmenlerin "alaman" denilen haramiliklerine geçti. Bu genç adam oldukça lafazan olduğu için, bize bu konu hakkında bir sü-

rü hikâye anlattı. Gözleri son derece parlaktı. Sanki, bu sırada gökte bulunan yıldızların parıltısıyla yarışıyordu. Sünnî mollalara hoş görünme amacında olduğundan, onlara yaranmak için şimdiye değin birçok Şiîyi esir ettiğini, bunlarla yaptığı kavgaları ayrıntılı biçimde hikâye etti. Biraz sonra yanımdaki arkadaşlar uyumaya başladıkları için ben, gece yarısına kadar bu facia hikâyelerini dinlemek zorunda kaldım.

Kaptan Yakup ayrılacağı sırada, Nurullah'ın tenbihi üzerine beni Türkmen reisi Han Can'ın çadırına konuk edeceğini, onun tarafından ağırlanmam için özellikle tavsiye edilmiş olduğumu söyledi. Kendisi de Nurullah'ın bu görüşünü çok yerinde buluyordu. Çünkü ona göre ben, diğer hacılarla karşılaştırılamayacağımdan, ayrıcalıklı bir durumda bulunmam gerekiyormuş. Kaptan Yakub sözlerini, "Han Can kudretli bir kabilenin Aksakal'ı, yani reisidir. Babasının hayatında bile dervişler, hacılar ve yabancılardan hiçbir kimse, onun ekmeğini yemeden, suyunu içmeden Gümüştepe'den geçmeye cesaret edemezdi. Özellikle siz Rum'dan geldiğiniz için, doğal olarak size daha çok hürmet edecektir. Zatınızı kendisine takdim etmemden dolayı benden memnun olacaksınız" diyerek tamamladı.

Ertesi gün sabahleyin hava bozuldu. Geminin seyri çok ağırlaştı. Bu nedenle, Aşur Ata'ya vardığımızda, hemen hemen gece olmuştu. Aşur Ata Rusların elindeydi. Egemen oldukları ülkenin güneyden son sınırını oluşturuyordu. Yaklaşık yirmibeş yıl önce Çar tarafından istila edilmişti. Daha doğrusu, Türkmen korsanlarını aşamalı biçimde yok etmek üzere Hazar Denizi'nde gemi işletmeye başladıkları zamandan beri, burasını Rusların eline düşmüş saymak gerekir sanıyorum. O zamanlara gelinceye kadar, Türkmen deniz haydutları, zaman zaman Hazar Denizi sahillerinin çeşitli yerlerine eşkiya bölükleri çıkararak komşu eyaletleri yağmalarlarmış.

Aşur Ata önceleri ıssızmış. Yalnız deniz yüzeyinden neft topla-

mak üzere toplanan gemilere özgü bir yermiş. Bugün, İran'dan gelen yolcular için, burada, ihtiyacı karşılayacak bir iskele yapılmış durumda. Hemen yukarıda andığımız uzun dilin doğu ucunda bulunan bu yerde çok sayıda ev yoksa da, yapı tarzı Avrupa mimarisine uygundu. Özellikle kilisesinin çan kulesi zarif bir yapıydı. Ruslar bu uzak yer için ikisi büyük, birisi küçük olmak üzere üç vapur tahsis etmişlerdi. Rusya göçmenleri ile Ejder Han'dan gelen ticaret gemileri, sırf Rus vapurlarının sürekli korumaları sayesinde deniz haydutlarının saldırılarından emin olabiliyorlardı. Bu tehlikenin ticaret gemileri için yalnız açık denizde olduğu sanılmasın. Asıl korkulacak yerler sahillerdi. Ticaret gemileri, sahillere, sözkonusu Rus vapurlarından birisi eşlik etmedikçe yaklaşamazlardı. Dönüşlerinde de yine onların yardımlarına muhtaçtılar.

Moskova hükumetinin, Türkmenleri eşkiyalıktan vazgeçirmek için harcadığı büyük mesai ve külliyetli para sonucu olarak, şimdi eşkiyalık eskiye oranla bir hayli azalmıştı. Ama bu belanın tamamen ortadan kaldırılması daha uzun zaman mümkün olamazdı. Bugün Gümüştepe'de zincirlerle bağlı İranlı esirler, hatta Rus gemiciler bile görülmesi nadir değildi. Hele Türkmen sahillerinde, gece gündüz korsanlık yapılıyordu.

Doğu sahillerinden İran kıyılarına giden gemiler, genel olarak birer izin belgesi almak zorundadırlar. Bu izin belgelerinin yıllık vergisi, geminin genişlik ve büyüklüğüne göre sekiz altından on, kimi zaman onbeş altına, yani Macar altınına kadar değişir. İzin belgelerinin her yılın sonunda yenilenmesi ve Aşur Ata iskelesine her varıldığında ibraz edilmesi gerekir. Rus memurları belgeyi muayeneden sonra, içinde esir, silah ve kaçak mal olup olmadığını sorduktan sonra gemiyi ararlar.

İşte bu geniş kapsamlı güzel uygulamanın doğal bir sonucu olarak, bütün Türkmen ticaret gemileri deftere işlenmiş ve her istenildiğinde denetleme ve araştırma imkânı elde edilmişti. Bu ku-

rala uymaktan kaçınan kimi gemiler varsa da, bunların seyir ve seferleri düzenli ve aralıksız sürmüyor; Rus karakol gemilerine rasladıklarında karşı koyarlarsa batırılıyorlardı. Bu şiddetli önleme başvurmalarında Rusların başlıca iki amaçları vardı. Birincisi eşkiyalığın kimi yerlerde mahvettiği ticareti yeniden canlandırmak; diğeri de, kimi yerli kabilelerle dostane ilişkiler kurarak, kendilerine düşmanlıkta direnmesi muhtemel kabileleri sindirmek üzere, ileride onların yardımlarını sağlamaktı.

Aşur Ata limanına ulaştığımızda vakit bir hayli geç olduğundan, yerel görevliler mutad muayeneyi ertesi güne bıraktılar. Yalnız Yakup pasaportunu gösterdi ve bir kenara demir attık. Ben ertesi günü yapılacak muayeneden endişe ediyordum. Çünkü henüz tenimin varlığını sürdüren beyazlığının ve bir Asyalı çehresine benzemeyen simamın Ruslara aslımın Avrupalı olduğunu keşfettirmemesi mümkün değildi. Gerçi Ruslardan insanlık dışı bir davranış beklemiyordum. Tam tersine, aslımı öğrenmeleri durumunda, sırf koruma endişesiyle beni bu tehlikeli yolculuktan alıkoyabilirlerdi. Ama benim asıl korkun, bu durumda Türkmenlerce gerçek kimliğimin öğrenilmesiydi. Çünkü, Block Veil'in uğradığı felaketi hatırlayarak, daha sonra kendimi dayanılmaz kölelikten kurtarmak için vermek zorunda kalacağım paraların miktarını düşünüyordum. Bu acı düşünce, gözümün önünde duran Avrupa uygarlığının son görüntülerinin güzelliğini mahvetti.

Ertesi gün büyük bir heyecanla uyandım. Aşur Ata'dan bir çan sesi geliyordu. Yol arkadaşlarım, bugün küffarın özel günlerinden bir pazar günü olduğunu, kilisede ibadet ettiklerini haber verdiler. Fakat ben hangi pazar günü olduğunu bilemiyordum. Çevreye bakınca, yukarıdan aşağıya kadar donanmış bir savaş gemisinin yanında durduğumuzu gördüm. Biraz sonra, resmi elbiselerini giyinmiş, son derece talimli kürekçi denizcilerle dolu bir sandal ayrılarak sahile yanaştı, oradan yine çok süslü

bir üniforma giyinmiş bir subay alıp gemiye götürdü. Bunun üzerinden bir çeyrek geçmeden gemiye yanaşmamız emri geldi. O sırada geminin güvertesinde sarı başlı bazı subayların toplanmış olduklarını gördüm. Ruslara yaklaştıkça kalbimin çarpıntısının arttığını itiraf etmeliyim. Mümkün olduğu kadar dikkati az çekecek bir durumda bulunmayı, yani pek yüzyüze gelmemeyi istiyordum. Güzel bir rastlantı sonucu salapuryamız gemiye yanaştığında, birkaç kişi ile birlikte oturduğumuz yer Rusların tarafına geldi. Bu drumda yalnız ensem görülebilirdi.

Özel günlerden birisinde olunduğu için denetleme ve muayene çok kısa sürdü; "dolmac" denilen memur ile Yakup arasında geçen birkaç sözle sınırlı kaldı. Ne ki, bizim dilenci derneği görünümündeki topluluğumuzun garip manzarası bir süre subayların şaşkın bakışlarına ve aralarında konuşmalarına neden oldu. Birden, içlerinden birisinin, "Baksanıza bu hacı ne kadar beyaz tenli!" dediği kulağıma çalındı. Benim hakkımda söylendiğinde kuşku olmayan bu söz, benden şüphelenildiğini gösteriyorsa da, bundan başka bir söz söylendiğini hatırlamıyorum.

Yakup döner dönmez Rus gemisinden uzaklaştık. O zamana kadar yarı uyur gibi yüzükoyun yatmakta iken, artık korkulacak birşey kalmadığı için rahat bir nefes aldım. Az bir zaman sonra da batıdan bir rüzgâr esmeye başladı. Yelkenlerimizi açıp yola koyulduk. Bir saat gittikten sonra Türkistan sahilleri görünmeye başladı.

Türkistan sahilleri, deniz yüzeyine paralel, düz ve basit bir araziden oluşuyordu. Uzaktan uzağa bazı tepeler görünüyordu. Yolumuzun burdan ötesinde, önümüzde gitmekte olan gemilerin yolunu izledik. Diğer bir deyişle onların geçtiği yerlerden geçiyorduk. Biraz sonra da yelkenleri topladık. Çünkü geminin yüzebileceği sınır bitmişti. Artık sığ sular başlıyordu. Gürgene ırmağının ağzına demir attık. Buradan birbuçuk mil kadar uzakta Gümüştepe görünüyordu. Genel görünümü, bir araya getiril-

miş birkaç yüz arı kovanına benziyordu. Burada da, Karatepe'de olduğu gibi, suların sığlığı nedeniyle kıyıya yalnız küçük kayıklar yanaşabiliyordu. Gürgene nehrinin suyu hiçbir zaman çekilmiyor, bir hayli olan derinliğini koruyordu. Ama ağzında pekçok kum toplanmıştı.

Karaya en önce Kaptan Yakup çıktı. Daha önce sözettiğim içi oyulmuş ağaç kütüklerinden yapılan üç kayık gönderene kadar uzun bir süre beklememiz gerekti. Gelen kayıklar hepimizi ancak birkaç seferde kıyıya taşıyabildi. Karaya en son çıkan Hacı bilal ile bendim. Kaptan Yakup haber verdiğinden Han Can'ın bizi beklemekte olduğunu memnuniyetle gördük. Karaya çıkmamız için yardım etmek üzere toplanan halkın biraz arkasında duruyordu.

4
Türkmenler hakkında bazı bilgiler

Türkistan'a ilişkin gözlemlerimi anlatmaya geçmeden önce, Gürgene ırmağı ile Amuderya yani Ceyhun nehri arasındaki topraklarda yaşayan göçebe oymak ve aşiretlerin ahlâk ve adetleri hakkında bazı bilgiler sunmayı gerekli görüyorum. Bu bilgiler, kişisel gözlem ve deneyimlerime dayanmaktadır.

"Rum'da, yani İstanbul'da Hakk'ın rahmeti, Şam'da çeşit çeşit dünya nimetleri, Bağdat'ta ilim ve sanat, Türkistan'da da kin ve nefret" anlamına gelen eski bir Arap atasözü, Türkistan uluslarının ahlâkını çok doğru biçimde ortaya koymaktadır.

Bu oymaklara ad olarak verilen "Türkmen" sözcüğüyle "saf Türk" anlamı anlatılmak isteniyor. Doğrudan yaptığım araştırmalara göre, Morayef'in de yayımladığı gibi, Türkmenler sekiz halka bölünmüştür. Her halk kendi içinde birkaç oymağa, oymaklar da "tir" denilen aşiretlere ayrılmışlardır.

Her tir bireyi birbirine, tirler de oymaklara sıkı bir bağla bağlıdırlar. Halk arasında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmaya neden olan bağ sayesinde, bu garip toplum varlığını korumakta ve sürdürmektedir. Daha genç yaşından beri hangi aşiret ve oy-

mağa bağlı olduğunu sağlam bir biçimde öğrenmeyen, bir övünç vesilesi olarak aşiretinin güç ve çokluğunu anlatmayan hiçbir Türkmen görülemez. Çünkü her birey, üyesi bulunduğu aşiretin himayesi altındadır. Diğer klan yani aşiret bireylerinin ateş ve saldırılarından bu sayede korunabilir. Öyle ki, bir kişiye yapılan haksızlık nedeniyle, onun üyesi bulunduğu aşiret ya da oymak halkının tümü davacı olur.

Bu Türkmen oymaklarından biri, Etrük Bala ile Tecen arasında diğer bir deyişle Horasan sınırında yaşayan ve İran devleti uyruğunda bulunan Köklen adlı oymaktır. Yaklaşık oniki bin çadırdan, diğer bir deyişle altmış bin nüfustan oluşan Köklenler on aşirete bölünmüşlerdir. Bunlar uygarlaşmış, eşkiyalığı terketmişlerdir.

Başka bir oymağı da Yumud ya da Yumutlar oluşturur. Yumutlar İransınırından Ceyhun nehrine kadar uzanan Hazar Denizi'nin doğu sahillerinde ve bazı adalarda sakindirler. Bu oymağa bağlı dört aşiretten biri, sürdürdükleri eşkıyalık nedeniyle diğerlerinden ayrılarak İran uyruğuna girmişlerdir. Yumutlar kırk bin çadır, yani ikiyüz bin nüfustan oluşan bir topluluk olduklarını iddia ederler. İşte biz bu oymağın sakin olduğu topraklar içinden geçeceğiz. Yumutların kuzeyinde, Hazar Denizi ile Aral Denizi yani Harezm Denizi arasında da oniki bin kadar çadırdan oluştukları tahmin edilen Çavdur adlı Türkmen oymağı bulunur. Çavdurların sınırı Hiyve yöresine yaklaşır.

Tecen nehrinin doğu tarafında, Ceyhun nehrine kadar olan topraklarda Teke Türkmenleri yaşar. Mösyö Block Veil seyehatnamesinde bunların yaylaklarını, gelenek ve göreneklerini anlatmıştır. Bu oymak Türkmenlerin en gaddar yağmacılarıdır. Teke Türkmenleri altmış bin çadır halkı kadar olduklarına göre sayıları diğer oymaklardan çoktur. Bunlar üç aşirete bölünmüşlerdir.

Merv yöresinde de Türkmenlerin en eskisi olan Salur oymağı sakindir. Bunlar, Araplar zamanından beri yiğitlikleriyle ünlüdürler. Bugün sekiz bin kadar çadır halkından oluşan Salurlar da üç aşirete ayrılmışlardır.

Afganistan ve Mergab nehri kaynağına doğru Pencde yörelerinde yiğitlikte Salurlar gibi ünlü olan Sarık adlı oymak yaşar. Sayıları on bin çadıra inen Sarıklar dört aşirete ayrılırlar. Bunlar komşuları olan Cemşidi oymağı dışındaki tüm Türkmenlerle düşmanlık içindedirler.

Merv ile Andhuy arasında da Kara Türkmenleri adlı oymak konar göçer. Kara Türkmenleri binbeşyüz çadır kadar olduklarına göre Türkmenlerin en küçük oymağı iseler de, tümü yaman birer haydut olduklarından, komşularıyla sürekli bir savaş içindedirler.

Andhuy yakınlarında da üç aşirete ayrılan Ali İli adlı oymak yaşar. Bu oymağın nüfus sayısı olsa olsa üçyüz çadıra ulaşır.

Ceyhun'un sol sahili boyunca, Belh'e kadar, Esrari adlı oymak yeralır. Elli-altmış bin çadır halkından oluşan ve yirmi aşirete ayrılan Esrariler Buhara'ya tabidirler.

Sözün kısası, Morayef'in iki milyonu aşkın olduklarını tahmin ettiği Türkmenlerin sayısı, benim hesabıma göre bir milyona bile zor ulaşmaktadır. Tüm Türkmenlerin yaşadıkları ülkeye Turan adı verilir. Yerli bilginlerin verdikleri bilgilere güvenilecek olursa, bu yörükler esas olarak kuzeyden, yani Mankışlak(*) yöresinden gelmişler. Ataları Çun Han ile İçin İli adlı iki kişi imiş. Bunlardan ilkinin Yumut ve Têke; ikincisinin Çavdur ve Köklen adlarında ikişer oğlu dünyaya gelmiş. En eski zamanlarda

(*) Mankışlak, bugün Çavdur oymağının sakin olduğu, Hazar Denizi ile Aral Denizi arasında kalan bölgenin adıdır. Burada Tiyon Karagün adında bir burunla sona eren bir dağ silsilesi ve bumun doğusunda, onbeş saatlik mesafede bir liman vardır.

Mankışlak'ın adı bin kışlak anlamında Minkışlak'mış. Bu bölge, sonradan İran'a göçen Türkmen oymaklarıyla Esrari, Salur ve diğer Türkmen oymaklarının asıl yurduymuş. Evliyaullahtan olduğuna inandıkları Irağ Ata (Macarca'd a büyük baba demektir) ve Sarı Er burada medfunmuş. Kabirleri bugün de birer ziyaretgâhtır.

Avrupa kıtasında olduğu gibi, Türkistan'da da soy birliği, oymaklar arasında anlaşma ve birlik nedeni olmuştur. İçinden geçeceğimiz Yumut oymağının çevresindeki oymaklarla ilişkisine gelince, bunların Köklen oymağıyla şiddetli bir düşmanlık içinde bulunduğunu öğrendim. Etrek'te bulunduğum sırada Yumutlarla Teke Türkmenleri arasında barış görüşmeleri yapılıyordu. Yolculuğumuz hakkında çok hayırlı olacağından, sözkonusu görüşmelerin olumlu sonuçlanmasını arzu ediyordum. Hiçbir şeye karar verilemeyip barış yapılamadığını sonradan haber aldım.

Türkmenler Ruslardan çekinirlerse de İranlıları hiçe sayarak aşağılar, küçümserler. Bu nedenle, bu cengaver oymaklar arasında birliğin sağlanamaması, aralarında sürekli bir ayrılık ve düşmanlık bulunması İranlıların lehine bir durumdur. Haydutluğu kendilerine ilke edinen bu vahşi oymakların şimdiye kadar komşu olarak nasıl yaşayabildikleri, birbirlerini yok etmemiş oldukları sorulabilir. Gerçekten de bu sorunun sır ve hikmeti anlaşıldığı zaman şaşırmamak mümkün değildir. Şöyle ki, belli bir yasa, düzen, eğitim ve uygarlıktan yoksun olmalarına karşın, birbirleriyle resmen ve alenen bir çekişme ve düşmanlık içinde olmadıkları zamanlarda, aralarında öldürme, namusa tecavüz ve diğer cinayetlere Asya'nın diğer uluslarına oranla çok az rastlanır.

Türkmen oymakları din konusuna pek özen göstermediklerinden, bu durumu İslâmiyet'in etkisine bağlamak mümkün değildir; gelenek ve göreneklerine bağlı bir durumdur. Çünkü Türk-

men oymakları arasında gelenek ve görenekler değişmez bir kanun hükmündedir. Hiç kimse bu kanunlara uymamaya cesaret edemez.

Türkmenler tutum ve davranışlarını, yazıya geçirilmemiş, ama değiştirilemeyen ve her yerde uyulması zorunlu olduğuna inanılan bu geleneksel kanunlar gereğince düzenlerler. Bununla birlikte Türkmenleri dinle büsbütün ilgisiz saymak da mümkün değildir. Ne ki, dinin buyruklarına olan bağlılıkları ikinci derecede gelir. Bazı müstesna durumlar dışında, genel olarak geleneği din buyruklarına yeğlerler.

Genel inanç, Türkmenlerin İranlıları esir etmelerini onların Şiî olmalarından kaynaklanan din düşmanlığı nedenine bağlar. Oysa bu tümüyle yanlış bir düşüncedir. Kesinlikle söyleyebilirim ki, Türkmenlerin çok eski zamanlardan beri alışkanlık haline getirdikleri yağmacılığı terketmeleri ihtimali yoktur. Bu nedenle, komşuları İranlılar yerine kendileri gibi Ehl-i Sünnet olan Türkler olsa, onlara da böyle davranırlardı. Nitekim halkı kendilerinin mezhebinden olan Afganistan, Meymene, Hiyve ve Buhara bölgelerinde halen sık sık yaptıkları çapul iddiamı doğrulamaktadır. Hatta son araştırmalarım, Orta Asya'da bulunan esirlerin büyük bölümünün Sünnî olduğunu ortaya koymuştur.

Birgün, zühd ve takvasıyla ün kazanmış bir haydutla buluşarak görüştüm. Kendisine, "Kur'ân-ı Kerîm'de bütün Müslümanların hür olduğu açıkça belirtilmişken Sünnî kardeşlerinizi nasıl esir edip köle gibi satıyorsunuz?" diye sordum. Cevap olarak, laubali ve küstah bir tavırla, "Kur'ân-ı Kerîm Kitabullah olduğu ve her yönden insandan şerefli olduğu halde, yine de birkaç krana (yani franga) satılıyor. Yine, bir nebi olduğu halde Yakub'un oğlu Yusuf da satıldı. Fakat acaba kötü mü oldu? Sorarım sana!" dedi.

İslâm dininin sekizyüz yıldan beri bu halk arasında gelenek denilen eski alışkanlıkları yok edemediğine, din bilginlerinin öğütlerine karşın, dinin yasakladığı birçok adetlerin geçerliliğini bugüne kadar sürdürdüğüne dikkat edilmelidir. Buna göre İslâmiyet Türkmenler ve Orta Asya'nın diğer göçebe ve yörükleri arasında yalnız tapınma biçiminin değişmesine neden olabilmiş, başka bir etki yapamamıştır. Başka bir deyişle Türkmenler bir zamanlar güneşe, ateşe ve diğer doğal güçlere ettikleri kulluk ve ibadeti şimdi Hz. Muhammed'in belirlediği biçimde gerçek Tanrı'ya yapıyorlar. Buna karşılık, tarihin bildirdiği kendilerine özgü ahlak ve eski gelenekler hâlâ varlığını sürdürüyor; bunların ev ve yurtları bir yerde sabitleştirilmedikçe, göçebelikleri yerleşikliğe dönüştürülmedikçe yok olmayacağı da kesindir.

Türkmenler arasında, Araplardaki şeyhler, Türk boylarındaki aksakallar yönetimi gibi çok eski zamanlardan beri süregelen bir yönetim görülmez. Bunun nedeni kendilerine sorulursa, "Bir reissiz biz ulusuz. Hiçbir zaman da üzerimize bir reis tayin etmeyeceğiz. Çünkü hepimiz eşitiz. Herkes kendisinin hükümdarıdır" cevabını verirler. Gerçi bunlar arasında da aksakallar vardır. Ama bunlar reis değil, aşiretin memuru konumundadırlar. Bununla birlikte bu aksakallar, aşiretin diğer bireylerine göre bir derece ayrıcalıklıdır. Bu ayrıcalık, daha doğrusu kendisine gösterilen saygı ve bağlılık, yaptığı hizmetlere karşılık bir tür ödül kabilindendir. Nüfuzunu yasal sınırları dışında kullanmaması, diğer bir deyişle tahakküm derecesine vardırmaması durumunda kedisine de sevgi gösterilir.

Türkmenlerin aksakalları müttefikleri olmayan oymak ve aşiretlerle, İran ve Rusya hükumetleriyle ilişki ve iletişimi sağlama, aşiretlerinin dilek ve temennilerini bildirme konularında aracılık yaparlarsa da, temsil niteliğini taşımadıkları için önemli konularda kendi başlarına karar vermeye yetkili değildirler.

Nitekim şimdiye kadar bunların aracılık ve yardımlarıyla Türkmenlerin verdikleri zararların önlenmesi için yapılan çok büyük fedakârlıklar bir fayda temin edememiştir.

Aşur Ata önlerinden geçtiğim zaman, Gazili Gur sülalesinden Hazar Han adlı bir aksakal tanımıştım. Bu adam otuz yıldan beri Amiral ünvanıyla Rusyaya hizmet ediyordu. Hizmetine karşılık ayda yaklaşık kırk duka maaş alıyor, bu paranın on dukasını katibine veriyordu. Yarı Avrupalı bir yönetim içinde yaşayan bu aksakal hâlâ çadırda oturuyordu. Hazar Han'ın başlıca görevi nüfuzunu Türkmenleri korsanlıktan alıkoymak için kullanmaktı. Belki kendisinden yörüklerin tasarladıkları saldırılar hakkında önceden bazı bilgiler alınması da umuluyordu. Çünkü aşiretinin bireyleri Türkmenlerin niyet ve tasarılarını kolaylıkla öğrenip Ruslara casusluk edebilirlerdi. Amiral Hazar Han, onları hiçbir zaman bu yolda kullanmaya güç yetiremedi. Bütün işi, Moskof rakısı ile gece gündüz sarhoş olmaktı. İleride birgün doğal olarak babalarının memuriyetine varis olacak oğulları da "Karakçı" denilen haydut çeteleriyle ittifak içindeydiler ve bu eşkiyanın hareketlerinden Rusların mümkün olduğu ölçüde habersiz olmaları nedenlerini oluşturma ve araştırmayla vakit geçiriyorlardı.

Bilimsel nitelikleri nedeniyle değil, aksine, sevgi ve sevecenlikle tanınmaları, sahip olduklarına inanılan kimi ruhsal ve gizli özelliklerin hayallerle dolu zayıf kalplerine korku ve dehşet düşürmeleri nedeniyle mollalar, Türkmenler arasında aksakallardan daha saygın ve etkilidirler. Hiyve ve Buhara'da öğrenim gören bu mollalar ikiyüzlülük ve aldatma sanatını layıkıyla öğrendiklerinden, işin başında, ancak eblehleri kandırabilecek olan çeşitli tavır ve hareketlerle halkın saygı ve sevgisini kazanarak keselerini doldurduktan sonra hemen sıvışırlar. Bu nedenle bunların nüfuzu da sürekli değildir.

Türkmenler, ne zaman belli başlı meşguliyetleri ve ilk sırada

gelen eğlenceleri olan bir yağma tasarlasalar, hemen bu mollaların hayır duasını alırlar. Mükemmel ve düzenli biçimde yapılan yağmaya Alaman, önemsiz bir vurgunsa Çapav, yani Çapul derler. Sonunda hepsinin yararlanacağı böyle bir işe katılmak için yapılan ilk davette her Türkmen hemen silahlanıp ata biner. Ancak tasarlanan gece baskınlarının plânı son derece gizli tutulur. En yakın akrabaları, en sadık dostları bile bunu serdardan öğrenmek için boşuna sorup dururlar. Serdar, yağma için gönderilen birliğe seçilen reistir. Serdar mollaların hayır duasını aldıktan sonra yola çıktılar. Diğerlerinin her biri ayrı yoldan giderek geceleyin daha önceden belirlenmiş yerde birleşirler. Eğer bir yerleşim bölgesi basılacaksa, genellikle gece yarısı, kervan ya da bir birlik basılacaksa şafak vakti saldırılır. Saldırganlar birkaç bölüğe ayrılarak bir ya da iki nöbet saldırırlar. Bundan fazla saldırı düzenlenmesi nadirdir. Hatta bunlar arasında "İki defa saldır, üçüncüde dizginleri geri çevir" anlamında bir atasözü vardır.

Bunların saldırılarına karşı koyabilmek için büyük bir sebat ve metanet gerekir. İranlılar bu saldırılara hiçbir zaman karşı koyamazlar. Bu nedenle bir Türkmen beş-altı İranlının üzerine saldırır ve genellikle tümünü birden bağlayarak sürüp götürür. Türkmenlerden biri bana, "Bu siyah başlı adamlar çok defa korkularından kendileri bizden ip isteyip birbirlerini bağlarlar. Hatta son kalan adamı bağlamak için gerekmese, hayvandan inmemize bile gerek kalmaz" demişti.

Bu çaresiz esirler korkaklıkları nedeniyle ileride başlarına gelecek olan işkence ve felâketi biliyor olmalılar.Ama içlerinden karşı koyanlar hemen öldürülürler. Teslim olanların bir bölümü ata bindirilerek ayakları hayvanın altından birbirlerine bağlanır, bir bölümü öne katılarak hayvan gibi sürülür, kimileri de atların kuyruklarına bağlanarak sürüklenirler. Zavallılar, Türkmenlerin karargâhlarına varıncaya kadar, kimi zaman birkaç

saat, kimi zaman da günlerce yol yürürler. Bu sırada gücü kesilip hayvanları izleyemeyenler genellikle öldürülürler. Karargâha sağ salim varabilenler ise sonradan çeşitli hakaret ve işkencelere uğrarlar.

Gümüştepe'de bulunduğum sırada ele geçen mallarla dönen bir Alaman'a rasladım. Bu mallar, her zaman olduğu gibi esirlerle at, eşek, öküz, inek ve bir hayli eşyadan oluşuyordu. Sonradan bunlar çapula katılanlar arasında taksim edildi. Taksim sırasında "ihtiyat" adıyla bir pay ayrıldı. Meğer bu pay, ileride eksik bulunacak payların tamamlanması için ayrılıyormuş. Taksim işi şöyle yapılıyordu: Haydutlar birbiri ardınca gelerek hisselerine düşen payları muayene ediyorlardı. Birinci ve ikinci adam, paylarından memnun olarak kabul ettiler. Üçüncü sıradaki adam, hissesine düşen kadının dişlerini beğenmediği için razı olmadı. Bunun üzerine reisleri ihtiyat payına başvurarak oradan aldığı bir eşeği zavallı İranlı kadının yanına sürdü. Bunların değeri tahmin edildikten sonra haydut kabul edip sustu. Diğerlerinin paylarının da bu şekilde dağıtıldığını izledikçe, bu barbar adet, sabır ve tahammülümü yok ederek beni kudurttuysa da, çaresiz sesimi çıkaramadım. Hatta bazan gülmeye bile mecbur oluyordum. Çünkü bazı adamlara düşen paylar, çok garip parçalardan oluşuyordu.

Bu çapullar, Türkmenlerin söyledikleri şiirlerin başlıca konusunu oluşturur. Şiirlerde ünlü olayların hikâyesi kızıştıkça okuyanın sesi yükselmeye, olayı hatırlayan dinleyicilerin şevk ve heyecanı artmaya başlar; hele gençler büsbütün coşup bağırıp çağırmaya, külahlarını yere atmaya ve elleriyle saçlarını başlarını yolmaya başlarlar.

Bu duruma şaşmamak gerekir. Çünkü bu yiğitlerin, gördükleri terbiye gereği kendilerini birer cengaver ve kahraman olarak göstermek istemeleri doğaldır. Bunların içinde ancak binde biri okuma-yazma bilir. En küçük yaşlarından beri kendilerine ak-

tanılan ve hikâye edilen şey at, silah, haydutluk ve kavga sözlerinden ibaret olduğu için, doğal olarak zihinleri böyle şeylerle dolmuştur. Hatta bizim saygı değer Han Can cenapları bile, birgün önümde, çocuğuna terbiye ve öğüt amacıyla, komşulardan birinin çocuğunun çocukluk yaşından henüz kurtulduğu bir sırada iki İranlıyı nasıl esir ettiğini övgüyle anlattıktan sonra, aşağılayıcı bir tavırla, "Acaba birgün sen de adam olacak mısın?" demişti.

Hemen yukarıda ünlü olayları aktardığını, hikâye ettiğini söylediğimiz şiirleri yüksek sesle okumak gece toplantılarının, özellikle kış gecelerinin en büyük eğlencesidir. "Bahşi" denilen şiir okuyucuları, okuma sırasında "Dutare" adı verilen iki telli bir tür tanbur da çalarlar. Sözkonusu şiirlerden bazıları gerçekten güzeldir. Örneğin Mahdum Kulu adlı şairin şiirleri, üzerinde durmaya değer güzelliktedir. Mahdum Kulu, şiirlerinin büyük çoğunluğunda iki kardeş oymağın birbiriyle mücadelesi saydığı Yumutlarla Köklenlerin kavgalarından duyduğu üzüntülerini dile getirir, aynı kökten gelen iki halkın, damarlarında aynı kanın dolaştığını gözden uzak tutarak birbirlerinin çoluk çocuğunu öldürdüklerinden, esir ettiklerinden yakınır.

Türkistan'da kadınlar da erkekler gibi kırmızı renkli ipek gömlekler giyerler. Çadır altında bulunan Türkmenlerin süsleri bundan ibarettir. Çoluk çocuk sahibi, yaşlı başlı hatunların, genç kızların böyle bol, geniş ve topuklara kadar uzanan giysilerle öte beri salına salına gezmelerine gözüm kolay alışamadı. Düğün ve bayram günlerinde kadınlar bu uzun gömlekleri üzerine şal sarıp iki ucunu sarkıtırlar. Bu giysilere özgü sarı ve kırmızı renkli bir tür çizmeleri vardır ki, burunları kalkık, ökçeleri yüksektir. Bunlardan başka kadınların en çok hoşlandıkları süs eşyası bilezik, gerdanlık ve küpe yerine kulağa ya da buruna takılan halkalarla göğse iliştirilen hamaylılardır.

Türkmenlerin evlilik törenleri de garip bir şekilde yapılıyor. Ör-

neğin düğün sırasında nişanlı olan kız, o duruma özgü giysisiyle hızlı koşan sert bir ata yan olarak biner, eyer üzerine, sonradan kesilecek olan bir oğlak ya da kuzu alarak hayvanı alabildiğine sürmeye başlar. Damat da, akranı olan birtakım gençlerle birlikte, atlara binerek kıza yetişmek için dörtnala gider. Kız, çeşitli maharet ve hareketlerle kendisini izleyenlerin, tutmakta olduğu oğlak ya da kuzuyu kapabilecek ölçüde yaklaşmalarını engellemeye çalışır. "Kol Börü", yani yeşil kurt denilen bu oyun, bütün Orta Asya göçebeleri arasında oynanmaktadır. Diğer bir garip gelenekleri de evlenenlerin zifaftan bazan iki, bazan dört gün sonra birbirlerinden ayrılarak bir yıl geçmedikçe daimi olarak birleşmemeleridir.

Hayvanların sütünü sağan, ev işleri gören, çöle özgü sanatları yapan, yani kilim ve halı dokuyanlar hep kadınlardır.

Bir halının dokunması birçok kız ve kadını meşgul eder. Bunların başında, ustaları olan bir kadın bulunarak, oldukça karışık olan işlemlere nezaret eder. Bu kadın, örneğin, dokunulması istenen nakışların örneklerini kum üzerine parça parça çizer, işçiler de bu örneğe bakarak halıyı dokurlar. Ürettikleri kumaşların dayanıklılığı, renklerinin güzelliği bir yana, Türkmenlerin resim ve nakış sanatında gösterdikleri ustalık, genellikle Avrupa fabrikalarında dokunanlardan insan doğasına daha uygun kumaşlar meydana getirmeleri, gerçekten şaşırtıcıdır.

Bu çöl kızlarından altı-yedisinin, bazan daha çoğunun sıra halinde dizilerek hasıra dürülmüş yünü ayaklarıyla büyük bir hız ve ustalıkla yuvarlamalarını, bunlara nezaret eden deneyimli usta kadının renklerin hangi taraflarda açık, hangi taraflarda karışık olacağını öğretişini, gösterişini izlemek çok tuhaf bir şeydir. Bunca basitliğine göre insan zihninin keşfettiği en eski işlemlerden olması gereken bu keçe imali, keşfedildiği zamandan bu yana hiç gelişmemiş, eski durumunu korumuştur.

Burada en çok kullanılan renk, gül rengidir. Çeşitli renklerde dokunmuş kilimler zenginlik göstergesi sayılır. Beyaz renklileri de bazı resmi günlerine özgüdür. Halı ve seccade yalnız Türkmen ve Özbeklerin zenginlerinde bulunur. Bunların nakışları, Avrupadan gelen mendil ve diğer kumaşlarla resim ve nakışlarından alınarak şaşılacak ölçüde benzetilmiştir. Hele bu kadınlardan bazılarının söz konusu kumaşları yalnız bir defa görmelerine karşın, sonradan örneğine bakmadan sırf belleklerinin yardımıyla nakış ve resimleri eksiksiz olarak yapmaları hayranlık uyandırıcıdır.

Bir konak yeri belirlendiğinde, çadırları kuranlar da kadınlardır. Bu çadır Çin sınırlarına değin hep aynı şekildedir, büyük bir değişiklik görülmez. Göçebelerin canlı ve hareketli hayat biçimlerine göre düzenlenmiştir. Bu hafif meskenler, ahşaptan yapılan büyük bir kafes ya da bir kaburga biçimindedir ve üzerine keçe çekilir. Yukarıda aruldığı üzere bu çadırları belirlenen yere kuran Türkmen kadınları olduğu gibi, gerektiğinde bozarak develere yükleyenler de onlardır. Aşiret bir yere gittiği zaman, evlenecek kızlar dışındaki bütün kadınlar develerin arkası sıra yayan giderler.

Zenginlerle yoksulların çadırları arasında, sahiplerinin güç ve zenginliğine göre değişen bazı süslemelerden başka bir fark görülmez. Bunlar arasında bir de Kara Ev denilen, zamanla kararmış birtakım çadırlar vardır. Ak Ev adı verilen beyaz çadırların içleri lekesiz, temiz ve pak kilimlerle döşenmiştir. Bu tür çadırlar, yeni evlenmiş olanlarla konuklar için kuruluyor. Çünkü konuklarına büyük bir saygıları vardır.

Orta Asya yerlilerinin bu meskenleri belleğimde güzel bir etki bırakmıştır. Bunların içi yazın serin, kışın sıcaktır. Çoğu yabancılar bu konutların, hemen hemen sınırsız denilebilecek bu çöllerde zaman zaman çeşitli yönlerden gelen fırtınalara hiçbir şekilde karşı koyamayıp .parça parça olacağını sanırlarsa da,

Türkmenler böyle bir olaydan hiç endişe etmezler. Böyle durumlarda çadırın iplerini gerer ve dadısının ninnisi ile beşikte uyuyan çocuk gibi, rüzgârın gürültüsüyle tatlı tatlı uyurlar.

Türkmen aileleri, kendileri için çok değerli olan aile bireylerinden birisi öldüğünde, bir yıl boyunca çok garip bir yas töreni yaparlar. Sözkonusu kişinin ölümüne denk düşen zamanlarda birtakım ağıtçı kadınlar gelir, ağlayıp inleyerek birtakım ağıtlar söylerler. Bu tören sırasında yas tutmakla yükümlü olan ölünün tüm akraba ve yakınları orada bulunmak zorundadırlar. Bununla birlikte bunlar, ağıtçılar geldiği zaman yapmakta oldukları işleri bırakmazlar. Ağıtçılar ölünün ayrılık derdiyle, ona duyulan sevgi ve özlemle dayanılmaz biçimde feryat ve figan ederken, bu sırada kimileri çubuğunu tüttürmekte, kimileri silahını silip parlatmakta, kimileri de yemek yemektedirler. Kadınlar ise bir yandan bu sıkıntılı çadır içinde hep birlikte diz çöküp ağıtçıların ahengine uyarak bağırıp çağırırken, bir yandan da bir an bile işlerinden geri kalmazlar; kimi yün tarar, kimi mekik çevirir, kimileri de kendilerine düşen ev işlerini yaparlar. Bu görünümü izlemek gerçekten eğlenceli birşeydir.

Ölünün dostlarından herbirinin, ölüm olayını birkaç ay sonra haber almış olsa bile, bu törenlerde bir kez bulunması gerekir. Yas töreni genellikle gece yapıldığından, bir ziyaretçi geldiği zaman çadırın önünde en az bir çeyrek saat kadar kudurmuşçasına bağırıp çağırarak varlığını duyurur. Eğer ölen adam "batur" yani bahadır ünvanını kazanmış bir kahraman ise, onun mezarı üzerine topraktan bir tepe yapılır. Bu tepelere "Yuzka"(*) adı verilir. Her Türkmenin böyle bir adamın mezarı üzerine enaz yedi kürek toprak atması gelenektir. Bu nedenle çevresi

(*) Bir zamanlar Hunlar arasında bulunan bu âdet bugün Macarlar arasında da yaşamaktadır. Hatta birkaç yıl önce, yurttaşlarının saygı ve sevgisini kazanmış olan Kont Zeçeni'nin Yukarı Macaristan'ın Kaşan kentinde bulunan mezarı üzerine, Kont Edvard Caroin'in teşvikiyle topraktan bir tepe yapılmıştır.

altmış, yüksekliği yirmişbeş-otuz ayak olan tepeler oluşur. Bu geniş çöllerde, bu mezarlar çok uzak mesafelerden görülür. Her tepe, içinde gömülü bulunan kişinin adıyla anılır.

Hindistan ile İran'ın Çin ve Rusya arasındaki ticareti ve uygarlık değişimini imkânsız kılan bu haydutların genel durumları budur. Türkmenlerin çok eski zamanlardan kalan adetleri, ahlâkları, vahşi biçimdeki kişisel özgürlükleri, her bireyin kendi kendisinin hakimi olma özelliği şimdiye değin zerre kadar değişmediğinden, gerçekten de incelemeye, öğrenmeye değer bir durumdur. Bu durumun doğruluğu, bilinen ünlü efsane ve destanlarının incelenmesi halinde kolayca anlaşılır.

Türkmenlerin başlıca gelenek ve göreneklerinin gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için ayrıntılı biçimde tesbit edilip yazılmasının tam zamanıdır. Çünkü artık unutulup yok olması yaklaşmıştır. Avrupa düşünce, sanayi ve ihtiyaclarının günden güne bunlar arasına girmeye başladığı göz önüne alınırsa, bundan böyle Türkmenlerin barbarlığının sürebilmesi imkân dışıdır. Gerçi bunlar hâlâ Avrupalılarla ilişkiden kaçınıyor, onlardan birisinin içlerine girmesini engellemek için binbir engel ve güçlük çıkarmaktan geri kalmıyorlarsa da, çare yok, bir gün çevrelerini kuşatan bataklığın kendilerini boğup yok edeceği açıktır.

5
Gümüştepe ve Etrek

Gümüştepe'de kendisine tavsiye edilmiş olduğum Han Can, kırk yaşına yakın, sağlam bünyeli, yakışıklı ve uzun sakallı bir adamdı. Gayet sade giyinmişti. Beni karşılayarak öptü. Adımı birkaç kez anarak hoşgeldin dedi. Hacı Bilâl ile Hacı Salih de böyle güzel bir şekilde karşılandılar. Diğer hacılar hurçlarını ayırdıktan sonra, yürüyerek çadırların yolunu tuttuk. Han Can ile içimizden ileri gelenler topluluğun arkasından yürüyordu. Gelişimizin haberi her tarafa yayıldığı ve sayımız abartıldığı için çoluk-çocuk, karı-kızan, hatta köpekler bile evlerden fırlayıp bizi izlemeye koşuyorlardı. Halk, yalnız bizi görme merakı nedeniyle böyle hücum etmiyordu. Asıl amaçları hacılara saygı gösterip gönüllerini alarak sevap kazanmaktı.

Orta Asya'nın bu durumuna ilk kez tanık olduğum için, ne yapacağımı şaşırdım. Acaba yerimde durup çevredeki sağlam yapılı keçe çadırlara, ayaklarına kadar uzanan ipekli cameler giyinmiş kadınlara mı bakmalıydım, yoksa, el sıkışmak için büyük bir coşkuyla üzerimize uzanan el ve kollara karşılık vermeye mi çalışmalıydım. Bir türlü karar veremiyordum. Genci-yaşlısı, erkeği-kadını ile bütün bu topluluk, kutsal makamı ziyareti başarmaları nedeniyle hacılara imrenerek bakıyorlardı. Henüz evlenmemiş birçok dilber kızın, genç kadınların boynuma sarıla-

rak sıkı sıkı kucakladıklarını söylersem, şaşkınlığımın öyle kolayca yok olmayışına şaşılmaz sanıyorum. Güçlü bir din duygusundan ve konukseverlikten kaynaklanan bu saygı dolu davranışlara teşekkür etmek gerekir. Ama bütün bunlar uzadıkca, dayanılmaz bir hal aldığı da inkâr edilemez. Ben kendi adıma, artık dayanma gücümün kalmadığını söyleyebilirim.

Her neyse! Baş mollanın çadırı önüne geldiğimiz zaman durdurulduk. Bizim kervan halkının nerelerde konuk edileceği burada belirlenecekti. Burada izlediğim garip hali ömrüm boyunca görmemiştim. Halk bu yoksul konukları bir türlü paylaşamıyordu. Her biri, bir ya da birkaçını götürmeyi onur sayıyor, ben alacağım, sen alacaksın diye birbirleriyle öylesine çekişiyorlardı ki, gerçekten hayretler içinde kaldım. Gerçi Türkmenlerin konukseverliklerini önceden duymuştum; ama bu derece olacağını ummuyordum. Han Can, müdahale ederek artık kadınlara da sirayet eden bu çekişmenin önünü aldı. Halk sakinleşince herkesin konuğunu belirledi. Hacı bilâl ile beni kendi çadırına götürdü. Han Can Gümüştepe'nin sonlarında oturduğu için, daha önce sözettiğim Gürgene nehrinin iki yakasında, nehrin ağzına yakın bir yerinde bulunan yaylağı tümüyle geçmemiz gerekti. Çadıra vardığımızda güneş hemen hemen batmış, bizim bütün güç ve kuvvetimiz tükenmişti.

Sözün kısası, artık tam biraz rahat edeceğimizi umarken, gelenekleri gereğince çadırın çevresinde iki kez döndüğümüz sırada, bazı aralıklardan içinin misafirlerle dolu olduğu gözüme ilişti. Bu herifler, gece yarısından bir saat sonraya kadar çeşitli sorularla bize eziyet ettiler. Doğululara özgü dayanıklılığına karşın Hacı Bilâl'in bile sabrı tükendi. Misafirler gittikten sonra ağır demir zincirlerle bağlı İranlı bir köle, ağaç bir kap dolusu haşlanmış balık ve yoğurt getirdi. Han Can'ın büyük oğlu Baba Can, bu kabı kölenin elinden alarak önümüze koyduktan sonra alt tarafımızda bulunan babasının yanına oturdu. İkisi birlikte,

önümüzdeki yemeği nasıl bir hızla silip süpürdüğümüzü büyük bir keyifle seyretmeye başladılar. Yemek tamamlanınca Hacı Bilâl, dua edip eliyle sakalını sıvazladıktan sonra Han Can'a teşekkür etti.

Ertesi gün Hacı Bilâl, birlikte biraz dolaşmamızı teklif etti. Çadırdan çıkıp biraz ilerleyince, artık efendi tavırlarımı bütünüyle bırakarak kalbim ve davranışlarımla tam bir derviş olmam gerektiğini hatırlatarak, "Beni ve arkadaşlarımı taklit et. Halka efsun oku, nefes eyle. Gerçi Rum'da böyle olmadığını biliyorum ama, burada dervişlik iddia edip de onun gerektirdiği görev ve şartları tam olarak yerine getirmeyecek olursan, halk senden kuşkulanır. Şimdiye kadar usulünü öğrendiğin için öğretmeye gerek yok. Bu nedenle hemen, rasladığımız kişilere tam bir iktidarla bol bol dualar ve himmetler ve çağrıldıkça da gidip hastalara nefesler eyle. Ama çıkarken elini uzatmayı unutma. Çünkü dervişlerin geçim kaynağının bu tür gelirler olduğunu herkes bildiğinden, dervişi böyle bir iş için çağırdıklarında, hediyesini önceden hazırlarlar. Ben sırf iyiliğinizi düşünerek bu nasihatları veriyorum. Gezginin birisinin uğradığı bir beldede halkın tümünün tek gözlü olduğunu görünce, kendisinin iki gözü de sağlam olduğu halde, onlara uymak için bir gözü körmüş gibi gözüktüğünü hatırla" dedi. Bu güzel öğütlerine teşekkür ettim. Bunun üzerine, Han Can ile diğer bazı kimselerin benim gerçek kimliğimi öğrenme konusunda çok istekli davrandıklarını, kendisi yalanlamaya çalışmışsa da, Türkmenlerin bir türlü inanmayarak benim Zat-ı Şahane (Osmanlı Sultanı) tarafından Rusya'nın nüfuzunu kırmak için politik bir görevle Hiyve ve Buhara emirlerine gönderilmiş olduğumda ısrar ettiklerini, Sultan'a sonsuz saygı duydukları için, ileride hakkımızda hayırlı olacağı düşüncesiyle bu kuşkuyu kalblerinden büsbütün çıkarmama görüşünde olduğunu anlattı. Bununla birlikte dervişlik halini bir an bile elden bırakmamamı yeniden tavsiye ederek, "Böyle

şüpheli ve karışık bir halde bulunmak, içlerinde bulunduğumuz halkın tabiatına daha uygundur" dedi.

Aramızda bunları karara bağlayarak çadırımıza döndüğümüzde, Han Can'ı birtakım akraba ve dostlarıyla birlikte bulduk. Han Can bize ilk olarak eşini ve yaşlı annesini takdim ederek ikisi için çok değerli olan hayır dua ve himmetimizi niyaz etti. Sonra ailesinin diğer bireyleriyle görüşüp, onlar için de istenilen hayır duayı ettikten sonra, Han Can bize dönerek, ülkesinin geleneklerine göre konukların ailenin yakın üyelerine eşit sayıldığını, bundan böyle yalnız kendi aşireti içinde değil, tüm Yumutların egemenliği altında bulunan bütün yerlerde istediğimiz gibi gezip dolaşmakta özgür olduğumuzu, Kate adını taşıyan aşiretinin bizim kılımıza dokunacak kişilerin hakkından gelmeye hazır olduğunu bildirdi.

Han Can sözlerini, "Hiyve'ye gidecek olan kervan hazırlanıncaya kadar burada beklemek zorundasınız. Bu nedenle yaklaşık iki hafta kadar bekleyeceksiniz. Bu fırsatı ganimet bilip en uzak çadırımıza varıncaya kadar gezip dolaşın. Hiçbir Türkmen, bir dervişi çadırından hediyesiz çıkarmayacağından, bu vesile ile hurçlarınızı doldurmuş olursunuz. Çünkü Hiyve ve Buhara'ya kadar gideceksiniz ve yolda bir daha nevale tedariki mümkün olmaz" diyerek tamamladı.

İstediğimiz gibi gezip dolaşma konusunda bu ölçüde bir serbestliğe sahip olmak, amacıma uygun düştüğü için fazlasıyla memnun oldum. Zaten Gümüştepe'de halkın durumunu biraz daha araştırmak, incelemek ve şivesini öğrenmek için gereken zamandan daha çok kalmaya niyetim yoktu. Varışımızın ilk günlerinde gezilerime Han Can ya da kardeşleri, onlar da yoksa yakın dostlarından birisi eşlik ediyordu. Sonraları Hacı Bilâl ya da Hacı Salih ile dolaşmaya başladım.

Hacı Bilâl karşılaştığımız kişilere nefes ediyor, Hacı Salih de isteyenlere hekimlik ediyordu. Hacı Salih hastayı muayene eder-

ken, ben de bir yandan nefes ediyordum. Bunun karşılığında bana her defasında mutlaka küçük bir kilim seccade ya da bir miktar kurutulmuş balık ya da buna benzer bir hediyecik veriyorlardı. Bu ortak hizmetimizin bir raslantı eseri olarak iyi bir etkisi mi görüldü, yoksa Hacı Rumi, yani Türk hacısı olduğum için halkta bir heves mi uyandı nedir bilemiyorum, az zaman içinde müşterilerimi çoğalttım. Hatta Gümüştepe'ye varışımızdan beş gün sonra, sabahleyin uykudan kalkar kalkmaz hücremin hastalarla ya da kendini hasta sanan insanlarla dolduğunu gören arkadaşlarım şaşırıp kaldılar. Gereğine göre bunlardan kimine nefes ediyor, kimine muska yazıyor ve karşılığından her birinden mutlaka bir hediye alıyordum.

Gerçi şurada burada ince eleyip sık dokuyan kimi kişiler, benim politik bir görevli olduğuma inandıklarından, dervişliğimden kuşku duyuyorlardı. Ama bunun pek etkisi olmuyordu. Çünkü halkın büyük çoğunluğu, gerçek amacımı bilmediklerinden Avrupalı olduğumu hayallerinden bile geçiremezlerdi. İşte bunun için, şimdiye kadar soydaşlarımdan hemen hemen hiç birinin göremediği yerleri tam bir özgürlük ve güven içinde gezip dolaşabileceğimi düşündükçe büyük bir sevinç duyuyorum.

Günden güne buradaki tanıdıklarım çoğaldı. Bunlar arasında ileri gelenlerden de bir hayli zevat bulunuyordu. Bunlardan Türkmenlerin ünlü bilginlerinden Kızıl Ahund (asıl adı Murad'tı) denilen bir zat ile aramızda büyük bir sevgi doğdu. Kızıl Ahund kadılardan (müteneffizan) olduğu için dostluğundan çok yararlandım. Çünkü onun yardımlarıyla her yere girip çıkabiliyordum. Buhara'daki öğrenimi sırasında eline geçen Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bir tefsirin bazı yerlerini anlayamamıştı. Benden oraları açıklamamı istedi. Verdiğim anlamdan son derece hoşlandığı için, bu olaydan sonra önüne gelen yerde beni övmeye, din bilimlerindeki uzmanlığımı yaymaya başladı.

Satılık Ahund denilen gerçekten bilgin ve saygın diğer bir zatla

da dostluk kurdum. İlk görüşmemizde doğru inancın kaynağı olan Rum ülkesinin halkından halis bir Müslümanla görüşmeyi nasip ettiği için Cenab-ı Hakk'a şükretti. Bu sırada bizi izleyenlerden biri, tenimin beyazlığı hakkında bazı düşünceler ileri sürerek bana hitaben, "Ey güzel hoca, aslında Müslümanların rengi böyleydi. Zamanımızda Cenab-ı Hak bu rengi yalnız Batı ülkelerindeki iman ehline nasip etmiştir" diye bağırdı.

Bu yörelerin en büyük kadısı olan, Kadı Gilan da denilen Molla Turdu ile de tanışmış, sohbetine özellikle devam ediyordum. Çünkü halk arasında gerçek nüfuz sahibi olanlar yalnız molla sınıfıydı. Batılıların, aksakalların nüfuzunun herkesten üstün olduğu yolundaki inançları yanlıştı. Bunların nüfuzları ulemaya oranla yok hükmündeydi.

Yeni dostlarımın hakkımdaki güvenleri günden güne artıyordu. Bu da tuttuğum yolun doğruluğunu kanıtlıyordu. Hatta Kızıl Ahund'un tensibi üzerine, Gümüştepe'de bulunan bazı Yunan harabelerinin kalıntılarıyla yapılması düşünülen caminin yerinin belirlenmesini bana bıraktılar. Meğer Kızıl Ahund, beni o topluluğun içindeki en bilgin derviş sayarak tavsiye etmiş.

Andığım kişilerin yardımlarıyla Gümüştepe'de bir hafta içinde birçok kişi tanıdıktan başka, Türkmenler arasındaki ilişkilerin tür ve derecesini, bu oymakları oluşturan kolların, aşiretlerin çoğunun durumlarını, açık çıkar çelişkilerine karşın bunların şimdiye değin birlikte yaşamalarını sağlayan birlik ve bağın nitelik ve gerçekliğini imkân elverdiğince araştırabilecek duruma geldim. Ancak bu iş, daha önceden sandığım kadar kolay değildi. Çünkü her kimden hayat biçimlerine, geçim tarzlarına ilişkin birşeyler sorma cüretinde bulunsam; kısacası, dünyaya ilişkin herhangi bir konunun gerçekliğini anlamaya kalkışsam, benim gibi varlığını zühd ve ibadete adayan bir dervişin dünya işlerine böyle önem vermesinin nedenini sorarak şaşkınlığını açığa vuruyordu. Bu nedenle tedbirli ve basiretli davranarak hiçbir

şeyin doğrudan doğruya araştırmaya kalkışılmaması, sorunun dolaylı yollardan çözümlenmesi gerekiyordu.

Hamd olsun ki, haydutluk zamanları istisna edilirse, bu adamların ömrü atalet içinde geçiyor, bütün zamanlarını aşiretlerinin işleri hakkında malayani konuşmalara harcıyorlardı. Bu nedenle, bilgi almak için bu konuşmalara gizlice kulak misafiri olmaktan iyi yol olamazdı. İşte böyle, çok defa, bunların yanında bir köşeye büzülüp elimdeki tesbihi çeviriyor, derin tefekkür denizine dalmış, her şeyden habersizmiş gibi görünerek aralarındaki konuşmalardan vilayette (yani İran'da) yaptıkları haydutlukların, Hiyve Hanı ve diğer göçebe oymaklarla ilişkilerinin ayrıntılarını öğreniyordum.

Bizim için aslında bir dinlenme zamanı olması gereken bu moladan yararlanarak, Kızıl Ahund ile birlikte, önce Yumutlara bağlı ve onların doğusunda sakin olan Atabay Türkmenlerinin, daha sonra da çöl atlılarının saldırılarını önlemek için bir zamanlar İskender'in bina ettiği setin büyücek bir bölümünü görebilmek için o yörede yaşayan KöklenTürkmenlerinin yanına gittim.

Kızıl Ahund'un bu gezisi, bilmem hangi kanun ve düzen açısından, yapıldığı öğrenilen bir haksızlığın ortaya çıkarılarak adaletin yerine getirlmesi amacına yönelik olduğundan, yollarda ık sık mola vermek zorunda kaldık. Bu nedenle, iki günde tamamlanabilecek olan yolculuğumuz dört gün sürdü. Doğuya doğru yaptığımız bu yolculuk sırasında, hep aynı yöne doğru gitmemiz gerekiyordu. Ama yolumuzun üzerindeki sazlarla kaplı kimi bataklıklardan, yüzlerce yaban domuzunun meskeni olan ıssız yerlerden çekinerek binek ve yüklerimizle birlikte genellikle yolumuzu değiştiriyor, uzak ve sapa yerlerden dolaşmak zorunda kalıyorduk. Bu bataklıklar Gürgene nehrinin bahar yağmurlarından taşarak birkaç mil genişliğindeki bir alanı kaplaması nedeniyle oluşmuştu. Bu durum zamanımıza özgü birşey

değildi, büyük ihtimalle eski zamanlardan beri bulunuyordu. Çünkü yukarıda sözünü ettiğim büyük set, ovanın su basma tehlikesinden olabildiğince emin olan yüksekçe yerlerinde, nehrin kuzey sahilinde ve ondan dört, bazan altı altı mil geride uzanacak biçimde yapılmıştı. Bugün, her mevsimde tehlikeden mümkün olduğu kadar uzak ve diğer yana geçmeye en elverişli yol da genellikle bu harap duvarın dibinden geçiyordu. İşte kuşkusuz bu nedenle olmalıdır ki, çadırların büyük bölümü bu yörede kurulmuş olduğundan, bir saatlik yol gitmeden onlardan birçoğuna rastladık.

Bu eski surun batı ucuna kadar gitmedim. Aslı hakkındaki rivayetlerin tümü de sırf hurafe ve masal türünden şeyler olduğundan önem vermedim.

Gözlemlerime göre sözkonusu set, doğu yönünde iki ayrı noktadan başlıyordu. Deniz kıyısında bulunan birçok kalıntı, birinci noktanın Gümüştepe'nin kuzey doğusunda olduğunu gösteriyordu. İkinci nokta da yine deniz yakınlarında, Etrek nehrinin yaklaşık yirmi İngiliz mili güneyindeydi. Bu iki duvar, Etrek ve Gürgene nehirlerinin arasında, Gümüştepe'nin güney doğusundaki Altun Tokmak adlı tepenin üst tarafında birleşiyordu. Duvarın Gümüştepe'den başlayan bölümü, batıdan güney doğuya doğru on coğrafya mili kadar uzanıyordu. Ben bu duvarı iki gün dolaştım. Yüksekliği iki-üç kadem(*) kadar kalmıştı. Genel görünümü uzun bir savunma hattını andırıyordu. Şimdi varolan kalıntılardan anlaşıldığına göre, her bin adımda bir kulesi varmış. Bu durumda kuleler birbirine eşit mesafelerde bulunuyorlardı.

Surun yakınlarında, sura paralel birtakım büyük tepeler görülüyor. Bu tepelerin araştırılmasını benden sonraki gezginlerin himmetine havale ediyorum. Ben bu tepeler hakkında hiçbir

(*) Yarım arşınlık ölçü birimi. İngiliz kademi üçte bir metredir.

bilgi elde edemedim. Kişisel bir düşünce ya da görüş açıklayacak durumda da değilim.

Türkmenler bu tepelerin en küçüklerinden bazılarını kazmışlardı. Anlattıklarına göre, bunlardan birinin içinden, dörtgen bir yapı içinde bir miktar mavi kil ile çok az altın ve diğer bazı değerli eşya içeren kâğıt gibi ince büyük bir küp bulunmuş. İşte bu duvara, altın alan anlamına "Kızıl Alan" adının verilmesinin nedeni bu olmalıdır. Bunlar, yukarıda halkın ünlü kişilerin mezarları üzerine yaptığını söylediğimiz Yuzka adlı tepelerle karıştırılmamalıdır. Onlar büsbütün başkadır.

Kılavuzum Kızıl Ahund, malumatlı bir zat olmasına karşın, "İskender setti" adıyla ünlenmiş bu duvarın, İskender'in emriyle cinler tarafından yapıldığına inanıyordu. Hatta bana, "İskender bizim gibi salih Müslümanlardandı, cinler ve periler kendisine boyun eğmişler, emir ve fermanına itaat ederlerdi" diye söze başlayarak İskender'in ölümsüzlük suyunu (âb-ı hayat) araştırmak amacıyla karanlıklar ülkesine gittiğine ilişkin ünlü hikâyeyi anlatmaya giriştiyse de, sözüne pek kulak asmayarak duvardan bir tuğla koparmaya çalıştığımı görünce sustu. Ama bu kızıl tuğlalar birbirine iyice kaynaşmış olduklarından parça parça kırılmaları kolay olduğu halde, sağlam olarak yerlerinden koparıp ayırmak çok zordu.

Anılan yerin yakın çevresinde, ileride keşifler tarihi kitaplarına konu olacak eski eser kalıntısı vardı. Harabeler yalnız Yunanlılar zamanından kalma şeyler değildi. Bunlar arasında İranlıların eski uygarlıklarına ait eserler de çoktu. Gerçi Arap tarihçiler aşağı Gürgen hakkında önemli bilgiler veriyorlardı. Bu yörede, Şehr-i Gürcan (Gürcan Kenti) olarak adlandırılan yerde bugün eski eser kalıntıları bulunuyordu. Her ne kadar ben görmediysem de, anlatıldığına göre, bazı İngiliz gezginlerinin fazla önem vermedikleri Künbed-i Kavs (Kavs Künbeti) adlı harap kubbenin görmeye ve incelemeye değer bir eser olması muhtemeldir.

nin görmeye ve incelemeye değer bir eser olması muhtemeldir.

Gümüştepe'ye döndüğümde, yokluğumun uzaması nedeniyle arkadaşlarımın hakkımda vesveselere kapılarak endişe etmiş, zamanında yolculuğumu engelleme amacıyla daha fazla ısrar etmediklerine üzülmüş olduklarını gördüm. Doğal olarak, yokluğum sırasında geçen olayları tamamen ve tek tek öğrendim. Hacı Salih yaptığı tedaviler nedeniyle bir hayli sermaye kazanmış. Hacı Hafız Mesud'un kaldığı camiye, yani ibadete ayrılan çadıra hırsız girerek bazı eşyasını çalmış. Hırsızın bulunması için gerekli araştırma yapılmasına karşın fail bir türlü ortaya çıkarılamayınca, bir molla çalınan eşyanın bulunması için hırsız hakkında beddua okumuş. Yirmi dört saat geçmeden hırsız pişmanlık duyarak gelip çaldıklarını geri vermiş.

Bunlardan başka, arkadaşlarım o sıralarda Hiyve yönünden gelen kervana dair bazı olumlu haberler de verdiler. Şöyle ki, hekimler Hiyve Emirine devamlı manda sütü içmesini tavsiye ettiklerinden, Emir iki çift manda satın alması için kervan başısını özel olarak buraya göndermiş. Çünkü yönettiği bölgede bu hayvan henüz yetiştirilemiyormuş. Görevli şimdi Esterahad'a gitmiş olduğundan yola çıkabilmemiz için onun dönmesini beklememiz gerekiyordu. Çünkü çölün gizli, bilinmez yollarını herkesten daha iyi bilen bu adamın kılavuzluğu ile yola çıkmamız bizim için gerçekten bir nimetti.

Bütün bu durumlar içinde beni en çok şaşkınlığa düşüren şey, bunca iyiliklerini gördükleri bu ülke hakkında, arkadaşlarımın birçoğunun duyduğu nefretti. Arkadaşlarım artık Türkmenler arasında bulunmaktan bizar olmuşlardı. İnsanlıktan zerre kadar nasibi olan kimselerin, bunların İranlı esirlere yaptıkları gaddarlığı, yani yaptıkları çeşitli eziyet ve işkenceleri görüp de yüreğinin parçalanmaması mümkün değildi. "Gerçi bunlar Şiîdir, hemşehrileri de İran'dan geçerken bize pekçok hakaretler etmişlerdir. Ama burada çektikleri cefa ve mihnet tecviz oluna-

cak hallerden değildir" diyorlardı. Yurtlarında esir ticareti yasak olmayan bu adamların Türkmenlerin eline esir düşen İranlıların haline merhamet edip bu haydutları lânet ve nefretle anmalarından, zavallı esirlerin burada uğradıkları felâketin derecesi kıyas edilsin.

İranlı esirler yürüdükleri, hareket ettikleri zaman üzerlerindeki lime lime giysi ve ayaklarına vurulan ağır zincirlerle her adımda yeni bir acı duyarak dayanılmaz bir hale gelirler. Bu zavallılar, ilk esir düştüklerinde, genellikle birkaç gün, kimi zaman da haftalarca aç bırakılırlar. Gece oldukça, kaçmamaları ve böyle bir girişimde hemen duyulmaları için, boyunlarına bir halka takılıp yere çakılı bir demir kazığa öyle bir bağlanırlar ki, küçük bir harekette zincir şakırdadığından sahipleri hemen haberdar olur. Kısaca, akraba ve yakınlarından biri çıkıp da bir miktar para vererek satın almadıkça, bunların mihnet ve felâketi son bulmaz.

Türkmenler bir adamın, bir esiri satın alıp kurtarmak için ortaya çıkmasından çok memnun olurlar. Çünkü bu durumda esir için değerinden birkaç kat daha fazlasını isterler. Eğer Gümüştepe'de yapılan bu pazarlıkta olumlu bir sonuç alınamazsa, esirler Etrek çölüne gönderilir. Bu çöl, esirlere gerçeği keşfettirecek doğru bilgileri itiraf ettirme özelliğine sahip bir yer olarak ün kazanmıştı. Esir İranlılar ne kadar işkence görürlerse görsünler, gerçeği gizliyor, doğruyu söylememekte ısrar ediyorlar. Bu yüzden doğal olarak çektikleri acı ve işkencelerden akrabalarını haberdar ediyorlardı. Merhamete gelen akrabaları, çaresiz istenilen parayı vererek esiri kurtarıyorlardı. İranlılardan mümkün olabildiğince fazla para koparmak, ancak bu yolla mümkün olabiliyordu. Sözkonusu fidye Türkmenlerin eline geçmedikçe, esirin işkencesi sona ermiyordu.

Bunun aksi bir durumda, yani akrabalarının esiri satın almamaları durumunda her iki taraf da zarara uğruyordu. Çünkü gasıb

bir çok masrafa giderek esiri Hiyve, Buhara ya da diğer bir uzak yere gönderiyor, oradaki esir pazarlarında, açıkartırma yoluyla piyasa değerinden satıyordu. Bu durumda zavallı esirin vatanını bir daha görebilmesi çok uzak bir ihtimal haline geliyordu.

Önceki bölümde aktardığım üzere, bir Türkmenin Hz. Yusuf'un esaretinden sözettiği sırada dediği gibi, İranlıların esaretten yakınmaya pek de hakları yoktu. Çünkü içlerinden pek çoğu eski hallerini buluyor, hatta daha çok servet ve itibar kazanıyordu. Bugün Buhara'da yaşayan İranlıların bir bölümü köle ise de bir bölümü özgürdü. Bunlar ya mükatebe yoluyla ya da başka bir yolla esirlikten kurtulmuşlar, ama kendi istekleriyle burada kalmışlardı. Şiî olmaları nedeniyle dinî baskılara uğruyorlarsa da, ayin ve ibadetlerini gizlice yerine getirebiliyorlardı. Ticaret ve sanatla uğraşan bu İranlılar, buralardaki ucuzluk nedeniyle kendi ülkelerinden daha az bir masrafla geçiniyorlar, İran'a oranla burada daha çok kazanıyorlardı. Zekâ ve yetenekleriyle Orta Asya halkına üstünlük sağladıklarından devlet hizmetinde görevlendiriliyor, hatta içlerinden yüksek mevkiler kazananlar görülüyordu. Memurları arasında bir zamanlar kölesi olan birkaç İranlı bulunmayan bir valiye raslanmıyordu. Hatta şimdiki Emir'in dairesinde birçok İranlı memur bulunuyordu. Bugün yüksek memurluklar nerdeyse bunlara mahsus hale gelmişti. Hile ve aldatmalardaki denenmiş ustalıklarından dolayı Buhara'da Frenklerle, yani Avrupalılarla yapılacak görüşmeleri yürütmeye en uygun kişiler İranlılardı. Tahmin edilebileceği gibi, İran'ın saldırılarına karşı koymak üzere gönderilen askerlerin böyle yabancıların kumandasına verilmesi dedikodulara ve halk gözünde Emir'in suçlanmasına neden oluyordu. Örneğin Emir'in birinci sıradaki kumandanları olan Şahruh Han ve Muhammed Hasan Han İran doğumluydular. Topçubaşı Zeynel Bey, Mehdi Bey ve Tesker Bey de aynı ulustandılar.

Gümüştepe'ye gelişimizden bir gece sonra, gasbedilen mallarla

yüklü bir korsan gemisinin geldiği, sahilden atılan silahlarla ilan edildi. Sabah olunca dervişlik payımı istemeye, daha doğrusu zavallı İranlıların esaretin bu ilk felâketiyle nasıl uğraştıklarını görmeye gittim. Bunlara yapılan akla gelmedik işkence ve cezalara dayanabilmek için insanın taş yüreli oması gerekidi. Ama duumlarını ayrıntılı biçimde öğrenmek için çaresiz dayanıyordum. Türkmenlerdeki ahlâki çelişki, yani kendilerinde kimi erdemlerin yanısıra çok çeşitli kötülüklerin de bulunması, diğer bir deyişle kişiliklerinde insanlıkla zulmün, kimi konulardaki son derecede namusluluk ve kanaatkârlıkla gaddarcasına bir eşkiyalık ve haydutluğun birleşmesi şaşılacak bir durumdu.

Esirleri izlemeye, kendimi zorlayarak, ancak onbeşi önümden geçene kadar dayanabildim. Daha sonra büyük bir özlem ve üzüntüyle İran taraflarına bakmaya başladım. İran sınırından henüz iki saatlik bir uzaklıktaydık ama, Türkmenlerle İranlılar arasında ahlâk, gelenek ve düşünce bakımından öyle bir fark görülüyordu ki, bunların komşu değil, sanki birbirinden çok uzak yerlerde yaşayan iki ulus olduklarının sanılmaması mümkün değildi. İşte bu durumdan mezhep ve tarih ayrılığının ne denli köklü birşey olduğu anlaşılıyordu.

Türkmenlerin bir yandan böyle vahşice zalimlikler yaparken, diğer yandan Allah rızasını kazanmak amacıyla hacılara yedirmede, yardımda gösterdikleri hevesi düşündükçe gülüyordum. Örneğin yemek için hergün birkaç davet alıyorduk. Ben bu davetlerden ikisine icabeti kabul edip üçüncüsünü reddetme niyetinde olduğumu ima edince, davet eden adam tavrını değiştiriyor, beni zor ve şiddetle çadırımdan çıkarmaya çalışıyordu. Dirsekleriyle vurarak, dürterek kaldırmaya çalışmak adetlerindendi. Bu yoldaki ısrar ve zorlama, sevginin büyüklüğüne, birlikte yemek yemeğe duyulan isteğin şiddetine yorulduğu için genelleşmiş durumlardı.

Bu tür davetlerde çadırın önüne birkaç küçük kilim parçası,

eğer davet sahibi biraz daha özen gösteriyorsa, birkaç halı açılıyor, davetliler bunlar üzerine beşer altışar kişilik öbekler halinde halkalanarak oturuyorlardı. Bu öbeklerin her birinin önüne büyücek kavatalarla(*) yemek konuluyordu. kavataların büyüklüğü ve içine konulan yemeğin ölçüsü, öbeğin adam sayısına, adamların yaşlarına göre ayarlanıyordu. Bu sofralara oturduğumuzda, yarım sıvanmış kollarımızla birbirimizin peşisıra kavatalara saldırarak parça parça deve ve beygir etinden oluşan bir eski zaman yemeği yiyorduk.

Bu kadar beklemeyi hiç istemediğim halde, Gümüştepe'de üç haftadan fazla kaldık. Çünkü Han Can cenapları, ancak üç haftadan sonra yol hazırlıklarının yapılması için gerekli girişimlerde bulundu. Deve alımı bizim için büyük bir harcamayı gerektirdiğinden, un ve suyumuzu yüklemek üzere her iki hacının bir deve kiralaması kararlaştırıldı. Ama İlyas Bey adındaki zatın himmet ve yardımları olmasaydı, bu kadarını gerçekleştirmemiz de çok kolay olmayacaktı. Pek dindar olmadığından mıdır nedir bilemem, İlyas Beyin hacılığımıza bir değer ve önem verdiği yoktu. Ama kılavuzluğun gereklerinden olan görevlerin yerine getirilmesinde zerre kadar kusur etmediği gibi, bazı fedakârlıklar gerektirecek isteklerimizi bile karşılamaktan kaçınmadı.

İlyas Bey, Yumut oymağına bağlı Hiyve Türkmenlerindendi. Özel işleri nedeniyle her yıl Gümüştepe çölünü aşmak zorundaydı. Gümüştepe'de bulunduğu sürece Han Can'ın himayesi altındaydı. Çünkü diğer yabancılar gibi İlyas Beyin de himayesiz can ve mal güvenliği yoktu. İlyas genellikle buraya her yıl güz mevsiminde geliyor, baharda kendisi için ve başkalarının siparişi olarak yirmi-otuz deve yükü malla memleketine dönüyordu. Bu yıl fazladan götüreceği birkaç deve ile bizim de eşya-

(*) Ağaç gövdesinden ayrılmış kap. [A. Ö]

mızı taşıyacaktı. Buna karşılık kendisine vereceğimiz ücret, az da olsa, beklenilmeyen bir kârdı.

Han Can bizi İlyas'a emanet ederken "Ey İlyas, bil ki senin hayatın bunların hayatına bağlıdır" ünlü deyimini kullanarak can güvenliğimizin kendisi için ne denli önemli olduğunu açıkladı. Buna karşılık İlyas da hafif bir sesle ve hemen hemen dudaklarını kıpırdatmadan "Galiba siz beni tanımıyorsunuz?" dedi. İki Türkmenin bu garip konuşmaları, henüz Avrupalılıktan kurtulamamış sinirlerimi bozdu. Orada bulunan Hacı Bilâl ve diğer arkadaşlarımın gösterdikleri kayıtsızlıktan ders almayarak, bu konuşma biçimi hakkında bazı düşünceler açıklamaya giriştim. Ama, sorularımın çoğunun yanıtsız bırakıldığını görünce bu konuda arkadaşlarımı taklit etmediğime pişman oldum. Bizim müdahelemiz olmadan yapılan görüşmenin sonunda, buradan Hiyve'ye kadar her deve için iki Macar altını ücret ödenmesi karara bağlandı. Un ve sularımıza gelince, İlyas bunların ücretsiz olarak taşınmasını üstüne aldı.

Yoksul giysilerim içinde saklayarak getirdiğim az miktardaki para ile hacılık yüzünden kazandığım meblağ, kendime özel bir deve kiralamama elveriyordu. Ama Hacı Bilâl ile Sultan Mahmud beni bundan vazgeçirdiler. Çünkü onların ifadesince, bizde bir miktar para bulunduğunun öğrenilmesi durumunda, en aziz dostlarımızın bile düşman kesilmesi muhtemelmiş. Bunu doğrulamak üzere, arkadaşlarımızdan adını verdikleri birkaç hacının, gerçekte zengin olmalarına karşın sırf ihtiyat nedeniyle kötü giyindiklerini, yaya olarak yolculuk ettiklerini söylediler. Kendilerine hak vererek yarım deveyle yetinmeye razı oldum. Ancak, topal olduğumdan yaya yürüyemeyeceğimi, kırk konaklık mesafenin de bir semer üzerinde arkadaşımla sıkışık vaziyette oturarak aşılmasının zor olduğunu öne sürerek, mahfe kullanmama izin verilmesini istedim. İlyas, başlangıçta mahfenin deveye ağır geleceğini söyleyerek karşı çıktıysa da Han

Can'ın araya girmesiyle ikna oldu. Buna çok sevindim. Çünkü bu durumda, Hiyve'ye kadar yirmi gün sürecek olan, halkın verdiği bilgiye göre hiç de güvenli olmayan yolculuğumuz sırasında, zaman zaman uyku kestirmem mümkün olabilecekti. Ama en çok memnun olduğum şey, mahfenin diğer gözünde aziz dostum Hacı Bilâl'in oturmasının kararlaştırılmasıydı. Çünkü Hacı Bilâl'in arkadaşlığı benim için gittikçe koruyucu olmaya başlamıştı.

Görüşme tamamlanınca adet üzere deveciye ücretleri peşin olarak verdik. Hacı Bilâl dua edip elini birkaç kıldan ibaret sakalına çalınca, artık mesele kapanmış oldu. İlyas'tan hareketimizi mümkün olabildiğince çabuklaştırmasını istedik. Ama bu husus Hiyve Emirinin gönderdiği, kervanı yönetecek kervan başının bileceği birşey olduğundan, İlyas bu konuda bir vaatte bulunmak istemedi. Her neyse, birkaç gün içinde Etrek'e hareket etmek üzere hazırlandık.

Kervan halkı toplanınca, Han Can beni haydutlar piri olan Kulhan adlı bir aksakala tavsiye etti. Bu yaşlı adamın yüzü pek hoşa gidecek halde olmadığı gibi, ileride konuğu olacağım kendisine anlatılınca, davranışları da içtenlikli olduğunu, iyi karşıladığını gösterecek cinsten değildi. Yüzümü ve giysilerimi uzun uzun süzdükten sonra Han Can'ın kulağına birşeyle fısıldadı. Tavrından, benim anlatılan yolda bir adam olduğuma inanmadığı anlaşılıyordu. Bu kuşkunun nedenini hemen anladım. Meğer Kulhan, o zaman Çar'ın hizmetinde bulunan Hızır Han'la birlikte Rusya'nın güney bölgelerini gezip dolaşmış, birkaç ay da Tiflis'te kalmış. Bu nedenle Avrupalıların tavırlarını öğrenmiş, daha birçok ulustan insan görmüş. Osmanlıları tanımamış ama, kendisine Türkmenlerin bir boyu oldukları, bu nedenle kendilerine çok benzedikleri anlatılmış. Oysa benim yüzüm anlatılan-

dan çok farklıymış, buna çok şaşırmış. Bu açıklamaları üzerine Hacı Bilâl söze girerek Kulhan'ın malumatını reddetti. İddiasını kanıtlamak üzere de Rusya'da birkaç yıl kalmasına karşın kesinlikle böyle bir rivayet duymadığını söyledi. Bunun üzerine Kulhan, iki gün sonra seherle birlikte Etrek'te bulunan meskenine doğru hareket edeceğini söyleyerek yol hazırlıklarımızı olabildiğince çabuk tamamlamamızı bildirdi.

"Pir" ünvanından da anlaşılacağı gibi Kulhan mutasavvıf, yani tarikat ehlinden olduğundan son derece mağrurdu. Ben din konusunda bu haydut herif kadar riyakâr ve münafık bir adam görmedim. Musibet kaynağı olan, nice cinayetler işleyen bu adamı, yine kendisi gibi haydut müridleri karşısında oturup tam bir vekar ve azametle, ruh ve nefsin arındırılmasından başlayarak bıyığın kısaltılmasına varıncaya kadar birçok dinî sorun ve kuralın öğretimine giriştiğini görmek, gerçekten gülünecek bir durumdu. Müridler de pirlerine layık adamlardı. Düşünce ve inanç yapıları onunla aynı olduğundan, onun öğrettikleri doğrultusunda hareket ettikçe, kendilerini cennetlik sayıyorlardı.

Bu pirin eşliğinde Gümüştepe'den ayrılışımız sırasında, Han Can ve diğer tanıdıklarımız bir hayli mesafeye kadar bizi uğurladılar. Çünkü yörüklerde konuklarına saygı göstermek için böyle uğurlamak gelenekti. Han Can, yaptığımız ısrarlı tekliflere aldırmadan yaya olarak bir saatlik mesafeye kadar yürümekten amacının kadim Türkmen konukseverliğinin gereklerini tümüyle yerine getirerek ileride bir şikâyete tutamak bırakmamak olduğunu açıkladı. Kendisiyle orada son kez kucaklaşarak ayrılırken, doğrusu çok müteessir olmuştum. Han Can gerçekten sevgiye değer bir adamdı. Benden çıkar sağlamasının mümkün olmadığını bildiği halde, hasbi olarak beş arkadaşımla birlikte evinde konuk etti. Karnımızı doyurdu, ihtiyaçlarımızı karşıladı, rahat edebilmemiz için tüm imkânını seferber etti. Ayrıca, sohbetimiz sırasında bize gereken tüm malumatı da ayrıntılı olarak

verirdi. Böyle bir dosta borçlu olduğum teşekkürleri gerektiği gibi edemediğime, ayrıca zorunluluk nedeniyle kendimi tanıtmaktan kaçınarak bu konuda kendisini aldattığıma hâlâ üzülürüm.

Yolumuz bizi kuzey doğuya doğru Kör Sufi ve Altun Tokmak adında iki büyük tepeye ulaştırdığında, an be an denizden uzaklaşıyor, aralıklarla yuzkalara raslıyorduk. Bu bölgede arazi engebesiz ve geniş ovalardan oluşuyordu. Gümüştepe'den bir çeyrek kadar uzaklaşınca güzel bir otlağa girdik. Otlar develerimizin dizlerine kadar çıkıyor, çevreye güzel kokular yayıyordu. Ne yazık ki, bu otlar bittikleri yerde kuruyup kalıyorlardı. Çünkü bu yörenin halkı hayvan yetiştirmeye heves etmiyordu. Kendiliğinden sulanan bu yerlerde ne kadar güzel köyler kurulabilirdi.Gönül, ölüm belirtisi olan bu ıssızlığa karşı, bu yerlerde tarımsal çalışmaların hayat veren bin türlü çığlığını duymayı ne kadar isterdi.

İlyas'ın develeriyle Kulhan'ın altı atından oluşan küçük kervanımız, birbirinden kopmadan düzenli bir şekilde yola devam ediyordu. Kılavuzumuz, hiç gerekmediği halde tekrar tekrar, nüfuzlarının geçerli olmadığı bazı haydutların saldırısından emin olmadığımızı, üstemizden gelebileceklerini anladıkları takdirde bunların bize saldırmalarının kesin olduğunu söyleyip duruyordu.

Deve sırtında yorulmamam için, bir ara İlyas tavassut ederek Kulhan'a beygirlerinden birisini bana verdirdi. Bu hayvanla Etrek'e kadar gidecektim. Ama ne yazık ki, zaman zaman, yukarıda sözettiğim Karatepeli Emir Muhammed adlı uyuşturucu bağımlısı Afganlıyı terkime almak zorunda kalıyordum. Bu adam ne etmişse etmiş, bize katılmıştı. Bir hayvan tedarik edemediği için de yolda bir çamur ya da batağa rastladıkça, bendenyardım istiyordu.

Bir ara, yine bunu terkime almış durumdayken, hayvan ürkerek fena halde sıçrayınca, ne olduğunu bile anlamaya zaman kalmadan ikimiz birlikte yere düştük. Arkamızdan gelen arkadaşlarımız bu hale kahkahalarla gülmekle birlikte, bir ölçüde telaş da göstererek hafifçe haykırdılar. Davranıp kalkmak üzereyken bir de baktım ki, iki yabandomuzu yavrusunun arasına düşmüşüm. Hayvanımızı ürküten yavruların annesi, yavrularının korkup yardım istediklerini görünce heyecana gelip biraz ilerimizde durmuş, biz de çok garip bir durumda karşısında kala kalmıştık. Eğer İlyas'ın kardeşinin oğlu Şir Can imdadımıza yetişipte elindeki mızrakla yolunu kesmemiş olsaydı, canavarın üzerimize atılacağına kuşku yoktu.

Sözün kısası, kurtuluşumuza genç Türkmenin yiğitliği mi, yoksa önceki telaşları gittiği için yavruların artık susmuş olmaları mı neden oldu bilemiyorum. Her neyse, anne domuz yine karşı koymaya devam etmekle birlikte yuvasına çekildi. Biz de derhal oradan sıvıştık. Bu arada Han Can'ın oğlu kaçan hayvanımı yakalayıp getirdi. Hayvanı bana teslim ederken bu şekildeki bir kötü sondan, yani rezilane bir ölümden Cenab-ı Hak beni koruduğu için kendimi bahtiyar saymam gerektiğini söyledi. Çünkü, bunların inançlarına göre böyle canavarların telef ettiği adam, ne kadar halis Müslüman olursa olsun, öbür dünyaya mutlaka kirlenmiş olarak gider ve Araf'ta yüz yıl kalmadıkça da temizlenmezmiş.

Kuzey doğu yönünde birtakım bataklık ve çayırların içinden tahminen dört saat kadar yol aldıktan sonra, Gümüştepe'nin kuzeyinde yeralan yaylanın öbür yüzüne ulaştığımızı anladım. Gerçekten buradan ileriye gittikçe, yalnız biraz önce andığım tepeler değil, İran sınırını belirleyen dağlar bile yavaş yavaş gözden kaybolmaya başladı. Seyrek seyrek, ötede beride, çevresinde develer otlayan kimi çadırlar görülüyordu. Çevreye göz atıldığında, zümrüt gibi yeşil çayır ve çimenden başka birşey

görülmüyordu. Buralarda, daha önce Kızıl Ahund ile birlikte dolaştığım yerler kadar halk yoktu. Çünkü bu bölgede Gürgen nehri gibi bir akarsu yoktu. Günlük olarak yalnız kuyu suyu kullanılıyordu. Bunlar da, çayırlar otlayan hayvanları tam olarak semizletmeden kuruyordu. Bu nedenle buralarda mayıs ve haziran ayları dışındaki zamanlarda çadır görülmüyordu. Konduğumuz yer Gümüştepe'ye yalnız dört İngiliz mili mesafede bulunuyordu ama,bu kadarcık yolu ancak sekiz saatte aşabilmiştik; hem hayvanlarımızın, hem de bizim bütün gücümüz kesilmişti. Ertesi günü, ileride kullanmaya mecbur olduğum ağaçtan yapılmış, içine yiyecek konulan kapları ilk kez gördüm?

Benden sonra, bu kez de Hacı Bilal, deve sırtında seyahat etme zevkinden vazgeçti. Mahfenin boş kalan gözüne, dengenin sağlanması için un çuvallarımı yüklettim.

Daima kuzeye doğru hareket ediyorduk. Bu şekilde ancak iki saat yol gitmiştik ki, yeşillik birden bire sona erdi, kendimizi çölün çorak toprakları içinde bulduk. Çölün güçlü kokusu ve iç karartan manzarası ne buruna, ne de göze hoş geliyordu.

Gümüştepe'nin sekiz mil kuzeyindeki, siyah duvar anlamına "Kara Sungur" adı verilen alçak burnun güzel görünümü gözlerimizin önünde uzanıyordu. O yüksekçe yere an be an yaklaştıkça, ayağımızın altındaki topraklar yumuşuyordu. Burnun eteğine vardığımızda kötü bir bataklık yolumuzu kesti. Adeta sıvı halindeki çamur deryasından binbir güçlükle geçebildik. Develerin süngersi ayakları her adımda kayıyordu. Hatta benimkisi, bir ara, yüklerle birlikte beni çamura yuvarlayacak bir hale geldi. Bu nedenle üzerinden inmeyi daha hayırlı buldum. Bu simsiyah ve kokuşmuş çamurlar içinde, bir saatten çok yaya yürüdükten sonra Kara Sungur'a vardık. Kulhan'ın karargâhı buradan uzakta değildi. İşte yalnız burada bir kâse çay içebildik. Ancak Etrek'te kalmaya mecbur olduğum on gün içinde Kulhan bana her zaman çay ikram etti.

Bu konaklamanın zamanı hiçbirimizin hoşuna gitmedi. Benim halime gelince, çok eksildiğini gördüğümden, ihtiyat gereği yemeğimi enaza indirdim. Artık günlük iki-üç parça yiyecekten fazla yemiyordum. Külde pişirdiğim ekmeğe maya katmamaya başladım. Çünkü mayasız pişirilen ekmek hem daha çok oluyor, hem de kolay sindirilmediği için mideyi daha çok tok tutuyor, acıktırmıyordu. Allah'a şükür ki, ötede beride gezip dolaşarak dilenmemize izin verilmişti. Gerçi bu Etrek Türkmenleri de az-buz haydut değillerdi ama, bununla birlikte hakkımızda diğerleri gibi cömertlik göstermekten geri kalmıyorlardı. Bunların çadırları önünden geçerken, her birisinde zincire vurulmuş iki-üç İranlı esirin görülmemesi nadirattandı.

Bu tür mezalime tanık olmaktan daha Gümüştepe'de iken bizar olmuştum. Etrek'te kaldığım ilk gün, uygarlığın ve insanlığın son sınırında bulunduğumu kesin biçimde anladım. Artık duygularımın derecesi takdir edilsin. Hem bu çadırların, hem de içinde yaşayanların hali bende dehşet ve nefret uyandırıyordu.

Akşam üzeri Atabay tarafından gönderilen bir adam, kervan başının ertesi günü seherle birlikte hareket edeceğini bildirerek, bir gün sonra öğle üzeri Etrek nehrinin öbür yakasında kendisiyle birleşmemiz gerektiğini söyledi. Bu müjde bütün güçlükleri sona erdirdiğinden fazlasıyla memnun oldum. İşte biz büyük çölü bu adamla birlikte aşacaktık. Bunun üzerine İlyas da hazırlıklarımızı hızla tamamlamamız uyarısında bulundu. Bu nedenle yiyeceklerimizi akşamdan hazırladık. Hayır dualarımıza karşılık yörüklerin hediye ettikleri semerleri hayvanlara üst üste vurduk ve ertesi günü altımızda gıcırdayan mahfede Hacı Bilâl ile karşı karşıya oturduk. Devenin deniz dalgası gibi hareketiyle Etrek'ten uzaklaştığımızı gördükçe nasıl sevindiğimi anlatmama gerek yok.

Dostumuz Kulhan, bir ölçüde daha güvende olmamız için tüm maiyetiyle birlikte bugün de bize eşlik etmek istedi. Gerçi bizde

onbeş-yirmi kadar fitilli tüfek vardı ama, yolda güçlü eşkiya çetelerine rastlamamız mümkün olduğundan, bu durumda Kulhan'ın korumasına muhtaç olduğumuz açıktı. Çünkü, daha önce de açıkladığım gibi bu ikiyüzlü herif Etrek yöresini talan eden haydutların bir tür manevi önderi durumundaydı. Onun emir ve yasaklarına körü körüne itaat ediyorlardı.

Kulhan'ın nüfuzuna daha sonra yakından tanık olduk. O sıralarda taşmış olan Etrek nehrinin bazı yerleri basması nedeniyle büyük bölümünde yolumuzdan saparak, zaman zaman kuzey batıya ya da kuzey doğuya doğru gidiyorduk. Bu sırada kumlu bir mevkide yaklaşık yüzelli kadar çadır gördük. Burası Kam denilen aşiretin merkezi imiş. Kam aşireti çok eski zamanlarda Yumut oymağından ayrılarak bu ıssız yere yerleşmiş. Bitip tükenmeyen haydutlukları diğer oymak ve aşiretleri kendilerine düşman etmiş. Bu nedenle sürekli savaş halinde oldukları için güçleri daima sınırlı kalmış. Bu sevinilecek bir durumdu. Kamların tehlikeli üslerine yaklaşınca, geride kalanlarımız büyük bir hızla kervana yetişmeye çalıştılar. Herkesi yıldıran Kulhan'ın koruması altında olduğumuzu görmeselerdi, bunların bize saldıracakları kesindi.

Her zamanki gibi kuzeye doğru giderken, buradan bir çeyrek ileride Etrek nehrinin küçük bir ayağından geçtik. Suyunun acılaşmış olmasına bakılırsa yakında kuruyacaktı. Bu ayakla, biraz daha uzakta bulunan yine böyle küçük bir ayak arasında yeralan arazinin bir parçası kumluk, diğer bölümü baharat fidanlarıyla dolu güzel bir çayırlıktı. İçinden ancak bir saatte çıkabildik. Bundan sonra rastladığımız nehrin yatağı adeta sandık gibi derin ve kenarları uçurum olduğundan hareketimizi bir hayli güçleştiriyordu. Hatta küçük hayvanlardan bazıları yuvarlanıp suya düştüler. Gerçi düştükleri yer fazla derin olmadığ için bir kaza olmamıştı, ama ıslanan eşya ağırlaştığından, Burun Delili denilen karşımızdaki tepeyi aşmamızı zorlaştırmıştı. Bu neden-

le sabahleyin çok erken saatlerde yola çıkmamıza karşın, öğleden iki saat sonrasına kadar ancak dört millik bir mesafe aşabildik. Zorunlu olarak, burada konaklayarak geceyi geçirmeye karar verdik. Çünkü Etrek nehrinin öte yakasında kervan başıyla buluşmak için ertesi günü öğleye kadar zamanımız vardı.

Hemen yukarıda andığım sırt, bir hayli uzunluğu olan ve ufak tefek tepelerden oluşan bir silsileden ayrılmış bir burundu. Güney doğuya doğru uzanıyordu. Konakladığımız yerin çok geniş ve güzel bir görüş alanı vardı. Örneğin batı yönünde Hazar Denizi mavi bir bulut gibi görünüyordu. Ancak manzaranın en güzel parçası, bulunduğumuz yere göre güneye raslayan son derece geniş yaylaydı. Bu yaylanın ötesinde berisinde top top çadırlar, meskenler görünüyordu.

Hemen bütün Etrek bölgesi ve onun içinden geçen Etrek nehri ayağımızın altındaydı. Nehrin kaynakları uzaktan birçok göller gibi görünüyordu. Kamların yakınında bulunduğumuz için bazı güvenlik önlemlerinin alınması gerekiyordu. Bunu Kulhan da onayladığından geceyi bizimle geçirmeye karar verdi. Ayrıca, yine bu nedenle saatte bir değişmek ve şüpheli birşey görüldüğünde derhal haber vermek üzere çevreye gözcüler koydu.

Ertesi günü dört saat yol giderek Etrek nehrinin kıyısına vardık. Geçit veren yerini buluncaya kadar bir hayli zaman yitirdik. Çünkü nehrin oniki ya da onbeş adım olan genişliği, suyun taşması nedeniyle iki katına çıkmıştı. Gerçi akıntı çok güçlü değildi ama, sular develerin karnına kadar yükseliyordu. Nehrin dibi kaygan bir çamurla kaplı olduğu için develer sağa sola bocalayarak büyük bir güçlükle yürüyebiliyorlardı. Ayaklarının sürçmesi durumunda çamura batacağım açıktı. Hamd olsun ki, hiçbir kazaya uğramadan karşıya geçtik. Beklemek üzere konaklamamızın hemen arkasından, maiyeti ve üçü dişi, biri erkek olmak üzere dört mandasıyla birlikte kervan başı geldi. Daha önce anlattığım gibi, bu mandalar Han'ın sağlığına hizmetetmele-

ri için alındığından, bizim kendimiz için istediğimiz kadar, bunların da hızla Hiyve'ye ulaştırılması gerekiyordu.

Arkadaşlarımızdan bir bölümü yük ve azıklarını yükleyecek deve bulamadıkları için Gümüştepe'de kalarak bizden ayrılmışlardı. Daha sonra da bu dervişler hakkında bir haber alamamıştık. Bu nedenle bize yetişemeyecekler diye telaşlanmaya başlamıştık. Onları yeni gelen kervanın içinde görünce büyük bir sevinç duyduk. Birbirinden ayrı düşmüş kardeşlerin kavuşmalarında olduğu gibi, her biriyle ayrı ayrı kucaklaşıp öpüştük. İtiraf ederim ki, bizzat ben bile, başta Hacı Salih ve Sultan Mahmud olmak üzere diğer tüm dilenci arkadaşlarımla yeniden kavuşmamıza çok memnun oldum.

Kalbimde oluşan güvenle dostlarıma tekrar kavuşmanın mutluluk ve sevinci içindeyken, hain Emir Muhammed kervan başıyla aramızı açmaya kalkıştı. Bu Afganlı benim Avrupalı olduğumu anlamıştı. Gizli bir görevim olduğunu, yanımda çok miktarda para taşıdığımı düşünüyor, bu durumdan yararlanmak istiyordu. Bu nedenle beni arkadaşlarımdan ayırıp büsbütün kendi hükmüne almak istiyordu. Önerisini reddedince, gerçek kimliğimi ifşa edeceğini söyleyerek beni tehdit etmeye, korkutmaya kalkıştı. İftirasından dolayı günahkâr olduğunu, tövbe ve istiğfar etmesini söyleyince, aşırı derecede öfkelenerek bana hainlik etmeyi kararlaştırdı. Bu nedenle gidip kervan başıya koğuculuk etti. Bunun üzerine kervan başı bana karşı güvensizlik duymaya başladı ki, bu tutumu İlyas'ı bile gönülden yaraladı.

Her neyse, kervan başının huzurundan çıktıktan sonra doğruca Hacı Bilâl'e giderek olan biteni anlattık. Hacı Bilâl buna fazlasıyla öfkelenip bağırarak "Bunu yapan o Afganlı delidir. Etrek'te yaptığı şirretliği burada da yapıyor. Kur'ân okumayı ve Arapçayı öğretmeye muktedir olan bizim Hacı Reşid'i kılık değiştirmiş bir Avrupalı olduğunu iddia ederek bizi kandırmaya çalıştı. Onu bana Devlet-i Aliye sefirinin teslim ettiğini ve taşı-

dığı pasaportta Halife'nin tuğrasını gördüğümü kendisine söylediysem de o hâlâ iftiraya devam ediyor. Sanıyorum kervan başını da kandırmıştır. Fakat Hiyve'ye vardığımızda pişman olacaktır. Çünkü orada kadı ve ulema çoktur; halis bir Müslümana kâfir demenin nasıl olacağını anlayacaktır" dedi.

Artık kervanın yönetimini eline alan kervan başı, iki saat sonra kırbaların doldurulmasını emretti. Çünkü en yakın su kuyusu üç konaklık mesafedeydi. Bunun üzerine keçi derisinden olan kırbamı alıp doldurmak üzere diğerleri gibi ben de su kenarına gittim. Fakat susuzluğun acısını henüz öğrenmediğimden, arkadaşlarım uyarmamış olsalardı, kırbayı gerektiği gibi doldurmaya özen göstermeyecektim. Arkadaşlarım, "Çölde bir damla su, adeta bir damla hayat gibidir. Onun için her hacı suyunu göz bebeği gibi korur" dediler.

Herkes hazır olduğunda develerir yere toplanarak hesap yapıldı. Seksen devemiz vardı. Yolcuların sayısı ise kırktı. Bunlardan yirmibeşi silahsız hacı, bir Afganlı ve bir Özbek istisna edilirse, geriye kalanlar savaşabilecek Yumut Türkmenlerindendi. Buna göre kervanımız, bir saldırıya karşı koyacak güçten yoksundu. Doğu geleneklerince yalnız Allah'ın korumasına sığınarak yola çıkar kervanlar gibi küçük bir kervan oluşturuyorduk.

Her yolcu kendi sırasına girip hazırlandığı zaman, bizi bu çöl sınırına kadar getirmiş olan Türkmenlerle vedalaştık. Bizim taraftan Hacı Bilâl, onların tarafından da Kulhan ayrı ayrı dua ettiler. Herkes amin dedikten sonra iki grup birbirinden ayrılarak uzaklaştı. Bizden ayrılan atlılar Etrek suyunu geçince artık kervanımızı gözden kaybetmeye başladıklarından, veda anlamında birer el silah boşalttılar. İşte o anda itibaren tam kuzeye doğru Hiyve yolunu tutup gittik.

6
Etrek'ten Hiyve'ye çöl yolu

Kervanımız yola devam ediyordu. Yol diyorsam, önümüzde ne deve, ne de diğer hayvan izlerinin belirlediği bir yol vardı. Etrek'ten büyük çöle ulaşan bu kesime Puğdayla adı veriliyordu. Güneşin doğuşundan iki saat sonraya kadar geçtiğimiz arazi kumluktu. Ama zemin çok gevşek olmadığından hayvanların ayağı gömülmüyordu. Hafif engebeler, arazinin genel görünümündeki düzlüğü etkilemiyordu. Buradan ileriye doğru, yavaş yavaş kum azalmaya başladı. Gece yarısından sonra ise, artık ayağımızın altındaki toprak, ses veren sağlam bir kilden oluşuyordu. Develerin ayaklarından çıkan muntazam ses, gecenin sessizlik ve ıssızlığında uzaktan uzağa kulağımıza geliyordu. Buralarda, bu tür toprağa "Takır" adı veriliyordu. Bunun o sıralarda üzerinde yürüdüğümüz gibi kızılca renklisinin adı da "Kızıl Takır"dı.

Özetle, böyle sürekli yol gittik. Güneşin doğuşuna kadar hiç durmadık. Bununla birlikte, ancak altı mil yol alabildik. Ağır yürüyüşümüzün nedenlerinden biri, yolculuğumuzun daha ba-

şında develeri fazla yorup yıldırmama düşüncesiydi. Ama başlıca neden, kervanımızın en önemli yolcuları sayılan Han'ın mandalarını gözetme zorunluluğuydu. Özellikle dişilerinden birisi, develerimizin en adi gidişine bile dayanacak durumda değildi. Bu nedenle çaresiz sabahın Alafranga sekizine kadar mola vermek zorunda kaldık. Bu sırada yük hayvanlarımız öte-de-beride çölün kimi diken ve köklerini otladılar.Bizler de uzun zaman yemeklerimizi hazırlamakla uğraştık. Henüz suyu tutumlu kullanmanın gereğini anlamadığımızdan, mayasız ekmeği boğazımızdan geçirebilmek için, ağzına kadar dolu olan kırbalarımızdan bol bol su içiyorduk.

Birbirimize yakın oturduğumuzdan, bir ara, kervan başı ile İlyas ve diğer önde gelen arkadaşarımın heyecanlı bir konuşmaya tutuştuklarını gördüm. Arada sırada da bana bakıyorlardı. Derhal, konuşmanın neye ilişkin olduğunu anladım. Ama hiç dikkat etmiyormuşum gibi görünüp sahte bir gayretle birkaç sayfa Kur'ân okuduktan sonra, sanki konuşmaya katılmak istiyormuş gibi yanlarına gitmeye başladım. Namuslu İlyas ve Hacı Salih birkaç adım ilerleyip önüme gelerek beni bir kenara çektiler. Mahrem bir şekilde konuşmalarını aktardılar. Kervan başı görünüşümden bazı kuşkular duyuyormuş; bu nedenle yeni bir hata yaparak Han'ın gazabına uğrama korkusuyla beni yanında götürmekten çekiniyormuş. Çünkü birkaç yıl önce Frenkler tarafından gönderilen bir kişiyi Hiyve'ye götürmüş. Bu kâfir bütün yolları, en küçük pınar ve tepeleri bile iblisane bir maharetle kâğıt üzerine çizerek işaretlemiş. Han bunu öğrenince öfkelenip bu konuda yabancıya bilgi verdiği anlaşılan iki kişiyi idam ettirmiş. Kervan başı, birkaç büyük zatın şefaatı sayesinde ve binbir güçlükle cezalandırılmaktan kurtulmuş. Dostlarım bunları anlattıktan sonra, sözlerine ilave olarak, "Biz seni çölde bırakmamızın mümkün olamayacağını kesin olarak ifade ettiğimizden, seni iki şartla kervana kabul etmeye razı oldu. İlk ola-

rak, üstünü başını araştırıp Frenklere mahsus olan resim ve kurşun kalem gibi şeyler bulunup bulunmadığını anlayacak. İkinci olarak da, geçeceğimiz yollara dair gizli birşeyler yazmayacağına, arazinin resmini çizmeyeceğine dair senden söz alacak. Özellikle bu ikinci teklife razı olmadığın takdirde, çölde bile olsa, seni terketmeye mecbur olacağız" dediler.

Ben bunları telaşa kapılmadan ve sessizce dinledim. Ama sözleri bitince, Hacı Salih'e dönüp kervan başının da duyabileceği yüksek bir sesle, "Sen beni Tahran'da gördün. Kim olduğumu biliyorsun. Şu şüpheci herife söyle ki, kendisi namuslu bir adam olduğu halde Afganlı gibi sarhoş ve murdar herifin temelsiz sözlerine önem vermesi uygun mudur? Diyanetle oynamak kolay birşey değildir. Birkaç gün sonra, o habis, şunun bunun hakkında yine böyle fahiş iftiralarda bulunabilecek mi göreyim. Hele bir kere Hiyve'ye varalım, kimin hakkında böyle vesveseler verir, ben ona gösteririm" dedim. Son sözleri haykırarak, şiddetle söylemiştim. Tüm kervan halkınca duyuldu. Bu nedenle bazıları fena halde öfkelendiler. Özellikle dervişlerden birkaçı, öyle bir dereceye geldiler ki, eğer bir şekilde teskine çalışmamış olsaydım, müfteri Afganlı Emir Muhammed'e saldıracaklardı. Hacıların beni bu ölçüde kollamalarına, sahip çıkmalarına en çok şaşıran kervan başı olmuştu. Bu nedenle, bundan böyle kendisine benim hakkımda ne söylenirse söylensin, birkaç kez "Allah bilir, Allah bilir" demekten başka karşılık vermedi. Gerçekte bu adam ahlâklı ve dürüst bir adamdı. Kimseye kötülük etmek istemiyordu. Her nasılsa bir kez vesveseye kapılmış olduğundan bana güvenmiyordu. Ancak daha Gümüştepe'de iken din bilimleriyle uğraştığımı öğrenmiş olduğundan arada sırada benden dinî konularda bazı sorular soruyordu.

Sekiz saat dinlendikten sonra yeniden yola koyulduk. Hareketimiz gittikçe ağırlaşıyordu. Bir ara birkaç Türkmen hayvanlarından inerek çevremizdeki tepecikleri dikkatle araştırmaya

başladılar. Meğer Iyd Muhammed, geçen yıl bir çarpışmada öldürülüp buraya gömülen kardeşinin mezarını arıyormuş. Hatta yanında, onun kemiklerini Hiyve'ye nakledebilmek için özel bir torba getirmiş. Her neyse, mezar bulundu. Derhal açılarak maktulün çürümüş cesedi çıkarıldı, birkaç kat keçeye sarıldı. Ben de içinde olmak şartıyla, cemaat tarafından duruma uygun bazı dualar edildi, biraz Kur'ân okundu. Daha sonra Iyd Muhammed kardeşinin ruhu için önceden pişirerek hazırladığı bir miktar ekmeği dağıttı.

Bu küçük törenden sonra geniş ve kıraç bir ovayı geçip kuzeye doğru gitmeye başladık. Kaybettiğimiz zamanı telafi etmek için, bütün gece hiç durmadan yola devam ettik. Hava son derece güzel ve berraktı. Mahfede yan yatarak kendi alemimde, parlak yıldızlarla bezenmiş ışıltılı gökyüzünün hiçbir yerde bulunamayacak güzelliğini seyretmenin zevkine dalmıştım. Nihayet bastıran uykuyla kendimden geçtim. Bir saat kadar uyuduktan sonra, kulağıma gelen gürültüyle uyandım. Her yandan, "Hacı pusulaya bak, nereye gidiyorsun?" sesleri geliyordu. Galiba yolu şaşırmışız. Hemen çakmağı çakıp ateşlediğim kavın ışıltısında pusulaya bakınca, kuzey yolunu bırakıp doğuya doğru gittiğimizi anladım. Kervan başı, bazı tehlikeli bataklıklara yaklaşmamız ihtimalini göz önüne alarak, şafağa kadar olduğumuz yerde kalıp hiç hareket etmememizi söyledi.

Tanrı'ya şükürler olsun ki, yolumuzu yalnız yarım saatten beri kaybetmişiz. Çünkü o aralık hava bulutlanmıştı. Bu nedenle bu duraklamanın önemli bir etkisi olmadı. Varmamız gereken konak yerine yine zamanında vararak yorgunluk almak için hayvanlarımızı dikenler içine salıverdik. Konakladığımız yerde çok miktarda kuşkonmaz olduğunu görerek şaşırdım. Kuşkonmazlar buralarda yaklaşık altmış santim boyunda, bir parmak kalınlığında ve son derece lezzetli oluyordu. Ama içi odun gibi sert olduğundan yemeye uygun değildi. Yine burada çok mik-

tarda bir tür yaban soğanı vardı. Fırsatı ganimet bilerek bir miktar kuşkonmaz haşlayıp sabah kahvaltısı yaptım. Bir miktarını da kuşağıma ve koynuma yerleştirdim.

Mayısın onbeşinci günü ürkütücü bir çöle düştük. İçinde birçok derin ve dik hendekler bulunan bu çölde sürekli inip çıkıyor, bu yüzden de büyük zorluk çekiyorduk. Özellikle bazıları çok yüklü olan zavallı develer, sürekli inip çıkmak zorunda olduklarından ve ayakları sert kumlar üzerinde kaydığından çok zahmet çekiyorlardı. Burada develeri, birinin kuyruğu diğerinin burnuna gelecek biçimde, bir zincir gibi birbirine bağladık. Bu nedenle bir deve, önde gidenin hareketine ayak uyduramayarak bir an için duraklarsa, burnuna geçirilen ip çekildiğinden, büyük acı çekiyordu. İşte bu durumdan dolayı zavallı hayvanlara acıyarak, böyle zahmetli yerlerden geçtiğimiz zaman üzerlerinden inerek yürüyorduk. Hatta birgün, böyle derin kumlar içinde yürümek benim için son derece güç olduğu açıkken, yavaş yavaş, ama aralıksız olarak dört saat yol yürümek zorunda kaldım.

Bu ana gelinceye kadar, hiç kimse hangi yoldan geçeceğimizi anlayamazdı. Eşkiyanın saldırısından hiçbir zaman emin olunamayacağı için, bu yörelerde gidilecek yolun gizlenmesi zorunluydu. Ama suyumuz her an biraz daha azalıyordu. Nihayet ertesi günü akşamına kadar yetebilecek suyumuz kalmıştı. Eğer o zamana kadar bir kuyuya ulaşamazsak halimizin yaman olacağı kesindi. Ancak Atabuz'un Yumut çobanlarının yaklaşmalarına elverecek bir güvenlik olmadan bu kuyulara yaklaşmak da mümkün değildi. Her neyse, bu akşam, önemli bir engelle karşılaşmadan ilerliyorduk. Develer sıradan hiç çıkmadılar. Böyle bir durum olduğunda hemen haber alınarak gereği yapılıyordu. Bu nedenle yoldan bir kişi yüksek sesle kervancıya önceden düzenlenmiş bazı sorular soruyor, o da yine haykırarak karşılık veriyordu. Bu, kervandan çıkan bir adam varsa, onun gece karanlığında bu sesi duyarak yolu şaşırmaması için yapılı-

yordu. Sıradan ayrılarak şiddetli ve ters bir rüzgâr nedeniyle kurtuluş bağışlayan bu sesi duymayan yolcular büyük bir tehlikeye düşerlerdi.

Ertesi gün, yani mayısın onaltısında sabahleyin, kuzey doğu yönünde Gören Dağ adlı dağ silsilesini gördük. Ama, ona paralel diğer küçük silsileleri tam olarak seçebilmek için akşama kadar yol almamız gerekti. Etrek'te iken Yumutlarla birleşme yerimiz olarak burası belirlenmişti. Ama şimdi onlardan bir iz görünmüyordu. Bu nedenle Yumutların buralara gelmesine imkân tanıyan bir barış anlaşması yapılıp yapılamadığını bilemiyorduk. Bu durumda, dağlarda düşmana rastlanıp rastlanmayacağını öğrenmek bize düşüyordu. İçimizden yiğit birisi, araştırma yapmak üzere ileriye gönderildi. Bizler de onun arkasından korka korka ilerliyorduk. Şükürler olsun ki, yaklaştıkça bazı çadırlar gördük. Yalnız bunların kime mensup olduklarını araştırma meselesi kalmıştı.

Arkadaşlarım Gören Dağ silsilesinin zümrüt gibi yeşil derelerini seyrederek zevke dalarken, beni kalbim silsilenin batı tarafında uzanan Yunan eserlerinden kalması olası harabeleri göreceğim düşüncesiyle çarpıyordu. Bu harabeleri ilk kez görür görmez, bakışlarımı onların güney batısında tek başına duran bir sütuna çevirdim. Uzaktan büyük bir heykel gibi görünüyordu. Yaylaya biraz daha çıkınca, yine o istikamette ve dağın çok yakınında ondan kalın ama daha kısa diğer bir sütun daha göründü. İşte Meşhed-i Mısriyan adıyle bilinen bu harabeler sağ tarafıma düşüyordu ve yanından geçerken her tarafını ayrıntılı olarak inceleyebilmiştim. Sonradan, rastladığımız çadırların Yumutlara mensup olduklarını anladık. Bu nedenle, gereken birkaç devenin onlardan alınması için görüşmeler yapmak üzere bu günün orada geçirilmesi kararlaştırıldı. Bu karar arzularıma uygun düştüğünden çok sevindim. Çünkü andığım harabeleri ayrıntılı olarak gözden geçirme fırsatı bulacaktım.

Ertesi günü (17 Mayıs) sabahleyin İlyas'la birlikte harabelere gittik. Ancak İlyas'ı, cin ve şeytanların yatağı olarak inandığı harabelere götürmeye ikna edene kadar akla karayı seçtim. Dörtgen biçimli, yüksek duvarlı, ikisi ayakta, ikisi yarı yıkılmış dört kuleden oluşan bu eski eserler bulunduğumuz yere çok yakın görünmesine karşın, yine de yaklaşık yarım saat çekiyordu. Bu harabeleri çepe çevre kuşatan kırk elli kadem yüksekliğinde, altı ya da sekiz kadem genişliğinde, yukarıda anılan suru kuşatan ama ondan çok daha alçak, güney bölümü bütünüyle yıkılmış, harabolmuş diğer birsur daha vardı. Bu surun, bugün kale gibi ayakta olan ve gözüme eski bir görünen iç suru koruma amacıyla inşa edilmiş dış istihkam türünden birşey olduğunu sanıyorum. Hatta görünen istihkâmatın güney batısından başlayarak İran dağlarına kadar elli saat ya da elli İngiliz mili uzanan su kemerlerinin de savunma önlemlerini tamamlamak üzere yapılmış olduğunu düşünüyorum.

Arkeoloji ile mimarîden pek anlamıyorsam da, bu yapıların yapıldığı küp şeklindeki tuğlaların hacim, renk ve cinsinin Gümüştepe ve Kızıl Alan'daki kadim yapıların tuğlalarına tam olarak benzediğine bakarak bunların da Yunan eserlerinden olduğunu öne sürersem, sanıyorum yanılmamış olurum.

Gören Dağ'ın kuzey zirvesinde de bazı harabeler gözüme ilişmişti. Ama yanından geçtiğimizde gece olduğundan, birbirinden ayrı ve henüz harap olmamış beş altı kadar kubbeli yapıdan başka birşey göremedim.

Buralarda yaşayan göçebeler, büyük bir kalabalık halinde kervanımızı seyretmeye geldiler. Bunlarla arkadaşlarımız arasında havale ve veresiye yoluyla ufak tefek bazı tuhaf alışverişler yapıldığını gördüm. Aralarında yazıp düzenledikleri poliçe türünden birtakım borç senetlerini alacaklılara verecek yerde, borçluların bunları ceplerine koyduklarını görünce çok şaşırdım. Meğer bütün ülkede borç alışverişler bu şekilde yapılıyormuş.

Bir alacaklıdan bunun nedenini sordum. "Bu senedi ben niçin saklayayım, ne işime yarar? Aksine, arada sırada bakarak ödeyeceği meblağın miktarını ve vade zamanını hatırlaması için borçluya gereklidir" cevabını verdi.

Mayıs 18'de Büyük Balkan'a iki, Hiyve'ye ondört konaklık yolumuz kaldığı hesaplandı. Bu süre içinde yol üzerinde yalnız dört kuyuya rastlayacaktık, onların suyu da acıydı. Bu sırada bir insan görmemiz de uzak bir ihtimaldi. Fakat henüz mayıs ortasında olduğumuz için, kervancımız bazı sapa yerlerde bir miktar yağmur suyu birikintisi bulabileceğimizi umuyordu. Gören Dağ'da kırbalarımızı doldurduğumuz sarnıç suyu zaten bulanıktı. Develerin sırtında sarsıla sarsıla büsbütün bozularak âdeta çamur gibi iğrendirici birşey olmuştu. Yine de bunu korumak için büyük bir özen göstermek zorundaydık. Çünkü Büyük Balkan'dan bir konak ileriye varıncaya kadar diğer bir yağmur birikintisi bulma umudumuz yoktu.

Bundan böyle seyir ve hareketimiz daha çok düzen altına girdi. Örneğin, her biri genellikle birbuçuk, bazan iki saatten oluşmak üzere günde üç konak yol alınıyordu. Birinci molamız güneşin doğuşundan önce oluyordu. Bu molada o gün için gereken ekmeği pişiriyorduk. İkinci mola öğle üzeri veriliyordu. Bu mola, şiddetli sıcaktan güçsüz düşen binek ve yük hayvanlarımızı dinlendirmeye mahsustu. Üçüncü mola gün batımından biraz önce yapılıyordu. Bu molada da kuru ekmekle birkaç yudum sudan oluşan yemeğimizi yiyorduk. Arkadaşlarım ve Türkmenler yanlarına aldıkları koyun içyağlarını ekmeklerine katık ediyorlardı. Bundan bana da teklif ettiler. Ama ne kadar az yenilirse, susuzluğa ve yolculuğun güçlüklerine o kadar çok dayanılacağını bildiğimden kabul etmedim. Bu sıralarda killi ve sert bir arazide bulunuyorduk. Ötede-beride bazı zayıf bitkiler görülüyorsa da çoğu yerleri çorak ve çıplaktı.

Ertesi gün (Mayıs 19) kuzey yönünde buluta benzer koyu mavi

birşey gördük. Meğer bu Küçük Balkan'mış. Oraya ertesi günü varacaktık. Türkmenler Küçük Balkan'ın yüksekliğini, güzelliğini, madenler bakımından zeginliğini çok övüyorlardı.

Şimdiye kadar sorumluluğunu yerine getirmek için büyük çaba harcayan kervan başı, her nasılsa bu akşam uykuya dalmış. En öndeki devede bulunan kılavuz da gaflete düşerek bizi son derece ters ve tehlikeli bir yola götürmüş. Canımızı binbir güçlükle kurtarabildik. Küçük Balkan'ın eteklerinde birçok batak tuzlalar vardı. Bunların üzeri kalınca ve beyaz bir toz tabakasıyla örtülüydü. Bu yöredeki sağlam arazinin üzeri de yine hafif bir toz tabakasıyla kaplı olduğundan nerenin batak, nerenin sağlam toprak olduğunu ayırmak zordu. İşte biz, haberimiz olmadan, meğer bu tehlikeli yerlere doğru ilerliyormuşuz. Bir ara develer bastıkları yerin çok yumuşak olduğunu hissetmiş olmalılar ki, yürümek istememeye başladılar. Ne kadar zor kullanıldıysa fayda etmedi. Bunun üzerine herkes merakla sıçrayarak hayvanlardan indi. Ben de ayağımı yere bastığımda, sanki gemideymişim gibi düzgün yürüyememeye, sendelemeye başladığımdan çok telaşlandım. Sözün kısası herkes korku ve dehşete kapıldı. Ancak sabah olmadan hiçbir şey yapılamayacağı için kervan başı bağırarak herkesin kendi yerinde kalmasını, kımıldamamasını duyurdu. Havayı dayanılmaz ağırlıkta bir koku kaplamıştı. Bu durumda üç saat bekledikten sonra şafak söktü. Gerçi yolumuzu düzeltmemiz hiç kolay olmadı ama, yine de sevincimiz tarifsizdi. Bizi böyle bir tehlikeden kurtardığı için Tanrı'ya şükürler ediyorduk. Çünkü Türkmenlerin ağızbirliği içinde söylediklerine göre, eğer birkaç adım daha ilerlemiş olsaymışız, kervanın bir bölümünün, hatta belki tamamının yerin altına batarak yok olması muhakkakmış.

Kuzey batıdan güney doğuya uzanan Küçük Balkan silsilesine mayısın yirminci günü sabahleyin ulaştık. Büyük Balkan'ın bir bölümü bu silsileye paralel olarak uzanıyor ve uzaktan bir bu-

run gibi görünüyordu. Eteğine konduğumuz Küçük Balkan oniki mil uzunluğunda bir silsileydi. Tepelerinin yüksekliği aşağı yukarı eşit olduğundan, yekpare gibi görünüyordu. Galiba bu dağlar İran dağları kadar çıplak ve yalçın değildi. Ötesinde berisinde maviye yakın bir yeşillikte bazı bitkiler vardı. Silsilenin yüksekliği, gözle tahmin edilebildiği kadarıyla üçbin kadem kadardı.

Yirmi mayıs ve ertesi günü, Küçük Balkan silsilesinin hizasından ayrılmadan yola devam ederek, akşam üzeri, Büyük Balkan'ın oluşturduğu burnun eteğine ulaştık. Yakından burnun ancak küçük bir bölümünü görebiliyordum. Ama bu kadarı bile silsilenin Büyük Balkan adıyla anılmaya lâyık olduğunu kabul ettirmeye yetiyordu. Çünkü gerçekten diğerinden daha büyük görünüyordu. Zirveleri de daha yüksekti. Yakınında bulunduğumuz bu burun, silsilenin doğuya doğru uzanan bir koluydu.

Büyük Balkan'ın kendisine gelince, bu silsilenin bir ucu Hazar Denizi sahilinde, yine bu adla tanınan bir körfezde sona eriyordu. Diğer ucu kuzeye doğru uzanıyordu. Eğer Hiyve'de Türkmenlerden duyduğum rivayetler doğruysa, bu dağda değerli madenler varmış. Ancak bu rivayetlerin güvenilirliğini araştırmadım. Geceleyin geçtiğimiz yerler, özellikle Küçük Balkan'ın güneş batarken aydınlanan zirveleri güzeldi. Ancak güzelliğiyle insanın yüzüne güler gibi görünen bu sahra ve dağların böyle ins ve cinden boş olduğunu, büsbütün terkedilmiş olduğunu görüp düşündükçe kalbim hüzünle doluyordu. Bayındırlıktan yoksun olan bu yerlerde güvensizlik, sürekli insana eşlik ettiğinden, daima uyanık olmak gerekiyordu. Buralarda görülen bir insan yüzü, mutlaka bir saldırı ve çatışmanın göstergesiydi. Bu nedenle bir insan yüzü görülmesinden korkuluyordu. Çünkü çölde tesadüf edilen insan, genellikle düşman olduğundan, hemen çatışmaya hazırlanmak gerekirdi.

Hareket emri verildiği zaman, günbatımından sonraki alacalık

yok olmak üzereydi. Kervan başı, artık asıl çölün girişinde olduğumuzu bildirdikten sonra, bizim yolculuk şartlarını tam olarak tecrübe ettiğimizi kabulle birlikte, bundan sonra yolculuk boyunca, ister gece, ister gündüz olsun, birbirimizle alçak sesle konuşmamızı, az da olsa gürültü patırtı çıkarmaktan mümkün olduğu kadar kaçınmamızı bir kere daha hatırlatıp uyarmayı ihtiyat açısından gerekli gördü. Bundan böyle ekmeği daima günbatımından önce pişirmemiz gerekiyordu. Düşmanı haberdar etmemek için geceleri ateş yakmamız yasaklanmıştı. Ayrıca her namazda amancılık, yani Tanrı'nın koruma ve yardımı dilememiz; ama tehlike zamanında da karılar gibi davranmamamız gerektiği hatırlatıldı.

Gören Dağ'da iken, Teke Türkmenlerinden elli kadar haydudun Balkanlar'da dolaştığını haber almıştık. Kervan başı, onlarla karşılaşmamak için, bir önlem olarak Çanak Kuyusu denilen kuyulara uğramaktan vazgeçti. Zaten bu kuyuların suyu acıydı; develer üç gündür su içmemiş olsalar bile bu suyun yanına yaklaşmak istemiyorlardı.

Hareketimizden iki saat sonra, yarı geceye doğru çetin bir bayıra vardık. Burası, Türkmenlere göre, Ceyhun'un Döven denilen eski yatağıydı. Hayvanlardan inmemiz söylendi. Geçen kışın yağmurları burada bulunan yolu bütünüyle bozmuş, nam ve nişanından eser bırakmamıştı. Yarı yarıya dolmuş olan eğri büğrü yatağı dolaşarak öte yüzdeki daha dik ve çetin bayıra tırmanmaya başladık. Zirveye, nice mihnet ve meşakkatle ancak sabaha karşı çıkabildik. Türkmenlerin batıl inanışlarına göre, Ceyhun'un eski yatağı yukarıda andığım Meşhed-i Mısriyan harabeleri yanındaymış. Nehir bu harabe duvarlarının dibinden akarmış. Sonradan, Köklen oymağının bazı cinayetleri yüzünden yatağını kuzeye doğru değiştirmiş.

Siyah bir bulutun gerisinde kalan Balkan Dağları, yavaş yavaş kaybolmaya yüztuttukça, sınırsız çöl bütün heybetiyle görün-

meye başladı. Bu ana gelinceye kadar boşluk ve ıssızlığın yücelik ve görkemine ilişkin sözleri, bazı düşünür ve heveskârların hayallerinin ürünü olan sözler sanıyordum. Ancak bu düşüncemin yanlışlığını artık itiraf ediyorum. Sevgili yurdum Macaristan'ın kimi engin ovalarında çölün küçük bir örneğini görmüş, İran'da bir bölümünü geçtiğimiz tozlu çölü de onun daha büyük bir taslağı olarak düşünmüştüm. Ama şimdi gördüğümüz manzara büsbütün başka bir duygu ve etki uyandırıyordu. Üstelik bunda düşünce ve hayalimin bir katkısı da yoktu. Doğanın kendisi, açık ve anlaşılır bir hal diliyle eserlerinin yücelik ve büyüklüğünü anlatıyordu. Boş ve ıssız olan bu geniş çöllerin kalbimde uyandırdığı etki ve hüznü silebilmek için, kendimi ne kadar kalabalık ve bayındır kentler çevresinde düşünmeyi, hayal etmeyi denediysem de bir yararı olmadı.

Her yönde göz alabildiğine uzanan bu kumlar ülkesinin (rikistan) kalbleri donduran ölüm belirtisi ıssızlığı, dünyayı aydınlatan güneşi her doğuş ve batışında soluk renkli bir giysiye büründüren hali, toplumsal hayatı ve bunun gereği olan coşku ve ilişkileri hatırdan büsbütün çıkarıyordu. İşte dünyanın belki en büyük çölü olan bu sonsuz kumluk içinde insan kendini anlatılamayacak biçimde garip ve yalnız görüyordu.

Mayısın yirmiikinci günü akşam üzeri "Yeti Sir" yani Yedi Kuyu adlı yere konduk. Bugün bu kuyulardan yalnız üçünde acı ve kokuşmuş bir miktar su bulunuyordu; diğer dördü kurumuş durumdaydı. Gece, kervan başı yağmur suyu birikintisi bulabilme ihtimali konusunda umutluydu. İçindeki su çamur halini almış bir miktar tortudan başka birşey bulamadık. Ama ben kırbamı kuyuların acı ve bozulmuş suyuyla doldurmamayı yeğledim. Kuyuların suyundan yalnız hayvanlara içirdik. Ancak arkadaşlarımdan birkaçı kırbalarını doldurdular. Bu adamların develer gibi, acı suya karşı gösterdikleri hırsa şaşıyordum. Onlar da benim bu konudaki muhalefetime gülüyorlardı. Zavallılar, akıllı-

ca öğütlerimi dinlemedikleri için, bir süre sonra ne denli pişman olacaklarını bilmiyorlardı.

Molamız çok kısa sürdü. Yeniden hareket edip çevremizdeki tepelerin en büyüğüne tırmanmaya başladık. Tepede terkedilmiş iki mahfe gördük. Arkadaşlarıma göre bunların sahipleri çölde telef olmuşlardı. Yine arkadaşlarımın ifadelerinden anlaşıldığına göre, bir insanın üzerine oturarak kullandığı eşya Türkmenlerce kutsal kabul ediliyor ve onu harap etmek günah sayılıyor. Duyulmamış, garip bir inanış. Çünkü insanı esir ederek satmaya, düşman ülkelerini talan etmeye izin verilirken ahşaptan yapılmış böyle bir mahfeyi, sırf bir zamanlar içinde insan oturdu diye kutsallaştırarak ilişmekten kaçınılıyor. Gerçekten de hem çöl, hem de çöl sakinleri akıl almaz bir garipliktedir.

İçecek su bulabilmek için yaptığımız tüm araştırmalar boşa çıktı. Kırbamda kalmış birkaç içimlik su ile yetinmek zorunda kalacağımı hissettiğimden çok üzülmeye başladım. Tanrı'nın bağışladığı en adi nimetlerin bile değeri, işte böyle yoksunluk okulunda öğrenilirmiş. Bir içim suyun önem derecesini şimdiye kadar böyle iyi takdir edememiş, onun bol bol bulunduğu yerlerde israf edilişine, hiçbir zaman düşünüp bu ölçüde acımamıştım. Yanımızdaki suyun acılığının, kaynatıldığında bir ölçüde gittiğini duymuştum. Bu nedenle kaynatılmış suya bir miktar ekmek batırarak yiyordum. Bütün besinim de bundan ibaretti. Bu sıralarda, arkadaşlarımın acı suyun etkisiyle şiddetli bir ishale yakalanarak çok kötü durumlara düştüğünü görünce, daha önce yağmur suyu birikintisi bulana kadar dayanmaya karar verdiğime, arkadaşlarım gibi kırbamı acı suyla doldurmadığıma memnun oldum. Birkaç Türkmende, özellikle de kervan başında bir miktar yedek su bulunduğundan kuvvetle şüphe ediliyordu. Ama böyle bir yerde arkadaşının suyuna göz dikmek, onun hayatına kasdetmek demek olduğundan, bu düşünceyi ilan etmek zor birşeydi. Çünkü böyle zamanlarda gerek ödünç,

gerek hediye yoluyla birinden, isterse çok az olsun, su isteyen adama mecnun gözüyle bakılıyordu.

Bu akşam iştahımı büsbütün kaybettim. Hatta vücudumda aşırı ölçüde zaaf ve güçsüzlük hissetmeme karşın, yine de canım yemek istemiyordu. Sıcaklık arttığından gücüm kalmamıştı. Yere yuvarlanıyor ve kendimde kalkacak gücü bulamıyordum.

Bir ara halkın kervan başının başına toplandıklarını gördüm. İçlerinden bazıları beni de topluluğa katılmaya çağırıyor, "su! su!" diye haykırışıyorlardı. Büyüleyici bir güce sahip olan bu kelime, bedenime yeniden güç verdi. Ayağa kalkınca ne yapacağımı şaşırdım. Biraz sonra büyük bir sevinç ve hayretle, kervan başının her adama ikişer kase su dağıttığını gördüm. Kendisinin ifadesinden anlaşıldığına göre, kervan başı birkaç yıldan beri çölü her geçişinde yanında ihtiyaçtan bir miktar fazla su bulunduruyor ve arkadaşları susuzlukta son dereceye geldiği zaman dağıtıyormuş. Bu durum, gerçekten de büyük bir insanlıktı. Hatta buralarda, çölde susuzluktan acı çeken bir adama bir damla su vermenin, yüz yıllık günahın bağışlanmasına neden olacağı anlamında bir söz vardır. Gerçekten de çölde böyle bir armağanın değeri ölçülemeyeceği gibi, bunun ortaya çıkardığı zevk ve neşeyi hakkıyla anlatabilmek de mümkün değildi. Ateşim düşünce yeniden canlandım. Kazandığım güç üç gün yetebilecek ölçüdeydi. Ancak ekmeğim yoktu. Çünkü iştahsızlık ve isteksizlikten dolayı gereken ateşi hazırlamaya üşenmiştim. Şimdi, ötede beride odun aramaya üşenerek deve tezeği kullanmayı yeğledim. Ama hazırladığım tezek yeterli ölçüde olmadığı için midir nedir, yarım saat uğraştığım halde, yine de ekmek, kabuk bağlayacak kadar pişmedi. Gece olduğunu düşünmeden şuradan buradan bir demet çalı-çırpı toplayıp tutuşturdum. Kervan başı hemen, "Haydutlara izimizi bildirmek mi istiyorsun?" diye bağırdığından ateşi söndürüp mayasız ekmeği elime aldım. Çaresiz yarı pişmiş hamuru yemek zorunda kaldım.

Mayısın yirmidördüncü günü sabahında, üç kere yirmidört saatten beri içinde sürüklendiğimiz çölün son sınırına ulaştık. O çöl ki, beni nice mihnet ve şiddete uğratmış, birkaç kez amacıma ulaşma umudumu tümüyle mahvedip tam bir umutsuzluğa düşürmüştü. Artık buradan ilerde, genellikle birinci tabakası killi olan arazide yağmur suyu birikintileri bulacağımıza emindik. Kervan başı da ötede beride bulunan ceren ve yaban eşeği terslerini göstererek umudumuzu güçlendiriyordu. Hızla ilerleyerek herkesten önce küçük bir tatlı su birikintisi buldu ve kervan halkına "su! su!" diye bağırdı. Bu sevindirici haykırış, hemen ağızdan ağıza yayıldı. Henüz dudaklarımız bile dokunmadığı halde, hayat suyunun yalnız görünüşü acımızı ve telaşımızı dindirmeye yetti. Kervan başının bulduğu gölün kıyısına öğle üzeri geldik. Bu gölü bulduktan sonra, yine o yörede daha saf sularla dolu diğer birkaç çukurun varolduğunu öğrendik.

Herkesten önce sarnıçların en büyüğünün yanına gittim. Su içmeye bakmadan öncelikle kırbamı ve diğer kaplarımı doldurmaya başladım. Çünkü biraz sonra hücum edecek halkın suyu karıştırıp bulandıracağı belliydi.

Yarım saat sonra, herkes tarifsiz bir neşeyle yemeğini yemeye başladı. Deli Ata adıyla bilinen bu yerden Hiyve'ye kadar kırbalarımız daima dolu olacaktı. Bundan böyle çöldeki yolculuğumuzun çok güzel geçtiğini iddia edemesem de, başlıca tehlikelerden salim olduğunu söyleyebilirim.

Akşam üzeri, bahar mevsiminin tam olarak hüküm sürdüğü bir yere vardık. Burada, birbirine karışan birtakım göller arasında ve çimenler ortasında konduğumuzdan, dün konduğumuz yeri andıkça, hatırladıkça rüya gördüğümüzü sanıyorduk. Sevinç ve neşemize ferahlandırıcı bir ilave olmak üzere, artık bundan sonra haydut korkusu kalmadığı muştusunu da aldık. Ancak ihtiyat gereği bu gece de ateş yakılmaması tenbih edildi. Hiç umulmadık biçimde böyle bir su bolluğuna kavuşmamızı hacılar kendi

kerametlerine yoruyorlar, yani salih amellerinin bir ödülü olduğuna inanıyorlardı.

Her neyse, kaplarımızı yeniden doldurup yola koyulduk. O gece büyük bir hendeğin yanına vardık. Buraya böyle çabucak varabileceğimizi hiç ummuyorduk. Buradan ileride Hiyve Hanlığı'nın sınırını belirleyen "Kaflan Kır", yani Kaplan Kırı adlı yayla uzanıyordu. Yaylanın yüksekliği, bulunduğumuz yerden üçyüz kadem kadar olduğundan, üzerine çıkmak hem bizim, hem de hayvanlarımız için çok zor oldu. Bu mevki, uzaktan bakıldığında kum deryası içinde bir ada gibi görünüyordu.

Daha önce içinden geçtiğimiz derin hendekle, kuzey doğu tarafında bulunan diğer bir hendeğin ucu bucağı görülmüyordu. Türkmenlerin anlattıklarına güvenmek gerekirse, bu iki hendek Ceyhun nehrinin eski kaynaklarıymış. Buna göre Kaflan Kır, bir zamanlar su ile çevrili bir adaymış. Ancak şunun doğru olduğu kesindir ki, bu mevki, gerek bitki örtüsüne, gerek üzerinde yaşayan hayvanların çokluğuna göre, hiçbir zaman çöl halinde bulunmamıştır.

Buraya gelinceye kadar, şurada-burada tek-tük ceylan ve yaban eşeğine raslanıyorken, şimdi bu geniş otlakta her biri birkaç yüz baştan oluşan ceylan ve yaban eşeği sürüleri görülüyordu. Buraya konuşumuzun ikinci günü öğle üzeri, kuzey tarafından havaya kocaman bir bulutu andıran toz tabakası kalktığını gördük. İşin aslını anlayamadığımız için herkes silahını hazırladı, işin sonunu beklemeye başladı. Bu dehşetli kasırga yaklaştıkça hayret ve telaşımız artıyordu. Biraz sonra âdeta üzerimize saldırmayı amaçlamış bir süvari safına benzeyen hareketli bir topluluğun geldiğini gördük. Bunun üzerine kılavuzlarımız derhal ellerindeki silahları bıraktılar. Ben telaşımdan kendimi güç zabtediyordum. Bu toz bulutu bize elli adım kadar yaklaşınca, bin neferden oluşan muntazam ve eğitimli bir süvari taburunun kumanda üzerine birdenbire durmasından duyulan "rap" patır-

tısına benzer bir gürültü duyduk. Az sonra toz-duman yok oldu. Karşımızda dinç ve güçlü sayısız yaban eşeğinin düzenli biçimde durduğunu gördük. Hayvanlar bizi birkaç saniyecik gözden süzüp geçirdikten sonra, galiba kendilerinden olmadığımızı anladılar ki, yine geldikleri hızla, batıya doğru tabanlarını kaldırıp kısa sürede gözden kayboldular.

Kaflan Kır yaylasının Hiyve yönündeki tarafı âdeta duvar gibi dikti. Üzerindeki su sanki daha dün çekilmiş gibi görünen ufka paralel eteği bir ölçüde düzgündü. Yayladan bir günde (Mayıs 28) Şor Gölü denilen tozlu gölün sahiline vardık. Gölün çevresi oniki İngiliz mili kadardı. Kurban bayramı yaklaştığı için boy abdesti almak üzere burada altı saat kadar konaklama kararı aldık.

Gece,güzel bir ayışığında ve serin bir havada sabaha kadar yol aldık. Nihayet fecrin ışıkları ortalığı aydınlatınca, çevremizde terkedilmiş evlerin yıkık dökük duvarlarını gördük. Bundan büyük bir sevinç duyduk. Çünkü Karatepe'den ayrılalı beri yakın zamanlarda içinde insan oturmuşa benzeyen hiçbir yapı izine rastlamamıştık. Bu yapılardan artık yerleşik halkın yaşadığı yerlere ulaştığımız anlaşılıyordu. Çavdur Türkmenlerinin isyan halinde bulundukları, Hiyve'nin bu sınırına kadar çapul etmekte olduklarını haber aldığımızdan, yine her türlü ihtiyatı gözetmemiz gerekiyordu.

Ertesi günü (Mayıs 30) birçok çadır gördük. Çevremizi saran insanlar "safa geldiniz" diye bağırıyorlardı. Arkadaşımız Hacı İlyas'ın buralarda konan halk içinde bir hayli tanıdığı vardı. Bu nedenle bir miktar ekmek ve kurban eti toplamak amacıyla yöreyi dolaşmakta acele ediyordu. Döndüğünde bize çok miktarda et, ekmek ve kımız (kısrak sütünden yapılan bir ayran) dağıttı.

Molamızın üzerinden bir saat bile geçmemişti ki, sırf sevap ka-

zanabilmek için salih yörüklerden birçoğu ziyaretimize geldi. Kendilerine ettiğim birkaç nefes ve hayır duaya karşılık çok miktarda ekmek, birkaç parça deve, at ve koyun eti aldım. O günün akşamı, Hiyve'ye kadar bize eşlik etmeleri için gönderilen beş atlıyla karşılaştık.

Ertesi günü sabahleyin Akyab'a bağlı Özbek adlı köye ulaştık. Bu köy, Gümüştepe'den başlayan çölün bitiminde kurulmuştu. Âdet olduğu üzere evleri dolaşarak hayır duada bulunduk. Buna karşılık da hayli hediye aldık. Burada bazı Avrupa malları gördüm. Sevdiğim Ohak'ın anısı kalbimi coşturdu. Biraz daha ileride Hacı İlyas'ın köyüne yakın bir otlağa vardık. Buradaki çimenlikler ve tarlalar içinde İlyas'ın mensup olduğu Avel üyesi Yumutların çadır ve meskenleri vardı. Hacı ilyas'ın yakınları bir haftadır kendisini bekliyorlarmış. Karşılaşmaları hepimizin gözünü yaşarttı. Bu vefalı, temiz kalbli insanların gizli hiçbir duyguları yoktu.

İlyas'ı resmi biçimde ziyareti Haziran'ın birinci gününe bıraktık. İlyas birçok akraba ve dostuyla bizi karşılamaya çıktı. Bana, kalmam için temiz ve oldukça iyi döşenmiş bir çadır tahsis etti. Ama ben bahçesini yeğledim. Çünkü bahçede sık yapraklı ağaçlar vardı. Hayli zamandan beri yeşilin yüzünden mahrum kaldığım için, gönlüm bu ağaçların altında oturmayı istedi. Dünyada beden ve zihnin dinlenmesi için ağaçların gölgesinden iyi tavan olamaz.Yarı uygar, yarı yerleşik, yarı göçer Türkmenler arasında geçirdiğim iki gün içinde, bunların bir yerde uzun zaman kalmaktan ve oturmuş bir yönetimden ne kadar nefret ettiklerini görerek şaşırdım. Birkaç yüzyıldan beri Özbeklerle yanyana yaşadıkları halde, bu komşularının ahlâk ve âdetlerinden hiçbir şey kabul etmemişlerdi. Oysa bu iki topluluk aynı kökten geliyor, aynı dili konuşuyordu. Buna karşın bir Özbek, bunlara, bir Hotanto'nun bir Avrupalıya yabancılığından daha fazla yabancıydı.

7
Harezm'den Hiyve'ye

Bir geceyi çayırlıkta geçirdim. Ömrümde raslamadığım biçimde can yakan kocaman sivri sinekler, hayvanlara varıncaya kadar bütün kervan halkını rahatsız etti. Şafakla birlikte Hiyve yoluna koyulduk. Gece uyuyamamış olduğumdan deveye binerken neşesizdim. Ama baharın güzelliği uykusuzluğun acısını gideriverdi. İlerlediğimiz her an bitkilerin çokluk ve çeşitliliği artıyordu. Su arklarının çokluğu ve Ceyhun suyunun özelliği nedeniyle Hiyve çevresindeki toprağın verim gücü olağanüstüydü.

Bunların gözüme bu denli güzel görünmesini başlangıçta, yakınında bulunduğum çölün çirkin manzarasının hayalimden henüz çıkmamış olmasına bağlıyordum. Ama sonradan bu halin sözkonusu çelişkiden ileri gelmediğini kesin olarak anladım.

Bugün geçtiğim bölge, Avrupa'nın en güzel, en işlenmiş topraklarına benziyordu. Hiyve kenti çevresinde, yüksek kavak ağaçlarının gölgesi altında, her adım başında rastlanan kalecikler, sık otlu otlaklar ve ekin yığınlarıyla dopdolu ovaların güzelliği, bugün görmüşüm gibi hâlâ gözümün önündedir. Eğer Do-

ğulu şairler gözlerini biraz da bu yöreye çevirmiş olsalardı, herhalde İran'ın ürkütücü çöllerinden çok daha övgüye değer görüntüler, yerler görürlerdi. İşte bu bostan ve bahçeler içinde bulunan Emirlik merkezindeki kubbe ve minareler, uzaktan bakan yolculara çok güzel görünüyordu.

Kentin içi dışardan göründüğü kadar güzel değildi. Emirlik merkezi, İran'da görülen sıradan kasabaların bile altındaydı. Belli bir plân ve projeden yoksun olarak gelişi güzel biçimde öteye beriye dağılmış üç-dört bin toprak evden oluşan kentin çevresi yine toprak bir surla çevrilmişti. Bu surdan başka bir içkale, yalnız bazıları anılmaya değer birkaç pazar, önemsiz birkaç cami, avlularında ağaç dikili birkaç medrese vardı. Yağmurlarla ıslandıktan sonra güneşin etkisiyle çatlayarak çöken çamur kulübeler içinde bina denilebilecek olanlar yalnız bunlardı. İşte Hiyve kenti!

Kente girerken, Hiyvelilerden kalabalık bir halk bizi karşılamaya geldi. Develer üzerinde bulunduğumuz halde ekmek ve kuru yemiş veriyorlardı. Uzun zamandan beri kente böyle çok hacı gelmediği için genel bir şaşkınlığa düşen halk, çevreden coşku ve gıptayla alkış(*) ediyordu.

Kapıdan içeriye giren yol, doğru büyük pazara çıkıyordu. Pazara vardığımız zaman Hacı Bilâl tekbir getirmeye başladı. Ben de, beni bunca güçlük ve tehlikelerden kurtaran Tanrı'ya şükran borcumu yerine getirmek için onlara katıldım. Sesim tiz olduğundan arkadaşlarımın seslerini bastırıyordu. Bu sırada, yolun iki yanına yığılan insanların teberrüken el ve ayağımı öpmek için birbirini çiğneyerek üzerime hücum ettiklerini görünce son derece duygulandım. Üzerimdeki lime lime giysileri anlatmaya hiç girişmeyeyim.

Âdet olduğu üzere bir kervansaraya indik. Burası aynı zamanda gümrük yeri olduğundan, kimliklerimiz ve eşyamız dikkatle

gözden geçirildi. Hiyve'de çok önemli olan Gümrük Müdürlüğü görevini yürüten kişi, Emir'in birinci mahremi, yani en güvenilir adamıdır. Gümrük Müdürü kervan başından bazı şeyler sordu. Bu arada hain Emir Muhammed bir bahane ile yanlarına sokularak yüksek sesle, "Biz buraya üç beş dört ayaklı, bir baş da iki ayaklı tuhaf bir hayvan getirdik" dedi. Adamın dört ayaklılardan kastı, buralarda cinsi bilinmeyen mandalardı. İki ayaklı deyimiyle de beni ima ediyordu. Bu sözler üzerine halkın bakışlarının değiştiğini gördüm. Orada bulunanlar birbirleriyle fısıldaşmaya başladılar.

Konuşmalar arasında "casus", "Avrupalı" ve "Moskof" kelimeleri açıkça seçiliyordu. Bunun üzerine, bir yandan elimden geldiğince yüzümün kızarmasını önlemeye çalışırken, bir yandan da oradan sıvışmaya hazırlanıyordum. Ama adam gizlice, yerimden ayrılmamamı emretti. Beni kontrol ederken hakkımda bazı galiz sözler kullandığı için cevap vermeye hazırlanırken, özellikle gözetmeye, saygı göstermeye mecbur oldukları Hacı Salih söze karışarak beni sorgulayan adama hakkımda pek çok övücü sözler söyledi, lehimde tanıklık etti. Bunun üzerine adamın küstah tavrı derhal iltifat dolu bir tebessüme dönüştü, oturmam için yanıbaşında yer gösterdi. Hacı Salih adamın davetine icabet etmemi işaret etti. Ancak, gördüğüm hakarete tepkimi gösterecek biçimde görevliye öfkeli bir bakıştan sonra oradan ayrıldım.

Buradan çıktıktan sonra, aldığım ilk önlem Şükrullah Bey'in yanına gitmek oldu. Şükrullah Bey, Hiyve'nin en güzel binası olan Muhammed Emin Han Medresesi'nde, bir hücrede oturuyordu. Medrese İranlı bir mimar tarafından, Miladi binsekizyüzkırkiki (1842) yılında, İran'ın en mükemmel kervansarayları örnek alınarak yapılmıştı. İkiyüz altmış öğrenci barındıran yüz otuz hücresi, sağ tarafında da büyük bir kulesi vardı. Ama yapılışı sırasında mimarı öldüğü için kule tamamlanamadan

kalmıştı.

Şükrullah Bey, burada resmî bir görevle bulunmuyordu. Vaktiyle İstanbul'da on yıl kadar Mabeyn-i Hümayun'a müntesib bulunmuştu. Hayal meyal hatırladığım kadarıyla kendisini, sonradan Hariciye Nazırı olan Ali Paşa'nın dairesinde birçok kez görmüştüm. İstanbul'u, en iyi bilenler kadar bildiğime emin olduğum için, oranın dil ve âdetlerine alışık, eskiden beri tanıdığım bazı ünlü zatları tanıyan bu adamı kandıracağımdan emindim. Bu nedenle dairesine gittiğimde, İstanbul'dan gelmiş bir Efendi olduğumu, orada kendisiyle defalarca görüştüğümü, bir kez kapısını çalmadan Hiyve'den geçmeye gönlümün razı olmadığını söyledim.

İstanbullu bir Efendi'nin Hiyve'de bulunması olağanüstü garip bir olay olduğu için, zavallı ihtiyar, büyük bir şaşkınlık içinde, beni bizzat karşıladı. Karşısına çıkan adamın, yüzü insanlıktan çıkmış, üstü başı lime lime olmuş bir dilenci olduğunu görünce, şaşkınlığı bir kat daha arttı. Ama yine de şaşkınlığı beni kabul etmesine engel olmadı. Aramızda, İstanbul Türkçesiyle birkaç kelime konuşur konuşmaz son derece memnun olarak osmanlı başkentinde bıraktığı dostlarının durumunu, yeni padişahın tahta çıkışından beri değişen politikaları birbiri ardınca sormaya başladı.

Daha önce de söylediğim gibi, ortak tanıdıklara dayanarak epeyce fırıldak çevirebileceğime bir kere daha emin oldum. Şükrullah Bey, dostlarına ilişkin sorularına karşılık verdiğim ayrıntılı bilgileri büyük bir zevkle dinliyordu. Bir ara, kendini tutamayarak, "Allah aşkına efendi, yeryüzünün cenneti olan o güzel İstanbul'u bırakıp da bu musibet memlekete gelmekten maksadınız nedir?" diye sordu. Bunun üzerine, "Ah Pir!" diye haykırarak içimi çektim. Başka bir kelime söylemeden elimi

(*) "Maşaallah, maşaallah... Allah yüzlerini ağartsın" gibi dua, övgü ve takdir sözleri. [A.Ö]

itaat makamında gözlerime tuttum. Bir mutasavvıf olan bu ihtiyar Müslüman, çektiğim ahın ne anlama geldiğini anladı. Amacım, bir tarikata mensup olduğumu ve bu yolculuğu şeyhimin emriyle yaptığımı ima etmekti. Bu öyle bir emirdir ki, işin ucunda ölüm bile olsa, hiçbir mürid bu emri yerine getirmeme gücüne sahip olamazdı.

Yaptığım açıklamalardan hoşlanan Şükrullah Bey, tarikatımın adını sordu. Nakşibendi tarikatına mensup olduğumu söyleyince, şeytan diplomat, tahmin ettiğim gibi, hemen içimdekini keşfederek yolculuktan asıl amacımın Buhara'yı ziyaret olduğunu anladı. Kaldığı medresede benim için bir yer hazırlanmasını istediyse de, yol arkadaşlarımın bulunduğunu, onlardan ayrılmamın doğru olmayacağını bildirdim. Ayrılırken, yeniden ziyaretine geleceğime dair söz verdim.

Şükrullah Bey'den ayrılıp kervansaraya gelince, diğer hacıların Tuşebaz Tekkesi'nde misafirliğe kabul edildiklerini öğrendim. Derhal oraya gittim. Bir hücreyi boşaltarak özel olarak benim için hazırlamışlardı. Yanlarına gelmekte gecikmem, birçok soru sormalarına, bunları cevaplandırmama neden oldu. Daha sonra, her biri ayrı ayrı, koğuculuk ve iftira ile başımı belaya sokmak isteyen Afganlının hem bizi karşılamaya gelen Hiyveliler, hem de kendileri tarafından nasıl ağır hakaret ve sözlerle kovulduğunu göremeyişime üzüldüklerini bildirdiler. Bunun üzerine kendi kendime düşünerek, "Oh, ne alâ! Bir kere halkın suizannından kurtuldum ya, artık Emir ile görüşmem o kadar zor olmaz" dedim.

Dediğim gibi de oldu. Ertesi günü Han tarafından gönderilen özel bir görevli küçük hediyelerle gelerek beni Erk'e, yani saraya davet etti. Meğer kutsal yer Konstantiniye'de doğmuş bir dervişin hayır duasını almak Han için önemliymiş. Her neyse, davete icabet edeceğimi bildirdim. Huzura çıkışımdan bir saat önce Şükrullah Bey'in hücresine gittim. Çünkü görüşmemizde

o da bulunmak istiyordu. Birlikte Han'ın sarayına gittik. Meğer saray medreseye çok yakınmış. Yolda giderken, Şükrullah Bey, Han'ın huzurunda nasıl davranacağımı öğretti, Mehter ile aralarındaki çekişme ve rekabetin derece ve nedenlerini anlattı.

Sarayın ve ülkenin işlerini yürütme görevi kendisine bırakılan Mehter, Şükrullah Bey'i çekemiyordu. Bu nedenle, bana da iyi davranmayacağı açıktı. Han'ın aynı zamanda veziri olan büyük kardeşi de o sıralarda isyan halindeki Çavdurları bastırmak için gönderilen askere kumanda etmek üzere ayrıldığından, Emirliğin bütün işleri Mehter'e kalmıştı. Bu nedenle, teşrifat kuralları gereği olmasaydı bile, ben yine de daha önce bu adamı ziyaret ederek saygılarımı sunmak istiyordum. Zaten odasının önünden geçmemek de mümkün değildi. Çünkü Han'ın dairesi, Mehter'in odasının ilerisindeki avlu içinde bulunuyordu.

Saraya girdiğimizde, avlu ve sofralar, kadın-erkek, genç-yaşlı her sınıftan ihtiyaç sahibi insanla tıklım tıklım doluydu. Bunlar içinde gündelik giysilerini değiştirmiş kimse görülmüyordu. Hatta Han'a şikâyetini bildirmek üzere gelen kadınlardan birkaçının kucağında çocukları bile vardı. Burada ziyaretçilerin adının bir deftere sırayla yazılması âdeti yoktu. Kim kendine yol açıp ileri sıraya sokulursa, Han'ın huzuruna diğerlerinden önce giriyordu.

Halk, bizi görür görmez açılarak yol verdi. Kadınlar, "Şu İstanbullu dervişe bak!" diye birbirlerine beni gösteriyorlardı.

Tıpkı önceden haber aldığım gibi maiyet memurları Mehter'in odasını yarı yarıya doldurmuşlardı. Adamlar amirlerinin her sözünü tebessümle tasdik ve teyid ediyorlardı. Teninin esmerliği, göbeğine kadar uzanan sık sakalı, Mehter'in aslen İranlı olduğunu gösteriyordu. Giysilerinin biçimsizliği ile başındaki pösteki kalpağın iriliği,yüzünün adiliği ile tavırlarının kabalığına uygun düşüyordu. Yanına yaklaştığımı görünce, çevresinde-

kilerden bazılarına alaycı bir tavırla birşeyler söyledi. Ben, saygılı bir selam vererek doğruca yanına sokulup dervişlerin hakkı olan boş sedire oturdum.

Alışılmış dua ve amini yaptıktan sonra Mehter'le aramızda doğu usulü nezaketin gerektirdiği bazı kurallar yerine getirildi. Sonra Mehter bilgiçlik taslamaya kalkışarak "İstanbul'da dervişler bile gerektiği gibi terbiye ve tahsil görmüş adamlardır. Hatta tümüyle Arapça konuşurlar" dedi. Oysa ben, o ana kadar kendisiyle konuşurken yalnızca İstanbul Türkçesini kullanmıştım.

Bu konuşmadan sonra, Han Hazretlerinin —bu söz üzerine herkes ayağa kalktı— benimle görüşmeyi arzu buyurduklarını, eğer Zat-ı Şahaneden ya da İran'daki sefirinden bir mektup getirdiğimi öğrenirse çok memnun olacaklarını bildirdi. Cevap olarak, "Gezimde dünyadan yana bir amacım yoktur. Kimseden birşey istemek kaydında da değilim. Yalnız can güvenliğim için bir ferman aldım ki, üstü tuğra-i şehriyari ile süslenmiştir" dedikten sonra taşıdığım matbu pasaportu eline verdim. Mehter pasaportumu birkaç kez saygı ile öpüp başına koyduktan sonra kalkıp Han'a teslim etmeye gitti. Az sonra da dönerek huzura girmeme izin verildiğini bildirdi.

Huzuruna çıkacak olduğum Hiyve Hanı bir derebeyiydi. Kendisini ülkesinin aile reisi gibi görüyor, halka öyle davranıyor ve öyle yönetiyordu.Halkın can ve mal güvenliği onun keyfine bağlıydı; istediği gibi tasarruf edebilirdi. Zulüm ve tecavüzlerine, olsa olsa başlarında gerçekten bilgin ve erdemli bir kişi bulunması şartıyla ulema sınıfı engel olabilirdi. Asya hükümdarlarının çok gaddar olmalarına karşılık halk da çok kötü ahlaklıdır. İşte bu nedenle Hiyve'de bilginlerin birçoğu, genellikle halk arasında düşmanlık ve cinayetlere neden olan kötü halleri vaaz, nasihat ve benzeri yollarla düzeltmeye, ortadan kaldırmaya, ahlâkı güzelleştirmeye candan çalışmaktadırlar. Han da, bir

hastalık engel olmadıkça, her gün, en azından dört saat kadar halkı huzuruna kabul ederek ev işlerine varıncaya kadar en küçük sorun ve şikâyetlerini bile dinliyordu. Anlatıldığına göre Han, karı-koca kavgalarından çok hoşlanırmış. Belli etmeden, sırf eğlenmek için bunları kavgaya tutuştururmuş. Hatta bazan iş o dereceye varırmış ki, Han'ın huzurunda yaka-paça olup birbirlerinin saçını başını yolar, fena halde sövüşürlermiş.

O zaman Han, Seyyid Muhammed Han'dı. Kardeşi Seyyid Mahmud Han'ın afyon keyfini yönetim işine yeğleyerek emirlikten elçekmesi üzerine, Miladî 1856 yılında tahta geçmişti. Harezm'de şimdiye kadar bu adam kadar zalim, gaddar, sefih ve kabiliyetsiz bir Han hüküm sürmemişti.

Han'ın bulunduğu odanın kapısı önüne geldiğimizde, içeride bazı hazırlıklar yapıldığından Şükrullah beni biraz bekletti. Teşrifatçılık eden kişi Han'a benim bir derviş olduğumu söylemişti. Ama bunun yanısıra Dersaâdet'te ileri gelen paşalarla ilişkim olduğunu da bildirdiğinden, mümkün olduğu ölçüde ihtişam eserleri gösterilmek isteniyordu. Her neyse, biraz sonra iki adam gelip saygıyla kollarıma girdiler. Önümüzdeki perde açılınca, Hiyve Emiri Seyyid Muhammed Han'ı karşımda gördüm. Kerevet gibi birşey üzerine yaslanmış, sol kolunu kadife bir yastığa dayamıştı. Sağ elinde de küçük bir altın asa tutuyordu.

Âdetlerine uyarak herşeyden önce ellerimi kaldırdım, Emir ve diğerleri de ellerini kaldırdılar. Bir-iki âyet okuduktan ve kısa bir duadan sonra iki elimle sakalımı tutup çok yüksek bir sesle "amin" dedim.

Han henüz ellerini sakalından çekmemişti ki, cemaat hep bir ağızdan "Allah kabul eyleye" diye bağırdılar. Bunun üzerine Han'ın yanına yaklaştım. Han ellerini uzattı. Ben de avuçlarımı altına tuttuktan sonra birkaç adım geri çekildim. Böylece kabul

töreni sona erdi. Han, geziye hangi amaçla çıktığımı soruşturmaya başlayarak zçöllerden nasıl etkilendiğimi, sıkıntı çekip çekmediğimi, Türkmenlerle nasıl geçindiğimi, Hiyve kentini nasıl bulduğumu sordu. Ben de, "Vakıa pek zahmet çekmiş isem de zat-ı hükümdarilerinin cemal-i pakini görmek bunların hepsine tekabül etti. Beni bu şeref ve nimet-i cihan-kıymete mazhar ettiğinden dolayı Cenab-ı Hakk'a hamd ederim. Ve bunu müsade-i taliime hamledip bakiye-i seyahatim için fal-ı hayr addederim." diye cevap verdim. Bu sözleri İstanbul Türkçesi yerine mümkün olduğu kadar Özbek Türkçesiyle söylemeye çalıştıysam da, yine de Han tam olarak anlamadığından tercüme ettirmek zorunda kaldı.

Daha sonra Han, başkentinde kaç gün kalmak niyetinde olduğumu, yolculuğum için gereken paramın olup olmadığını öğrenmek istedi. Cevap olarak, amacımın bu yörede medfun olan evliyaullahın şerefli kabirlerini ziyaret ettikten sonra başka bir ülkeye gitmek istediğimi söyledim. Para konusuna gelince, "Biz dervişiz, bu tür şeyleri dert etmeyiz. Yolculuğum için mürşidimin hediye ettiği mübarek nefes beni başka birşeye muhtaç etmez. Cenab-ı Hakk'tan Zat-ı Haşmetmaablarına uzun ömürler ve afiyet ihsan buyurması temennisinden başka bir niyazım yoktur" sözlerini ekledim.

Han Hazretleri bu şekilde konuşmamdan hoşlanmış olmalılar ki, bana bir eşek ile yirmi altın ihsan etti. Ama ben, bir derviş için para toplama düşüncesinin günah olduğu gerekçesiyle para hediyesini kabul etmedim. Buna karşılık eşeği kabulle birlikte, şerefli kabirleri ziyarete gidenler için beyaz eşeğin yeğlendiğini hatırlatarak ilgililere, bana beyaz bir çemender(*) verilmesi yolunda emir ve tenbih edilmesini rica ettim.

(*) Çemender, Kıbrıs eşeğinden daha iri bir eşek cinsidir. Çok dayanıklı ve hızlıdır. O zaman için en güvenli ve rahat yolculuk aracıdır. Bu nedenle deveden daha değerli ve pahalıdır.

Veda sırasında, başkentinde kaldığım süre içinde misafiri olmamı istediğinden hazinedarına günlük ihtiyacım için 2 tenge yani 75 santim ödenmesini emrettiğini söyleyerek kabul etmemi istedi. Bunun üzerine yeniden birçok teşekkür ve dualar edip huzurundan çıktım. Gerek saray avlusunda, gerek pazarda halk beni büyük saygıyla "selamünaleyküm" diyerek selamlıyordu.

Son derece sefih meşrepli olan Han'ın gözleri çukurda, sakalı gayet hafif, dudakları çalık, sesi boğuktu. Görünüşünden zerre kadar merhamet hissedilemezdi. Hücremde yalnız kaldığımda, şansın yardımıyla bu tehlikeli durumdan sağ salim kurtulduğumu düşündükçe nasıl sevindiğimi anlatamam. Çünkü Han'la yaptığımız bu müthiş görüşmede saygı ve nezaketten başka birşey görmemem, bu vesile ile artık tam bir güven ve özgürlük içinde gezebilmem için tüm Harezm yollarının açılmış olması, gerçekten ancak şanslılığımla açıklanabilir.

Han'ın bana gösterdiği güzel kabul yayılınca, ülkenin memur ve tacirleri gerek beni, gerek arkadaşlarım olan hacıları evlerine yemeğe davet etmeye başladılar. Bu durum öyle bir dereceye geldi ki, her gün yedi-sekiz ziyafette bulunmak, kimseyi kırmamak için her birinde az ya da çok, bir miktar yemek yemek zorunda kalıyordum. Bu durum giderecek gerçek bir işkenceye dönüştü. Bugün, o günleri, yani her gün şafaktan başlayarak kendimi bol içyağıyla pişirilmiş büyük bir pilav yığını karşısında görüpte sahte aç kurt iştihası içinde üzerine saldırmaya mecbur olduğum günleri hatırladıkça tüylerim ürperiyor. Çoğu zaman, çölde yediğim kuru ekmeği özlerdim. Çünkü sağlığa zararlı olan bu bolluğa, vücuda yararlı olacak bir diyet ya da perhizi yeğleyeceğim açıktır.

Orta Asya'da sıradan bir ziyafette bile misafirin önüne çeşitli renklerde ipekliden dokunmuş, genellikle yemek artıkları bulaşmış kirli bir sofra serilerek iki kişiye yetecek ölçüde ekmek konulması âdettir. Misafir, kendisi için hazırlanmış bu yemek-

ten mutlaka birkaç lokma yemelidir. Bu ülkede doymak, kabul edilebilir bir kelime değildir. Çabuk doyan adamın yaratılışında bir eksiklik olduğu kabul edilir. Şükürler olsun ki, parlak iştihaları sayesinde hacı arkadaşlarım kötü bir şöhret kazanmadılar. Doğrusu bunların oburluğu beni hayrete düşürüyordu. Çünkü bazı ziyafetlerde midelerine doldurdukları yemek, yeterli ölçüdeki ekmekle yanındaki havuç, şalgam ve turp da cabası olmak şartıyla, hesabıma göre, 1 kg. pirinç ve 0.5 kg. içyağından aşağı değildi. Bunun üzerine hiç abartısız onbeş yirmi fincan da çay içilirdi. Benim bunca bilgi ve olgunluğuma karşın böylesine nezaket ve zarafetten habersiz olmam (!) herkeste şaşkınlık uyandırıyordu. Çünkü, yukarıda açıkladığım gibi, yemekten kaçınmak, âdetlerine aykırı bir durumdu ve ziyafet sahibine bir tür hakaret sayılıyordu.

İstanbul'u dünyanın en güzel kenti kabul eden bu Hiyve ulemasından kimileri de bana başka bir şekilde eziyet ediyorlardı. Çünkü, bunların gözünde Osmanlıların ünlü bilginlerinden olduğum için, karşılaştıkları sorunları çözümlememi istiyorlardı. İşte bu amaçla ziyaretime gelen kalın kafalı, koca sarıklı Özbeklerin sıkıştırmalarına dayanmak; diğer bir deyişle abdest alırken ellerin, yüzün ve ayakların nasıl yıkanması gerektiğine, salih bir Müslümanın ne şekilde oturması, uzanması, yürümesi ve uyumasının uygun olacağına ilişkin sonu gelmeyen sorularına ve fetva isteklerine karşılık vermek zorunda kalmak, gerçekten çok rahatsız edici bir durumdu.

Osmanlı Sultanı, Hiyve'de Peygamber'in halifesi olarak kabul ediliyordu. Bu nedenle gerek Sultan Hazretlerinin, gerek Mabeyn-i Hümayun görevlilerinin ve diğer memurlarının genel olarak salihler salihi, abid, zahid, mübarek kimseler olduklarına inanılıyordu. Sultan, başına elli arşınlık bir sarık saran, topuklarına kadar uzanan giysi giyen, gür ve uzun sakallı bir kimse olarak düşünülüyordu. Bu insanların bu düşüncelerini dü-

zeltmeye kalkışmam hayatımı tehlikeye atmam demek olacağından, benden açıklama bekleyen bu insanlardan gerçeği gizlemek zorunda kalıyordum. Ancak, belki heveslerini kaçırırım diye, bizim düşünce ve hayallerimize tam ters olan kuruntu ve inançlarını bütünüyle doğrulamaya da cesaret edemiyordum.

Konuk olduğumuz Tuşebaz Medresesi avlusunda bir mescid ve bir de havuz vardı. Avrupa'da birtakım avare insanların kahvehanelerde vakit geçirdikleri gibi, Hiyve halkı da cami avlularında toplanıp eğleniyorlardı. Bizim medresede de bulunduğu üzere, buradaki cami avlularının büyük çoğunluğunda, çevresinde karaağaç ve hurma ağaçları bulunan havuzlar vardı ve halk yaz günleri bunların gölgesinde oturmayı çok seviyordu. Bu nedenle, gerek bizi ziyaret amacıyla, gerek serinlemek, ferahlamak için kaldığımız medreseye gelip gidenlerin haddi hesabı yoktu. Bu yüzden, yerimizden kımıldamaya gerek kalmadan, halkın her sınıfından örnekler görüp tanıma imkânı buluyordum.

Hiyve halkının bir bölümünü siyah başlı İranlı esirler oluşturuyordu. Bunların durumu tahmin edildiği kadar kötü değildi. Çünkü yetenekleri ve işbilirlikleri sayesinde kısa sürede büyük miktarlarda para biriktirerek kendilerini satın alıyorlardı. Halkın bir bölümü, Harezm'in eski sakinleri olan İranlılaşmış Medlerden oluşuyordu. Hiyve'de bunların nüfusu çok azdı. Bunlara Hiyve'de Sart, Buhara'da Tacik deniyordu. İçişleri Bakanı ve Hacib makamında olan Mehter'ler bunlar arasından seçiliyordu. Bunlar ileri görüşlü ve araştırıcı kimselerse de Özbekler tarafından sevilmiyorlardı. Bu iki oymak beşyüz yıldan beri birlikte yaşamalarına karşın, birbirlerinden nadir olarak kız alıp veriyorlardı.

Hiyve halkının bir bölümünü Kırgız Kazakları oluşturuyordu. Ulusları Rusya'nın egemenliğine gireli beri Hiyve'deki sayıları çok azalmıştı.

Medresenin avlusunda zaman zaman diğer iki göçebe ulustan kimseler de görülüyordu. Bunlardan biri tarım ve hayvancılıkla geçinen ve yaz aylarında Amuderya ile Sirderya, yani Ceyhun ile Seyhun arasında gezip dolaşan Karakalpaklardı. Bunlar kadınlarının Türkistan'ın en güzel kadınları olmasıyla övünmelerine karşılık halk arasında ahmaklıklarıyla ünlüdürler. On aşirete bölünen Karakalpakların onbin çadır oldukları tahmin ediliyor. Birçok kez isyan etmelerine karşın Hiyve Hanının boyunduruğundan kurtulamamışlardı.

Diğerleri de asıl Türkmenlerdi. Ama bunlardan Köklenler nadir görülüyordu. Çavdurlar ise, o sırada isyan halinde olduklarından daha az görülüyorlardı. Kimi zaman tek-tük Yumut da görüyorduk. Bunlar bir yerde yerleşmeye, yaşamaya alışık değildiler. Özellikle şimdiki Han'ın tahta çıkışıyla sonuçlanan feci olaylardan beri pek iyi karşılanmadıklarından, Hiyve'ye gelmeyi de istemiyorlardı.

Sözkonusu olay Miladî 1856 yılında meydana gelmiş. Anlatıldığına göre Yumutlar, o sırada Han bulunan kişinin yeğeni Kutluk Murad'ı, bağlılığını bildireceği bahanesiyle kente getirirler. Kutluk Murad, kendisi için yapılan karşılama töreninde, kucaklaştığı zamanı fırsat bilerek,bir hançer saplayıp Han'ı öldürür. Maiyetindeki Yumutlar da, törende hazır bulunan saray halkına saldırırlar. Bu feci olaylara tanık olan Mehter, içkalenin duvarına çıkarak olayı duyurur; Hiyve halkını, kente giren Yumutları katletmeye davet eder. Bu haber üzerine son derece öfkelenen halk, rasladıkları yerde Türkmenlere saldırır. Şaşıran Türkmenler gerektiği gibi karşı koyamayarak telef olurlar. Bu katliamda kadınlar, ellerindeki bıçaklarla iş görmekte kocalarından geri kalmazlar. Sözün kısası, o kadar insan öldürülür ki, sokaklar kan nehri haline gelir ve cesedlerin kaldırılıp gömülmesi altı gün sürer. Bu müthiş olay, hâlâ herkesin belleğindedir, hiç kimse tarafından unutulmamıştır.

Bütün Harezm, Hiyve, Buhara ve Kaşkar halkının büyük bölümü Özbek'tir. Özbekler otuziki oymağa ayrılmışlardır. Bu ayrılış eskilere dayandığı; anılan geniş bölgelerde karma karışık ve ayrı ayrı yaşadıkları; Hiyve, Hokand, Yarkent Türkmenleri kendilerine özgü ayrı bir dille konuştukları halde, yine de birbirlerini bir kökten ayrılmış uluslar, hatta oymaklar bile saymamaları, bir aşiretin üyeleri gibi kabul etmeleri şaşırtıcı bir durumdur.

Hiyve'de bütün bu oymakların birer vekili bulunur. Hiyveliler, Buhara ve Kaşkar halkından daha saf Özbek olduklarını öne sürerek övünürler. Ne ki, Hiyve Özbeklerinin kanının İranlılarınkiyle karıştığı ilk bakışta anlaşılır. Çünkü Hiyveliler sakallıdırlar. Oysa Turanlılarca sakal, yabancı bir cinsten olmanın göstergesi sayılır. Bunların Tatar cinsinden olduklarına kuşku bırakmayan özellikleri yalnız yüzleri ve renkleridir. Hiyve Özbekleri, soylarının en mükemmelidirler. Namuslu ve dürüst adamlardır. İç içe yaşadıkları göçebe ulusların üstün ahlâkını doğu kentlerinin başlıca özelliği olan hile ve yalancılıkla karıştırmamışlar, bozmamışlardır. Bana göre bunlar Osmanlılardan sonra Doğu halkı arasında ilk sırada sayılması gereken ulustur.

Hiyve sokaklarında dolaşan Özbeklerin kıyafeti sarık biçiminde büyük bir kalpak, kalın tabanlı güderi çizme ve uzun bir gömlekten oluşmaktadır. Bir süre sonra ben de bu rahat giyecekleri giymeye başladım. Bu gömlek beyaz kalıp kirlenmedikçe, çarşıda pazarda gezmekte bir sakınca yoktu. Kadınlar ise, Rus malı mendillerden onbeş-yirmi kadarını başlarına sarıyor, bol rubalarla anılan kaba çizmelerden giyiyorlardı. Kadınları, kentte, genellikle bu giysiler içinde, kızgın güneşin altında büyük testiler yüklenerek, hantal bir yürüyüşle evlerine su taşıdıklarını görüyordum.

Haziranın ilk günlerinde, güneşin harareti dayanılmaz bir şiddete ulaştı. Yine de ben penceresiz hücreme kapanıp oturmak

zorunda kalıyordum. Çünkü avlumuzdaki ağaçların ferahlandırıcı gölgesinde oturacak olsam, halk çevreme toplanıp saçma sapan sorularıyla sürekli rahatsız ediyorlardı. Örneğin kimi kendisine dinî bilgiler öğretmemi ister, kimi de yeryüzünde Hiyve gibi güzel bir kentin bulunup bulunmadığını sorardı. Kimisi de Padişah'ın yemeğinin her öğün Mekke'den nasıl getirildiğini öğrenmek isterdi. Çünkü bunlar Zat-ı Şahane'nin sabah-akşam yemeğinin Kâbe'den getirildiğine, bunun getirilmesinin bir dakikalık bir iş olduğuna inanıyorlardı. Çoğu zaman kadınlar, kimi teberrük için bir miktar Medine toprağı istemek, kimileri de hastalığına nefes etmem için hücremin kapısına geliyorlardı. Çoğu sarı Alman kızlarına benzeyen bu zavallı mahlukları her zaman reddetmeye gönlüm elvermiyordu. İşte o zaman kapının eşiğinde diz çökmüş kadının yanına yaklaşıp birşeyler okuyormuş gibi dudaklarımı kımıldatır ve parmağımı ağrıyan yerine basardım. Duanın tamamlandığını belirtmek üzere, sonunda derin bir iç çekip hastanın üzerine üç defa olunca gücümle üflerdim. Bunun üzerine, körü körüne inanmalarından mıdır, nedir bilmem, bu hastaların çoğu, anında bir rahtlama hissederlerdi.

Hiyve'de, ağaç gölgeleri altında tanıştığım kimselerden yalnız İstanbullu şöhretiyle tanınan Hacı İsmail adlı kişi hakkında birkaç söz söylemek isterim. Hacı İsmail konuşması, kılık kıyafeti bakımından gerçekten İstanbullulara çok benziyordu. Bu nedenle kendisini ilk gördüğümde İstanbullu sanarak hemşerim gibi sevgiyle kucaklamıştım. Meğer bu Hacı, Osmanlı başkentinde yirmibeş yıl kadar kalmış, bir hayli büyük eve girip çıkmış ve iddiasına göre beni bazı kübera meclislerinde gördüğünü hatırlıyormuş. Belleğini hiç zorlamadan babamın Tophane'de oturan bir mollla olduğunu ve kendisiyle tanıştığını bile iddia etmişti. Ben yalancılığını ortaya çıkarma yoluna gitmedim; aksine, sözlerini doğrular göründükten başka, kendisinin İstan-

bul'da çok iyi bir ün bırakmış olduğunu, herkesin özlemle dönüşü beklediğini söyledim.

Kendi anlattıklarına bakılırsa, bu serseri İstanbul'da sırasıyla mektep hocalığı, hattatlık, hamancılık, attarlık, saraç ve falcılık yapmış. Hatta bu son sanatındaki ustalığıyla kendi yurdunda da bir hayli ün kazanmıştı. Sahip olduğu birkaç inbikle bazı bitkileri damıtıyordu. Bu nedenle Hiyveliler ruhsal sorunlarına ilişkin birşey gerektikçe kendisine başvuruyorlardı. Ülkenin önde gelenleri arasında bile müşterisi vardı. Hatta zaman zaman Han bile İsmail'in bilgisine başvuruyordu.

Hacılık, halkın hem bana, hem de arkadaşlarıma bağışlarda bulunmalarına neden oluyordu. Bu yüzden yalnız Hiyve kentinde oniki Macar altını değerinde armağan almıştım. Bu yörenin Özbekleri biraz zayıf olmalarına karşın Orta Asya'nın en soylu ulusuydu. Burada kaldığım sürece kendileriyle iyi geçinmiştim. Ama Mehter'le Şükrullah'ın rekabeti beni daima tehlikede bulunduruyordu. Bunlardan ilki,aslımın Türk olduğunu yalanlıyamıyorsa da, beni Han'a takdim eden kişiye inat olsun diye, dervişliğimin sahte olduğunu, Buhara Emiri'nin gizli memuru olmam ihtimali bulunduğunu Han'a fısıldamaktan geri kalmadı. Hakkımda çevrilen bu entrikalardan haberim olduğu için ilk görüşmemden birkaç gün sonra Han'ın huzuruna yeniden davet edilişime şaşırmadım.

O gün, şiddetli sıcak nedeniyle gönlüm yerimden kımıldamayı hiç istemiyordu. Ama canımı ençok sıkan, Çavdurlarla yapılan savaşta yakalanmış, cezalandırılması kesin olan birtakım zavallı esirlerin tutulduğu sarayın avlusundan geçmek zorunda kalışımdı. Huzura çıktığımda, Han'ın yanında bulunanlar her zamankinden çoktu. Han, benim din dışı bilimlerle de uğraştığımı, özellikle güzel yazı sanatındaki ustalığımı haber aldığını söyleyerek benden İstanbul kaidesi üzere birkaç satır yazı yazmamı istedi. Han'a bu düşünceyi telkin edenin Mehter olduğu-

nu, adamın kendisinin hattat olduğu iddiasında bulunduğunu ve bununla gururlandığını, benim liyakat derecemi hacılardan layıkıyla araştırdığını biliyordum. Bu nedenle verdikleri hokkakalemle şu ibareyi yazdım: "Ziyadesiyle azametlu, kudretlu, mehabetlu hükümdar! Müstağrak-ı lutf ve iltifat-ı hümayunları olan abd-ı ahkar ve asdakları küllü hattatun cahilun darb-ı meselinden gafil olmadığı cihetle şimdiye değin talim-i hüsn-i hatta pek itina etmeyip; şu birkaç satırı her ayb ki sultan-ı be-pesend-i dehen-rast kavline iğtiraren takdime cür'et eder."

Han, yazının başına İstanbul âdeti gereğince yazdığım saygı nitelemelerindeki övgülerden fazlasıyla keyiflendi. Mehter ise, bilgisizlikte ondan ilerde olduğundan, sözlerim altına gizlenmiş olan alayın ayrımına varamadı. Bunun üzerine huzurda oturmam emredildi. Bir kase çay ile bir parça ekmek ikram edildikten sonra Han benimle sohbete başladı. O gün yalnız politikadan söz edildi. Ben, dervişlik niteliğimi zedelememek için yalnız soru sorulduğunda konuşuyordum. Diğer bir deyişle soru soranları, sözleri ağzımdan birer birer çıkarmak zorunda bırakıyordum. Bu sırada Mehter, hakkımdaki kuşkularını doğrulayacak bazı sözler kaçırmamı dört gözle bekliyordu. Ama boşuna yoruldu.Çünkü huzurundan çıkmak üzere izin istediğimde Han, hakkımda güzel sözler söyleyerek günlük masraflarımı almak için hazinedarına gitmemi emretti. Hazinedarın odasını bilmediğim için de yanıma bir memur verdi.

Giderken öyle feci bir olaya rasladım ki, vahşet dolu anısı belleğimden sonsuza kadar çıkmayacaktır: Avluda Çavdur oymağından esir edilmiş yaklaşık üçyüz kadar insan gördüm. Zavallılar, açlık ve susuzluğun etkisiyle mezardan çıktıklarını düşündürecek bir halde, yakında kendilerine yapılacak işkencelerin başlama zamanını büyük bir korku ve dehşetle bekliyorlardı. Bunlar iki kısma ayrılmışlardı. Birinci kısım henüz kırk yaşına varmayanlardan oluşuyordu. Bunların kimi satılacak, kimi de

Han'ın yakınlarına dağıtılacaktı. İkinci kısım ise yaşları gereği aksakal sırasında sayılıyordu. Bunlara işkence yapılacağı kesindi. Birinci kısımdakilerin her onu ya da onbeşi bir zincire bağlanmış olduğu halde meydana getirildi. Diğerleri de haklarında verilen ceza hükmünün uygulama zamanını tam bir çaresizlik ve umutsuzluk içinde, âdeta kasabın bıçağı altındaki kurbanlık koyun gibi bekliyorlardı. Zavallılar, biraz önce birkaç kellenin yuvarlandığı bu kanlı siyaset meydanına, kimi asılmak, kimi öldürülmek üzere yürüyerek geliyordu. Birden cellat başının bir işareti üzerine, en yaşlılardan sekizini yere devirerek ellerini ayaklarını bağladılar. Cellat gelip ayrı ayrı her birinin göğsüne çökerek elindeki bıçakla gözlerini oydu. Bu ameliyat üzerine zavallı ihtiyarların ak sakalları al kana boyandı. Ne feci bir gösteri!

Bu ameliyat bittikten sonra mazlumların bağları çözüldü. Ellerini sağa sola atarak ayağa kalkmaya çalıştılar. Zavallılar görme nimetinden mahrum kaldıklarından başlarını birbirine çarpıyor, ayakta durma güçleri kalmadığından inleyerek yeniden yere düşüyorlardı. Bu durum aklıma geldikçe hala tüylerim ürperir.

Bu ayrıntıların okuyucuların nefretine neden olacağı açıktır. Ancak bu vahşi ve gaddar uygulamalar misilleme olarak yapılıyordu. Yani Çavdurların geçen kış Orenburg ile Hiyve yolunda rasladıkları Özbek kervanı halkına yaptıkları barbar uygulamaların karşılığı idi. Anlatıldığına göre sözkusunu kervan ikibin baş deveden ve bir hayli Türmenden oluşuyormuş. Çavdur eşkiyası kervandan gasbettikleri birçok Rus malıyla yetinmeyerek çoğu Hiyve Özbeklerinden olan halkın giysilerini ve yiyeceklerini bile almışlar. Bunun üzerine altmış kişiden yalnız sekizi kurtulabilmiş, kalanı açlık ve soğuktan telef olmuş.

Anlattığım bu ürkütücü görüntü istisnai birşey değil, sıradan olaylardandı. Genellikle Orta Asya'da olduğu gibi Hiyve'de de

bu vahşilikler keyif için yapılan şeylerden değildi. Memleketin gelenek ve görenekleri gereğince bu tür olaylar doğal gibiydi.

Şimdiki Hiyve Hanı dinin koruyucusu görünmek için ilahi emirleri yerine getirmede zerre kadar kusuru olanlara şiddetli cezalar uyguluyordu. Örneğin evli erkek ve kadınlar zina ederlerse recmediliyorlardı.(*)

Yanına vardığımda hazinedar parlak ve sırma işlemeli ipek kumaşlardan yapılmış birtakım hilatları düzmeye çalışıyordu. Bunlar dört başlık, sekiz başlık, oniki başlık, yirmi başlık, kırk başlık biçiminde işaretleniyordu. Meğer bu hilatlar savaştan dönen askerlere, getirecekleri kellelerin sayısına bağlı olarak ödül olmak üzere dağıtılacakmış.

Oradakilerden birisi, bu geleneğin Rum'da da bulunup bulunmadığını sorduktan sonra, ertesi sabah kentin büyük meydanına giderek bu hilatların dağıtım törenini izlememi salık verdi. Ben de bu davete icabet ederek ertesi sabah meydana gittim. Çölden, üstü başı toz toprak içinde, ama kahramanca bir tavırla yüz kadar atlı geldi. Bunlardan her biri ya atının kuyruğuna bağlı olarak, ya da terkisinde en az bir esir getiriyordu. Esirlerin içinde kadınlar ve çocuklar da vardı. Bunlardan başka yanlarında zaferlerinin nişanı olmak üzere savaş alanında öldürülmüş düşman kafalarıyla dolu ve eğere bağlanmış birer büyük kanlı torba da getirmişlerdi. İşte bunlardan her biri getirdiği esiri sırasıyla Han'a ve kimi ileri gelenlere takdim ettikten sonra andığım torbayı alt yanındaki iki ucundan tutup muhasebe memurunun önünde yere boşalttılar. Muhasebe memuru, bu sakallı ve sakalsız kelleleri, sanki yer elmasıymışlar gibi ayaklarıyla dürterek, iterek saydı. Çünkü takdim edilen kellelerin sayısıyla oranlı bir armağan verilecekti. Sayım işinden sonra herkesin istihkakı özel defterine yazıldı. Birkaç gün sonra da armağanı ve-

(*) Çevirmen burada "gerçekliğine güvenilmeyecek abartılı şeyler" saydığı kimi cümleleri çevirmediğini belirtmektedir. [A.Ö.]

rilecekti. Bu vahşi geleneklerine karşın, gezim sırasında, derviş giysileri içinde geçirdiğim en iyi zamanlar Hiyve ve yöresinde geçmişti. Halkın saygı gösterdiği hacılar, gerçekten benim için de çok güzel insanlardı. Sakağa çıktığım zamanlarda gelip geçenler, istemeye gerek bırakmadan, her defasında yiyecek ya da giyecek cinsinden hediyeler veriyorlardı. Ama ben sürekli fazla bir hediye kabul etmekten kaçınıyordum. Aldığım şeylerin en değerli ve zariflerini halkın cömertlik ve merhametinden benim kadar yararlanamamış arkadaşlarıma dağıtıp bir dervişe yaraşır kaba saba diğer şeyleri kendime bırakıyordum. Bu civanmertliğe rağmen, yanıma kar kalan şeyler yine de az değildi. Bunlar mali gücümü önemli ölçüde genişletti. Kendime güçlü kuvvetli bir eşek edindim ve kemerim parayla doldu. Bir hayli de giyecek ve yiyeceğe sahip olmuştum. Sözün kısası niyetli olduğum yolculuğu güzel bir biçimde sonuçlandıracak araçları tam olarak temin etmiştim.

Kaldığım süre içinde Hiyve hakkında araştırarak elde etmeyi başardığım kimi bilgileri eklemeyi de uygun görüyorum: Hiyve Hanlığı'na Harezm ve kimi zaman da eski saltanak merkezine bağlı olarak Orgenç denilir. Bu ülke, bugün otuziki nahiyeye ayrılmıştır. Hiyve nahiyesinden sonra anılmaya değer olanları Yeni Orgenç ve Eski Orgenç nahiyeleridir. Eski (Köhne) Orgenç, Hiyve kentinin kırk saat kadar kuzeybatısındabulunup memleketin eski başkentidir. Bu kentin, günümüze kadar ulaşarak geçmiş görmek ve bayındırlığını yansıtan başlıca eserleri, Mazlum Han Suluğu ve Turbek Han Kubbesi adlarıyla ünlenmiş iki yapıdır. İkisinin de duvarları çini tuğlalarla süslenmiştir. Bunlardan başka Orta Asya'ya özgü kalın ve yekpare mimari tarzında inşa edilmiş harap iki kule bulunmaktadır. Bunlardan birinin inşa tarzındaki sanat ve ustalık diğerinden üstündür. Bu kulelerin yıkılması hakkında, söylenceye dayalı tuhaf bir inanç vardır. Bir zamanlar Kalmuk Tatarları, kendilerini bu kulelere

yaklaşmış sanarak üzerlerine saldırdıkça, güya kuleler uzaklaşıyorlarmış. Bunun üzerine öfkelenerek kuleleri yıkmışlar.

Her neyse... Bu Eski Orgenç, şimdi küçük bir köy gibi kalmıştır. Ama Yeni Orgenç, aksine bayındır bir kenttir. Ülkenin sanayi ve sanat merkezlerinden biridir. Bu kent Hiyve'den, güney doğu yönünde onbir saat uzaklıktadır. Yirmi camisi ve sekizbin nüfusu vardır. Kendisine bağlı nahiyelerin toplam nüfusunun ellibeş bin olduğu tahmin ediliyor. Doğu ülkelerinin her yanından getirilerek dükkanlarına doldurulan çeşitli kumaşların güzelliği ve renklerinin parlaklığı gözleri kamaştırmaktadır. Tacirlerin kalabalığı, alış-veriş işleminin çokluğu ve çeşit çeşit mallarla yüklü develerin gelip geçmesi nedeniyle ortaya çıkan gürültüden sokaklarında yürünememektedir.

Şimdiye kadar birkaç kez, yeri geldiği için, Hiyve topraklarının verimliliğinden sözetmiştim. Başlıca ürünleri buğday, pirinç —özelikle Köklen adı verilen türü—, en iyi cinsi Şahbad ve Yeni Orgenç ipeği olan ipektir. Ayrıca pamuğu ve kökünden çok değerli bir tür kırmızı boya çıkarılanRuyan adlı fidan da anılmalıdır. Meyvelerinin nefaseti hem İran'da, hem de Türkistan'da, hatta Avrupa'da bile kabul edilir. Özellikle Hezareesb'in elması, Hiyve'nin şeftalisi ve narı ünlüdür. Kavunu ise hiçbir şeyle kıyas kabul etmez. Kavununun ünü Çin'in başkenti Pekin'e kadar ulaşmıştır. Çin Tataristanı'ndan Hakan'a gönderilenarmağanlar içinde Orgenç kavunu da bulunur. Bu kavun Rusya'da da çok değerlidir. Bunun bir yükü, kışın orada ağırlığınca şekerle değiştirilir.

Sanayi ürünlerine gelince bunların en ünlüsü, Orgenç çapanı denilen bol hırkalardır. Bu hırka, bizim gecelik entariler biçiminde bir giysidir. Kumaşı ipekle ketenden dokunmuştur. İki çeşit rengi içerir.

Hiyve'de pirinç dövmeciliği, Hezaresb'in elbiseye ilişkin ürün-

leri ve Taşhavuz'un tülbent ve astar türü dokumaları ünlüdür. Hiyve'nin başlıca ticareti Rusya iledir ve bin, belki iki bin deveden oluşan kervanlarla yapılır. Bu kervanlar ilkbaharda Orenbug'a ve sonbaharda Ejderhan'a giderler. Oralara pamuk, ipek, kürk ve Nogay Tatarlarına özgü elbise ile meyve gönderilir. Meyveler Nişni panayırında satılır. Dönüşlerinde loradan ülkelerine semaver ve demirden dökme diğer kap-kacak, Amerikan bezi —bizim döşeme örtüsü yaptığımız kumaşlardır ki, orada kadınlar bundan gömlek yaparlar—, astar, birinci kalite tülbent ve yafta, çuka(*), şeker, demir, tüfek ve ticaret dilinde mead-ı turfa (az raslanır mallar) denilen eşya getirilir.

Her ne kadar Ruslar, Hiyve'ye gönderdikleri son elçi aracılığıyla altı yıl önce yaptıkları anlaşma gereğince, Harezm Denizi'nde dalyanlar kurmak, bu dalyanları korumak için Kunugrad'a kadar gidebelicek üç karakol gemisi bulundurmak hakkına sahipse de, yine de Hiyve'den Rusya'ya çok miktarda balık da gönderilmektedir.

Hiyve'de yapılan giysiler Herat'ta makbul tutulduğundan yüksek fiyatlarla satılır. Ama Buhara yoluyla gönderildiği, oralarda ise Türkmen eşkiyasının saldırıları eksik olmadığı için, kapsamlı bir ticaret yapılması zordur. İran ile olan ticaret, yani Hiyve'den Esterabad'a kadar taransit, özellikle Yumutlar aracılağıyla yapılır. Bunlar her yıl Hiyve'ye yüz-yüzelli deve yükü neft ve tarak yapılmak üzere şimşir getirirler.

Hiyve'nin başlıca pazarlarından birini de Buhara oluşturur. Buhara'ya daha çok giysi ve örtü gönderilir. Oradan da kağıt, hediyelikler, çeşitli eşya, daha uzak yerlerden gelen baharat, ıtriyat ve çay getirilir. Ülke içinde, kimi kalabalık kentlerde haftada bir-iki panayır kurulur. Hatta Türkmenlerin saldırılarından emin olunmayan kimi yerlerde bile panayır ve pazarlara özgü

(*) Mersin'e benzeyen büyük bir balık.

alanlar vardır. Genellikle çamurdan yapılan kulübeler içinde kurulan pazarların bir düğün yerine dönüştüğünü Sorahan'da anladım. Bir paket iğne ya da daha küçük birşey almak üzere halk bu pazarlara on-oniki mil mesafeden geliyordu. Alış-veriş onlar içinbir bahaneydi. Asıl amaçları üzerlerindeki güzel giysileri, bindikleri güzel atları halka göstermekti.

Yörenin başlıca dokuma atölyeleri Orgenç ve Hiyve'de bulunmaktadır. Ençok dokunan alaca adı verilen bir kumaştır. Bu kumaşı hem erkekler, hem de kadınlar kullanıyorlardı. Alaca, ipekten ve yıkanmamış pamuktan dokunuyordu. Ama kumaş olarak satılmıyor; satışa giysi biçimine getirildikten sonra çıkarılıyordu. Bu giysi bütün Orta Asya'da çok makbuldür. Bu nedenle çarşı ve pazarlar bunlarla doludur.

Bundan başka, saf ipek kumaşlar, sarıklık keten şallar, bazı kaba tülbentler ve Türkistan ile Afganistan'da yatak çarşafı yapılan koyu kırmızı örtüler de vardır.

Hiyve'de dericilik sanatı da bir hayli ilerlemiştir. Gerçi burada yapılan kırbalar Rusya'dan getirelen derilerden yapılıyordu; ama, ayakkabıları ve at takımları bu ülkede işlenen derilerdenimal ediliyordu. Ancak Hiyve'deki dericilik Buhara'ya oranla daha geridir. Buradan bilinen, yalnız sarı renkli birtakım sahtiyandır. Bundan kundura, papuç, biraz daha incesinden de mest yapılır.

Sıcaklık günden güne şiddetleniyordu. Arkadaşlarım Buhara'ya yapacağımız yolculuğun zor olacağını anlayarak endişelenmeye başladılar. Bu nedenle Hiyve'den ayrılmaya karar verdik. Vedalaşmak için şimdiye kadar pek çok lütfunu gördüğüm Şükrullah Beyin yanına gittim. Mübarek ihtiyar, ziyaret etmeye kararlı olduğum Buhara'yı güzel nitelikleriyle unlatmayarak bu tehlikeli sevdadan vazgeçmem içinısraretti. Bu tutumundan çok duygulandım. Şükrullah Beyin demesine göre Buhara Emi-

ri kötü düşünceli, hain bir adammış. Yalnız İngilizlere değil, tüm yabancılara düşmanmış. Hatta eski sadrazam Reşid Paşa tarafından askeri öğretmen olarak Buhara'ya gönderilen bir Osmanlı subayının bile, bir süre kaldıktan sonra İstanbul'a dönmeye niyetlenince, haince öldürüldüğünü son derece gizli bir biçimde söyledi.

Taşıdığım isim ve ünvanın doğruluğundan tamamen emin görünen Şükrullah Beyin şimdi bu şekilde şiddetle mani olmaya ve zorluk göstermeye kalkışması hayret etmeme neden oldu. Kendisiyle yaptığım görüşmelerde dervişliğim hakkında kuşkuya mı düştü, gerçek kimliğimi anladığı için şimdi hakkımda kimi kötü düşünce ve niyetler mi besliyor, yoksa büsbütün başka türlü vesveselere mi kapılıyor diye düşünmeye başladım.

Bu mert ve dürüst adam daha gençliğinde, yani Miladî 1839 yılında Macor Tod adlı İngiliz subayının yanında bir memurlukla Herata gitmiş, ondan sonra birkaç kez Petersburg'ta bulunmuş, İstanbul'da pekçok Avrupalı ile görüşüp dostluk kurmuş olduğunu anlatarak sürekli onların hal ve durumlarından, kendilerine ilgi ve sevgi duyduğundan sözediyordu.

Şükrullah Beyin'in bana istisnai biçimde iyi davranması, beni koruması altına alması, acaba bizim tavır ve düşüncelerimizle tanışıklığından, bilimsel araştırmalar konusunda harcayageldiğimiz emekleri bildiğinden miydi, bilemiyorum. Kendisiyle vedalaşırken, göz yaşları yanaklarından dökülmeye başladı.Ama bu gözyaşlarının nereden geldiğini kim bilebilirdi?

Hareketimizden önce Han, son kez hayır duamı almak üzere benimle bir kere daha görüştü.Osmanlı Sultanı'ndan mutad Hanlık Beratı'nı almak üzere benimle birlikte İstanbul'a bir memur göndermek niyetinde olduğunu açıklayarak dönüşte yine Hiyve'den geçmemi önerdi. "Kısmet" diye cevap verdim.Bu kelimenin anlamı, geleceğin bilinemeyeceğini,kaderin hükmüne

baglı olduğunu ve onu önceden açıklamaya,belirlemeye kalkışmanın günah olduğunu ima eder.

Yolculuk hazırlıkları tamamlandığında kervanın üyeleri birbiri ardınca Tuşebaz Medresesi'nin gölgeli avlusuna gelip toplandılar.Dilencilerden oluşan kervan üyelerine Hiyve halkının saçarcasına verdiği sadakaların iyi sonuçlarını ilk kez o gün gerçek anlamda takdir edebildim. Parça parça olmuş eski giysilerini henüz değiştirmemiş birkaç haris herif dışta tutulursa, diğer dostlarım Yumutların yanında iken başlarına giydikleri çarpılmış, delik deşik keçe külahları tamamen kar gibi beyaz sarıklarla değiştirmişler, heybe ve hurçlarını tam olarak doldurmuşlar, en yoksulları bile üzerine binecekleri birer küçük eşeğe sahip olmuşlardı.

Benim de durumum iyileşmişti. Çünkü Han'ın ihsan ettiği eşekten başka bir devenin de yarısına ortaktım. Kendim çemendere binip deveye giysilerimi —kullandığım çokluk ekine dikkat ediniz—, yiyeceklerimi, satın almış olduğum birkaç yazma kitap ve risaleyi yüklemiştim. Artık çöldeki esmer unla yetinmiyordum. Çünkü yanımda beyaz poğaça, pirinç, yağ ve hatta şeker bile vardı.

Hareketimizden önce bir toplantı yaparak Hiyve ile Buhara arasında bulunan üç yoldan hangisinden gitmemizin uygun olacağını belirledik. Bizimle birlikte yolculuk edecek büyükçe bir elbise tacirinin öğütleri üzerine Hanka ve Şarıhan'dan geçen yolu yeğledik. Gerçi bu yol biraz uzuncaydı ama, bulunduğumuz mevsim şartlarında en kolay yolu'n da bu olması gerekiyordu. Özellikle Amuderya'nın, yani Ceyhun'un sol sahili boyunca uzandığından, tehlikesi diğerlerinden daha azdı.

Bir ay süreyle kaldıktan sonra, Hiyve'yi terketmeye hazırdım. Bu süre içinde kendileriyle dostluk kurduğum kimselere birçok hayır dualar ettim.

8
Hiyve'den Buhara'ya

Bir pazartesi günü, akşam üzeri yola döküldük. Büyük bir sevgi ve coşkuyla gösteriler yapan halkın içinden sıyrılarak Hiyve'nin Orgenc kapısından çıktık. Bazı inançlı kimseler, bizi uğurlamak için, kent dışında yarım saatlık mesafeye kadar arkamızdan geldiler. Arkadaşlarım develer üzerinde bulundukları ndan, bu rahatsız edici gösterilerden bir dereceye kadar korunuyordular. Ama ben, eşeğe binili olduğun için onlardan daha aşağıdaydım; bu nedenle birçok kez, sevgisini göstermek isteyen insanların saldırısına uğradım. Öyle ki, eşeğim bile, kucaklaşmak için birbiri ardınca saldıran insanlardan bizar olarak hızla yol almaya başladı. Bu durumdan memnun olarak hevesli yayaları bir hayli geride bırakana kadar hayvanı yavaşlatmadım.

İlk geceyi geçirdiğimiz yere Guca diyorlardı. Gerçi burası küçük bir köydü ama, Hiyve ve Hokand'ın her küçük köyünde olduğu gibi burada da bir Kalenderhane vardı.

Guca'dan Hanka'ya kadar arazi genellikle ekiliydi; boş bir yer yoktu. Geçtiğimiz yolun üzerinde boydan boya güzel dut ağaçları görülüyordu. Eşeğim çok gayretli olduğundan, sahip oldu-

ğu birincilik hakkını sürekli korumaya özen göstererek kervanın önünden gidiyordu. Ben de hiç rahatımı bozmadan, dut ağaçlarının parmak kalınlığındaki tatlı meyvelerinden yiyordum.

Kervanın önünde gittiğim için, Hanka suru içine ilk giren de ben oldum. O sırada, burada bir panayır kurulmuştu. Kentin öbür ucunda, bir akarsu kıyısında ve her zaman olduğu gibi gölgeli kavak ve meşe ağaçları içinde bulunan Kalenderhane'nin önünde durdum. Yarı çıplak iki derviş afyon yutmak üzereydiler. Hatta bana da bir miktar afyon ikram ettiler, kabul etmeyişime de çok şaşırdılar. Sonradan isteğim üzerine bana bir miktar çay verdiler. Ben çayımı içerken dervişler de afyonlarını yutup yarım saat içinde rüya alemine daldılar. Biraz dikkat edince, bunlardan birisinin yüzünde bir miktar neşe belirtisi hissettim. Diğerinin yüzündeki kıpırtılar ve heyecan, kendisini âdeta bir kavga içindeymiş gibi gösteriyordu.

Bunları izlerken kervan bana yetişti. Kalkıp kervana katılmak zorunda kaldım. Adi yürüyüşle Ceyhun nehri buradan bir saat çekiyordu ve geceye kalmamak isteniyorsa, zaman yitirmemek gerekiyordu. Ama ne yazık ki, yollar olağanüstü kötüleşmiş olduğundan, bataklıklardan kurtuluncaya kadar akşam oldu. Çaresiz geceyi nehrin kıyısında ve açıkta geçirmeye karar verdik.

Burada Ceyhun, yani Amuderya öylesine genişti ki, bir yakasından diğeri zor seçiliyordu. Hele bu mevsimde, bahar yağmurları nedeniyle sular çok taşmıştı. Suların renginin sarılığı ve akıntısının hızı, bence kaydedilmeyecek görünümlerden değildi. Nehrin, üzerinde bulunduğumuz yüksek kıyısı göz alabildiğine ormanlıktı. Karşı yakada kimi ekili alanlar görülüyordu. Bu toprakların kuzey yönüne doğru içlerinde Üveys Kurreayn adındaki dağ gök kubbeye ulaşmış, kocaman bir bulut gibi görünüyordu. Ceyhun'un suyu asıl yatağında o kadar iyi değildi. İçmeye elverişli su, açılmış olan kanal ve hendeklerde bulunu-

yordu. Halk bu kanal ve hendeklerin suyunu içiyordu. Çünkü, içindeki pislikler kumlara çöküyor, su bir ölçüde temizleniyordu. Bulunduğumuz yerin suyu ince kumla karışmış olduğundan bir süre bekletip durultmadıkça içemedik. Türkistan halkı Ceyhun'un olağanüstü niteliklerine, sağlık açısından yararlarına ve lezzetine benzer ikinci bir su düşünemiyorlardı. Hatta kutsal saydıkları Nil'in suyunu bile buna yeğlemiyorlardı. Bu inancın kaynağını önceleri çölden geçen yolcuların, susuzlarını dindirmek için, yol üzerinde ilk karşılaştıkları içme suyunun Ceyhun olduğuna bağlamıştım. Ama sonradan yaptığım tecrübelerle Ceyhun suyunun diğer sulara üstünlüğünü kabul etmek, benim için de Türkmenler gibi bir inanç sorunu oldu.

Ertesi gün sabahleyin nehrin geçit veren yeri olan Körlen-Hezaresb geçidi bulundu. Hükûmet gerek buradan, gerek geçit veren diğer yerlerden geçiş vergisi alıyordu. Bu verginin toplanması için belli bir bedel karşılığında birisi görevlendiriyordu. Bu görevliler, Han'ın Petek adı verilen pasaportunu taşımayan yabancıların buralardan geçmesine izin vermiyorlardı. Sözkonusu pasaport çok küçük bir ücret karşılığında çıkarıldığından, ben kendime özel bir pasaport almıştım. Ama hacı arkadaşlarımın tümü yalnız bir pasaport çıkartmışlardı. Bir süre mücadeleden sonra görevli bizim, hayvanlarımızın, yük ve ağırlıklarımızın parasız olarak karşıya geçirilmesine izin verdi.

Geçmeye, sabahleyin Alafranga saat 10'da başladık. Sağ taraftan Şaroha Deresi'ne ulaşan karşı yakanın yüksek sahilinde, ancak günbatımından sonra birleşebildik. Gerçi nehir yarım saatte geçilmişti ama, akıntı fazla olduğundan, istediğimiz yere çıkamayarak bir hayli aşağıya düşmüştük. Bu nedenle, buluşma yerimize varabilmek için oldukça uzun bir yol yürümüştük. Bu yol üzerinde, nehrin birbirinden on metre aralıklı birçok ayağı bulunuyordu. Böyle boğucu, sıcak bir havada bu ayakları geçmek hem zamanımızı almış, hem de gücümüzü tüketerek bizi

bir hayli yormuştu. Zahmet çekmemize en çok neden olan şey de, kıyıya yanaştıkça eşekleri çıkarmak ve yine suya geldikçe, yeniden sala bindirmekti. Özellikle kimileri öyle inatçıydılar ki, hem bindirmek, hem de karaya çıkarmak için bunları çocuklar gibi kucağımıza almak ve sürüklemek zorunda kalıyorduk. Bu geçiş sırasında arkadaşlarımızdan Hacı Yakub'un düştüğü durumu düşündükçe hâlâ gülmekten kendimi alamam. Hacı Yakub eşeğinin ön tarafını omuzlarına almış, sıkı sıkıya bağrına basmıştı. Bu şekilde sudan çıkarmaya çalışırken eşek zangır zangır titreyerek başını onun ensesinde saklamaya çalışıyordu.

Kıyıya çıkınca, kiraladığımız develerin gelmesi için bütün gün beklememiz gerektiğini öğrendik. Bunun üzerine, kervan başı ile, bizim gibi hayvanlarının hızına güvenen iki-üç yolcuyla birlikte, ogün kurulan pazardan eksiklerimizi tamamlama bahanesiyle, ama gerçekte biraz ferahlamak için Şarohan tarafına dolaşmaya gittik. Şarohan, toprak bir surla çevrilmişti. Gerçi çok sayıda ev yoktu ama, üçyüzü aşkın dükkân ve mağazası vardı. İçinde haftada iki defa da pazar kuruluyordu. Bu nedenle hem Türkmenlerden, hem de çevre köylerin halkından gelen-giden çok oluyordu.

Bu kent, Han'ın büyük kardeşi olan Emirü'l-Umera'ya (Baş Komutan) bağlıydı. Emir'in burada bulunan bahçelerini çok beğendik. Arkadaşlarım pazarda ufak-tefek alış verişle uğraşırken ben kentin yegâne kapısı önündeki Kalenderhane'ye gittim. Burada, esrar kullanmaktan iskelet haline gelmiş birkaç derviş vardı. Zavallıların yüzleri-gözleri çarpılmış, duyu ve bilinçleri mahvolmuştu. Kısacası, her açıdan insanlıktan çıkmış bir durumda, karanlık hücrelerinde, rutubetli toprak üzerinde yuvarlanıyorlardı. Yanlarına girdiğimi görünce, beni selamlayarak ikram için önüme bir miktar ekmekle meyve koydular. Bedelini vermek isteyince, gülerek geri çevirdiler. Demelerine göre içlerinden kimileri yirmi yıldan beri para yüzü görmemiş-

ler. Bu dervişleri yöre halkı doyurmaktadır. Hatta öğleden sonra birkaç Özbek atlısı bunlara bazı hediyeler getirdi. Karşılığında da esrarla doldurulmuş çubuktan birkaç nefes çektiler. Bu zehir Hiyvelilerin kullandıkları başlıca uyuşturucuydu. Halkın çoğunun esrarı seçmelerinin nedeni, haramlığı Kur'ân'da açıkça belirtilen şarap vediğer keyif vericilerden kaçınmalarıdır. Bu durum,dinin emir ve yasaklarına zerre kadar muhalefet edilmemesi hususunda yerel hükûmetin halk üzerinde uyguladığı baskı ve şiddetin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

Her neyse, artık zaman geç olduğundan, arkadaşlarımı aramaya gittim. Ama akın akın gelip giden kalabalık içinde arkadaşlarımı buluncaya kadar bir hayli zahmet çektim. Çünkü alıcı ve satıcıların tümü hayvan üzerindeydiler. Hele Kırgız kadınlarının, kendileri de hayvan üzerinde oldukları halde, insanlara, istedikleri ölçüdeki kımızı, bir damlasını bile boşa akıtmadan, kırbaların ağzından ağızlarına dökerek içirmelerini izlemek çok eğlenceliydi. Çünkü bu, iki tarafın da yetenek ve ustalığını gösteriyordu.

Kımız, deve sütünden yapılır. Kımız üretiminde Kırgızlar ün kazanmışlardır. Bu içeceğe Orta Asya'da semirtme özelliği atfedilir ve keyif verici olarak kullanılır. Ben de kımızdan birkaç kez içtim. Ama çok ekşi olduğu için dişlerimi kamaştırdığından hiçbir zaman iki-üç yudumdan fazlasını içemedim.

Arkadaşlarımla buluştuktan sonra Yap Kenarı denilen yere doğru hareket etmiş olan kervanımıza yetişmek için yola çıktık. Burada araziyi sulamak için birçok ark ve kanallar açılmış olduğundan, bölge çok verimli ve güzeldi. Sekiz mil uzunluğunda, altı il eninde bir alanı kaplayan bu bölge, çölle nehir arasında yeralıyordu. Buradan çöle varıncaya kadar, altı saat süreyle güzel otlaklardan geçiliyordu.

Dayanılmaz sıcak altında, birkaç saat kadar kumluklar içinden

yol aldık. Fakat şükürler olsun ki, genellikle Kırgızlara ait çadırlara rastladık. Yanlarına yaklaşınca, kadınlar çevreme toplanıp ellerindeki keçi tulumlarıyla bana su vermek için birbirleriyle yarışıyor, bu hakkı hiçbiri diğerine bırakmaya razı olmuyordu. Bunun için de birbirleriyle kavga ediyorlardı. Bunlara göre, bu sıcak mevsimde yolcunun susuzluğunu gidermeye hizmet etmek konukseverliğin ilk şartıdır ve bir Kırgız'dan su istemek, âdeta onu minnettar etmektir.

Kervan harekete hazırlanmış, dört gözle gelişimizi bekliyordu. Bundan böyle yola daima geceleri devam edilecekti. Bu hem bizim,hem de hayvanlarımız için büyük bir rahatlık olacaktı.

Gelişimizin hemen arkasından kervan hareket etti. Hafif ve tatlı bir hışırtıyla akan Ceyhun nehri sağında, Tataristan'ın müthiş çölü solunda bulunan kervanın ay ışığında oluşturduğu dalgalı görüntü hoş birşeydi.

Ertesi günü Ceyhun'un, Deve Boynu denilen nahiye içinde bulunan yüksek bir kıyısına indik. Kırgızlar her yıl birkaç ay buraya konuyorlardı. Burada geçirdiğimiz on saat boyunca göçerler iki üç evlik gruplar halinde sırayla yanımıza geldiler ve meraklarını giderdikten sonra kalkıp yollarına devam ettiler. Bunların hayat biçimlerini tam olarak anlayabilmek için, bir Kırgız kadınına, hiçbir yerde yerleşmemelerinin nedenini sordum. Gülerek, "Size, bizi, siz mollalar gibi sonsuza kadar aynı yerde birkaç gün oturmuş görme ihtimaliniz olmadığını kesinlikle söyleyebilirim. İnsan güneş, ay, yıldızlar, sular, her türden hayvanlar, kuşlar ve balıklar gibi hareketli yaratılmıştır. Dünyada hareket etmeyen yalnızca ölüler ve onların gömülü olduğu topraktır." dedi. Kadının bu şaşırtıcı ve bilgece sözlerine itiraz etmeye kalkıştım ama, konuşmamız uzaktan gelen bir gürültüyle kesildi. Dikkat edince, "Börü", yani kurt diye haykırdıklarını anladım. Kadın hemen kalkıp kendisinin civarda otlayan koyun sürüsüne doğru hızla seğirtti. Öyle bir yaygara koparttı ki,

vahşi hayvan parçalamaya niyetlendiği bir koyunun yalnız büyücek kuyruğuyla yetinerek kaçtı. Kadın yanıma dönünce, bu yırtıcı hayvanın kendileri gibi göçerlikten ne yararlar umduğunu sordumsa da, aşırı heyecan ve üzüntü nedeniyle cevap verme gücü bulamadı. Ben de konuşmayı uzatmayarak kervana gittim.

Güneşin batmasından hemen önce hareket ettik. Yola, nehir kıyısından uzaklaşmadan devam ediyorduk. Nehrin kıyısı ya söğüt ağaçlarıyla ya da sazlıklarla kaplıydı. Hiyve ile Buhara arasındaki yol çok işlek olmasıyla ünlü olmasına karşın, Bir hayli yol gittiğimiz halde, henüz şurada burada kimi yörüklerle sınır kolcuları dışında bir yolcuya raslamadık. Yalnız gece yarısı, beş atlının dörtnala üzerimize geldiğini görerek telaşlandık. Çünkü hareketimizden önce, o sıralarda, Emir'in ordusunun Buhara'dan uzaklaştığını öğrenen Teke Türkmenlerinin bu yörelerde çapul yaptıklarını haber almıştık. Bu nedenle güvenliğimiz çok azdı. Fakat korktuğumuzun tersine, gelenler haydut değil, Buharalı birtakım tacirlerdi. Tacirler, Buhara yolunda hiçbir tehlike olmadığı konusunda güvence verdiler, kırksekiz saate kadar geride bıraktıkları kervanlarıyla karşılaşacağımızı söylediler.

Böylece, güvenlikte olduğumuzu anlayınca, ertesi günü Tünüklü denilen yerde konakladık. Tünüklü, eteğinden Ceyhun'un geçtiği zümrüt gibi yeşil bir tepe üzerinde bulunan yüksek, harap bir kaledir. Burada, kuzeye doğru giden, Can Batur Durgan ve Halata Çölü adlarıyla bilinen çölden geçen bir yol vardı. Ama bu yol yalnız kış aylarında kar yağdıktan sonra kullanılabiliyordu. Çünkü o zaman Ceyhun nehri donuyor, Türkmenler kolaylıkla ve hiçbir engelle karşılaşmadan üzerinden geçerek Karakul yoluyla Buhara'ya gidiyorlardı.

Bu sıralarda havanın sıcaklığı her an biraz daha şiddetleniyordu. Ama hareketimize engel olamıyordu. Çünkü yalnız gecele-

ri yolculuk ediyor, gündüzleri büyük nehrin kıyısında geçiriyorduk. Bu tatlı suyu gördükçe, Gümüştepe ile Hiyve'yi ayıran büyük çöldeki Kahraman Ata'da ve diğer yerlerde çektiğimiz sıkıntı ve zorlukları hatırlayarak tarifsiz biçimde memnun oluyorduk. Ancak bu neşemiz bir ara büyük bir telaşa dönüştü. Çünkü birkaç serseri Türkmenin kimi çılgınca hareketleri hayatımızı tehlikeye atmak üzereyken, garip raslantılardan sayılabilecek bir tesadüf eseri kurtulduk.

Olay şöyle oldu: Şafak sökmek üzereyken, gidiş yönümüzden ters bir yoldan yarı çıplak iki kişi ortaya çıkıp uzaktan kervana nefir çaldılar. Yanımıza gelince, birkaç kez ayaklarımıza kapanıp yalvararak bir miktar ekmek istediler. Derhal istedikleri ekmeği verdim. Karınlarını doyurduktan sonra akılları başlarına gelerek hallerini hikâye ettiler. Anlattıklarına göre bunlar Hezaresbli kayıkçılarmış. Yolda bir Teke Alamanı üzerlerine saldırarak kayıklarını, giysi ve yiyeceklerini gasbetmişler; ama her nedense canlarına kıymaktan vazgeçmişler. Sayıları yüzelli kadar olan bu haydutlar bu yörede otlayan Kırgız sürülerine saldırmak niyetindeymişler. Bu açıklamalardan sonra içlerinde birisi, "Aman, Allah için olsun, ya kaçınız ya da bir yere saklanınız. Çünkü birkaç saate kadar haydutlara raslayacaksınız. Hacılık sıfatı sizi bunların zulmünden kurtarmaz. Elbiselerinizi, yiyecek-içeceklerinizi ve hayvanlarınızı ellerinizden alıp sizi bu çölün ortasında çırıl çıplak bırakırlar. Çünkü bu habislerden herşey umulur. Yapmayacakları birşey yoktur" dedi. Kervan başımız daha önce bu türden iki kazaya uğrayıp sonra canını binbir güçlükle kurtarmış olduğundan "Teke Alamanı" sözünü duyar duymaz telaşa kapıldı. Ne kadar öğüt verildiyse de yararı olmadı. Zaten yitirmeden bizi geriye döndürdü. Yüklü develerimizin dayanabildiği ölçüde hızla geri çekilmeye başladık. Bunca yük ve ağırlığımızla savaşçı ve çevik Türkmenlerin ellerinden kurtulmayı ummak âdeta mecnunluktu. Ama hesa-

bımıza göre yüzelli atlının kayıkla nehrin bu yakasına geçmek için tam bir gün kaybedecekleri de açıktı. Ayrıca haydutlar işlek yoldan geçecekleri için ihtiyat gereği ağır davranmak zorundaydılar. Biz de bu süre içinde Tünüklü'ye varabilirdik. Orada kırbalarımızı doldurduktan sonra Can Batur Durgan Çölü'ne koyulabilmemiz mümkündü. Bu önlemin acılığı inkâr edilemezse de esirlik ya da ölümden kurtulabilmek için tek çözüm durumundaydı.

Her neyse, insan gücünü aşan zahmetlerle hayvanlarımızı Tünüklü'ye ulaştırarak orada yorgunluklarını almak ve karınlarını doyurmak için bir süre dinlendirdik. Böyle yapmamış olsaydık, çöldeki birinci konağa ulaşmamız bile mümkün olamazdı.

Tünüklü'de, büyük bir korku ve ürperti içinde ancak üç saat kalabildik. Bu süre içinde kırbalarımızı yeniden suyla doldurduk. Şiddet ve tehlikelerine göğüs germeye kararlı olduğumuz yol için hazırlandık. Vaktiyle Türkmenlerin elinden para gücüyle kurtulmuş olan bizim elbise taciri, temmuzun ondokuzundan yirmialtısına kadar sürekli Can Batur Dorgan Çölü'nün vehamet ve tehlikelerini anlatıp durdu. orada susuzluktan ölmenin ya da Tebad denilen doğu rüzgârının kaldırdığı kumların altında gömülüp kalmanın çok görülen olaylar olduğunu söylüyordu.

Azığı mükemmel ama gayreti az birkaç arkadaşımız, o sırada boş bir kayığın geçmekte olduğunu görerek sahildeki tepeciklerin arkasına saklandılar. Kayığın sahipleri bizi Hezaresb'e götürmeyi önerdiler. İşte bu sırada herkesi bir firar arzusu sardı. Bense ne yapacağımı şaşırdım. Çünkü yeniden Hiyve'ye dönmek, düşüncemin gerçekleşmesini büsbütün imkânsız hale getirmek demekti. Ama başka bir yere gitmenin kendimi açıkça ölüme atmak anlamına geleceği de açıktı. Buna karşın kararımdan dönmeyerek sürekli ileri gitmeye karar verdim. Çünkü bir gaddar ve zalimin haksız işkencelerine uğramaktansa, doğanın

zorluklarına katlanmak daha iyiydi. Bu nedenle ben, kervan başı ve Hacı Salih, diğer oniki arkadaşla birlikte kararımızı değiştirmeyerek yerimizde kaldık. Ama tümümüzün de heyecanı doruktaydı.

Bizden ayrılarak kayığa binenler, kayık açılacağı zaman, parçalanmamıza neden olan halin tayini için b ir fal açmamızı önerdiler. Her birimiz ellerimize bir miktar çakıl taşı alıp fal niyetiyle Kur'ân'ı açtık. Çıkan yerden başlayarak elimizdeki taşların sayısınca âyet okuduk. Bu konuda becerikli olan Hacı Salih, bu âyetlerden sonuçlar çıkarmakla görevlendirildi. Hacı Salih, bir süre düşündükten sonra, ulaştığı sonuçları açıkladı. Bunun üzerine kayıktaki hacılar karaya sıçrayarak bize katıldılar.

Hazırlığımız zaten tamam olduğundan, yeniden birtakım tereddütlere mahal bırakmamak için derhal emir verildi, hareket ettik. Tünüklü harabelerinden çıkar çıkmaz yolumuzdan biraz saparak günbatımından önce çöle yöneldik.

Böyle yerlerde yapılan yolculuğun zorluk ve tehlikeleri belleklerimizden henüz çıkmamıştı. Bu nedenle hem ben, hem de arkadaşlarım çok düşünceli, üzüntülüydük.

Gümüştepe ile Hiyve arasındaki çölü mayısta geçmiştik. Şimdi ise öyle bir yolculuğu haziran içinde yapıyorduk. O zaman yol üzerinde yağmur sularından dolmuş bazı sarnıçlar ve kuyular bulabiliyorduk. Oysa bu kez onlardan bütünüyle yoksun kalacağız .Batmakta olan akşam güneşinin sıcağında görünümü bir kat daha güzelleşen Ceyhun'un kıyısından uzaklaşmak bize çok zor geliyordu. Arkamızda su ve hayat, önümüzde çöl ve ölüm olduğunu biliyorlarmış gibi, kana kana sulamış olduğumuz develer bile Ceyhun'a hazin hazin bakıyorlardı.

Çöle girdiğimiz zaman gökyüzünde kimi yıldızlar görünmeye başladı. Çevremizde bulunduklarını düşündüğümüz Türkmenleri varlığımızdan haberdar etmemek için yolda gürültü yap-

mamaya çok özen göstermemiz uyarısında bulunuldu. Çünkü ayışığı olmadığından Türkmenlerin bizi göremeyecekleri açıktı. Zemin tozlu ve çok yumuşaktı. Bu nedenle develerin ayağından hiç takırtı çıkmıyordu. Ama eşeklerimizin anırmaya başlamaları, seslerini gecenin sessizliğinde uzak yerlere kadar duyurmaları ve böylece canımızı kurtarmak için kaçtığımızı ilan etmeleri uzak bir ihtimal değildi.

Gece yarısına doğru hepimiz hayvanlarımızdan inmeye mecbur olduk .Çünkü kumlar giderek gevşekleşiyordu ve yük hayvanlarımız dizlerine kadar yere gömülmeye başlamışlardı. Bu toz gibi kum, yerde zincir biçiminde bir sıra küçük tepecik oluşturmuştu. Serinlik yardım ettiği sürece, yani şafak vaktine kadar kendimi bu kum denizinde sürükledim. Elime bir asa almıştım. Yürürken daima ona dayandığımdan, avuçlarımın şiştiğini hissettim. Bu nedenle devenin üstündeki yükü eşeğe yüklepi kendim deveye bindim. Gerçi bu zavallının da nefesinin kesildiğini görüyordum ama, bacağımın topallığı nedeniyle çektiğim zorluğa göre onunki daha hafifti.

Sabahleyin konduğumuz yerin menhus adı Adem Kırılgan'dı. Buradan ufka doğru bir bakmak, bu feci adın pek boşuna verilmemiş olduğunu anlamak için yeterliydi. Kumdan bir okyanusun çepe çevre göz alabildiğine uzandığını düşününüz. Bir yanı, azgın rüzgârın şiddetle savurduğu kumlardan oluşan dalgalara benzer yüksek tepeler... Diğer yanı, aksine, akşamın hafif rüzgârıyla kıpırdayan bir havuzun suyu gibi düz ve uyumlu. Havada uçan bir kuş, yerde hiçbir canlı yok. Hatta börtü böcek bile görülmüyor. Görülen şeyler, yalnız ölümün bıraktığı izler. Helak olan kimi yolcuların şurada burada kalan ağarmış kemikleri. Yolcular bunları toplayarak kendilerinden sonra buralardan geçecek olanlara yolu göstermek için kazık gibi yere çakmışlar. Dünyada Türkmenlerden daha cesur insanlar düşünemem. Buna karşın Türkmenler bile bu çölü atla geçmeye cesa-

ret edemezler. Gereken şey, doğal etkenlerin bize engel olup olamayacaklarını bilmekti. Doğuluların ünlü tevekkül ve kayıtsızlık hallerinin bile böyle tehlikeler karşısında bir hayli zayıfladığını sanıyorum. Hatta yolda giderken arkadaşlarımın yüzlerinde ve birbirlerine bakışlarında bir ölçüde korku ve telaş belirtileri hissediyordum.

Bu yolculuk için kendisine güvendiğimiz kervan başının hesaplarına göre Tünüklü ile Buhara arası altı günlük yoldu. Bu yolun yarısı çöl, diğer yarısı sağlamca topraktı. Bu kısımda bir miktar ot da bulunduğundan hayvan sürüleri görülebilirmiş. Buna dayanarak susuzluğumuzun birbuçuk günden fazla sürmeyeceğini hesaplıyorduk. Ancak, güneşin şiddetli harareti nedeniyle hızla buharlaşmasından dolayı mıdır, nedir, yanımıza aldığımız ve gözümüz gibi esirgeyerek hiçbir şekilde israf etmediğimiz Ceyhun suyu şaşılacak bir hızla azalmaya başladı. Bu değerli sıvının korunmasına gösterdiğimiz özeni bir kat daha artırdık. Hatta, kimi arkadaşlarımızın uykunun bastırmasıyla, su tulumlarını kucaklamış oldukları halde uykuya dalmaları, bu denli ıstırap içinde olmamıza karşın, yine de bizi bir hayli güldürmüştü.

Gücümüzün yettiği hızla gitmeye başladık. Hatta güneşin şiddetli sıcağına bakmayarak gündüzleri bile gece gibi altı saat yol yürüdük. Çünkü ne kadar hızlı hareket edebilirsek susuzluktan o kadar az zahmet çekecek, doğu rüzgârlarının kaldırdığı toz fırtınasından o kadar az endişe edecektik. Fakat ne yazık ki, develerin güçleri tükenmişti. Hatta ilk gün iki deve telef olmuştu. Diğerlerinin de gerek önceki, gerek şimdiki çöl yolculuğundan ıstırabları artmıştı.

Bizim durumumuza gelince, gerçi henüz doğu rüzgârları esmemişti ama, gündüz sıcağı bizde hareket gücü bırakmamıştı. Hatta zayıf hayvanlarının yanıbaşında güçleri elverdiğince sürüklenen arkadaşlarımızdan ikisi, suları tükendiği için hasta düştü-

ler. Öyle bir duruma geldiler ki, kendilerini tutma güçleri kalmadığından, develerin üzerine yüzükoyun yatırıp iyice bağlamak gerekti ve güneşten korunmalarına özen gösterildi.Birşey söyleyebilme gücü buldukça, kurumuş dudaklarından çıkan tek söz, "Su! Su! Merhamet ediniz, insaf ediniz, bir damla su!" kelimeleri oluyordu. Ama, yazık ki, en aziz dostları bile, bizim için hayat kaynağı demek olan suyun bir yudumunu olsun feda etmeyi göze alamazlardı.

Dördüncü gün, Medmen Bulağ denilen yere vardığımızda, bu zavallılardan birisi ölerek susuzluk işkencesinden kurtuldu. Zavallı can çekişirken yanındaydım. Dili simsiyah kesilmiş, damağı koyu mavi bir renk almıştı. Dudakları kösele gibi olmuş, ağzı açılmış, dişleri soyulmuştu. Diğer halleri pek değişmemişti. Bir miktar su içirerek adamı bu müthiş durumdan kurtarmak mümkün değildi. Bununla birlikte hiçbirimiz bunu denemedik.

Mahşer günü gibi babanın evlattan, kardeşin kardeşten bir damla suyu esirgediğini görmek, gerçekten dehşet verici bir durumdu. Fakat tekrar etmeliyim ki, bir damla suyun bir saat yaşamaya neden olduğu böyle şiddetli susuzluk zamanlarında, diğer zor durumlarda sık sık görülen cömertlik ve fedakârlık düşüncesi ile eğilimi kalbten siliniyordu.

Çölün kumluk kesiminde üç gün geçirdik. Sağlam toprağa ulaşmak ve Halata Dağlarını görmek için bir konaklık yolunuz kalmıştı. Halata silsilesinin yönü burada kuzeye doğrudur. Fakat şanssızlığımız nedeniyle yine umudumuz boşa çıktı. Şöyle ki, büyük hayvanlarımız, biraz daha gayrete güçleri kalmadığından, artık bir türlü yürümek istemiyorlardı. Bu nedenle zorunlu olarak bir gün daha kum denizi içinde kaldık.

Çöldeki dördüncü gün, kırbamda ancak altı bardaklık su kalmıştı. Hararetimi yatıştırmaya güç yetiremediğim zamanlarda

bundan yudum yudum içiyordum. Ama bir ara dilimin ortasında siyah bir leke olduğunu hissederek telaşlandım; hayatımı kurtarma düşüncesiyle suyumun yarısını bir çırpıda içiverdim. Oysa bunun bir yararı olmadı. Aksine, hararetim arttı. Bunun arkasından bir baş ağrısı başladı. Beşinci gün sabahleyin başağrısı şiddetlendi. Akşam üzeri, bulutlarla örtülü Halata Dağlarını gördüğümde yavaş yavaş bütün güç ve kuvvetimin kesilmekte olduğunu hissettim.

Halata Dağlarına yaklaştığımız oranda çöl kumunun derinliği azalıyor, gözlerimiz büyük bir özlemle çevrede bir sürü izi, bir çoban kulübesi arıyordu. Bu arada kervan başyla adamları, bir toz bulutunun bulunduğumuz yere doğru gelmekte olduğunu keşfederek hayvanlardan aşağı inmemizi söylediler.

Bizlerden daha deneyimli olan zavallı develer Tebad'ın (kum fırtınası) geldiğini anlayarak üzüntüyle haykırdıktan sonra diz çöküp boyunlarını yere uzattılar. Saklamak için başlarını kuma sokmaya çalışıyorlardı. Rüzgar üzerimizden büyük bir şiddet ve hızla geçerken bizler de sanki bir istihkam siperine sığınır gibi, diz çökerek develerin arkasına gizlendik. Sonra üzerimizde yaklaşık iki parmak kalınlığında kum biriktiğini gördük. Kumlardan gövdeme ilk temas edenleri, bir ateş yağmuru gibi hissettiğim. Eğer bu Tebad'ın darbesine birkaç mil geride, yani çölün derin kesiminde raslasaydık, şüphe yok ki, hepimiz bulunduğumuz yerde kalacak, diğer bir deyişle telef olacaktık. Bu rüzgârın etkisiyle oluştuğu anlaşılan sıtma ve kusma belirtilerini kendimde göremedim. Fırtına geçtikten sonra hava çok ağırlaşarak dayanılmaz bir hale geldi.

Kum denizinin sınırında tuttuğumuz yol, Buhara'ya kadar ova olmak üzere onsekiz mil süreceкti. Akşama doğru yol üzerinde birkaç kuyuya rasladık. Ama, suları içilmeye uygun değildi. Bu nedenle yalnız hayvanlara içirdik. Yorgun argın ve yarı canlı bir durumda yeniden yola koyulduk. Yalnız yakın zamandabir

yardım göreceğimiz umudunun doğurduğu güç ve çabayla yürüyebiliyorduk. Hatta ben, deveden inmek için bile başkasının yardımına muhtaç duruma gelmiştim.

Burada, susuzluktan şehid olanların halini ne kadar anlatmaya çalışsam, üstesinden gelemeyeceğim açıktır. Böylesine acılı bir ölüm düşünülemez. Hiçbir zaman tehlikelere karşı koymayı gayret ve direnme gücümün altında görmemiştim. Ama susuzluk, bütün güç ve kudretimi yok ediyor, baş ağrısı aklımı şaşırtıyor, içim ateş gibi cayır cayır yanıyordu.

Gece yarısına doğru ağır bir uyku ıstırabımı hissettirmez oldu. Sabahleyin gözlerimi açınca kendimi toprak bir kulübe içinde buldum. Çevremi, sonradan İranlı olduklarını öğrendiğim uzun sakallı adamlar sarmışlardı. Adamlar bana, "Siz hacı değil misiniz?" diyerek bazı sıcak şeyler içiriyorlardı. Biraz sonra bir miktar ayran verdiler. Ayranı içtikten sonra aklım başıma geldi, ayağa kalktım. İşte o zaman, bize bu iyiliği edenlerin, efendilerinin sürülerini gözetmek için Buhara'dan çöle doğru on mil kadar ilerlemiş İranlı esirler olduğunu anladım. Fazla olursa bir tarafa sıvışıp kaçarlar korkusuyla sahipleri bunlara çok az ekmek ve su veriyorlarmış. Bununla birlikte bu garipler, azlığına rağmen ellerindeki yiyecek ve içecekten, cinslerinin can düşmanı olan Sünni mollalara pay ayırmakta tereddüt etmediler. Özellikle, benim anadillerini konuşabildiğimi görünce, bana istisnai bir biçimde saygı gösterdiler. Gerçi Farsça burada da konuşuluyordu ama, İran şivesine pek benzemiyordu. Gerçekten minnettar ve müteşekkir kaldığım ve durumlarına çok acıdığım bu zavallı İranlılar, kendilerinden ayrılırken yanlarındaki suyun bir bölümünü de bize verdiler.

İranlı esirlerden ayrıldıktan sonra, bu yörede gömülü olan ve veli olduğu sanılan Hacı Uban adlı bir kişinin mezarını ziyaret etmeyi kararlaştırdık. Mezar yolumuzun üzerinde değildi, biraz sapa düşüyordu. Ama, hacı olduğumuz için onu ziyaret et-

meden geçmemiz yakışık almazdı. Mezarı ararken, gece arkadaşlarımın yüzünden, ne yazık ki, çöl sınırında bulunan kum tepeleri arasında yolu kaybettik. Uzun araştırmalardan sonra, sabaha doğru, bir tatlı su gölü kıyısına vardık. İşte burası çöl, sıkıntı ve acılarımızın son sınırıydı. Artık Buhara sınırına ulaşmıştık. İki saat daha gittikten sonra, Buhara'nın içinden geçen Zerefşan nehrinden açılmış kanalların baştan başa suladığı topraklara ulaşacaktık. Artık hangi yöne bakılırsa, oldukça bakımlı ve emek verilmiş ekili alanlar görülüyordu. Hak-i Emir adlı bir köye girdik. Bu köy yaklaşık ikiyüz haneden oluşuyordu. Kervan başı, Buhara'ya iki saatlik mesafede bulunan bu köyde otururmuş.

Hükûmete hesap vermek zorunda olan gümrük memurlarının, alışılmış muayenelerini yapmak üzere gelmelerini beklemek için, geceyi Hak-i Emir köyünde geçirmek zorunda kaldık. Memurlar sabahleyin çok erken bir saatte gelerek eşyalarımızı muayeneye başladılar. Ama anladığım kadarıyla asıl amaçları nereden geldiğimizi öğrenmekti. Hacıların çoğunun heybelerinde Hicaz toprağına özgü bazı tohumlar, Medine hurması, İran yapısı taraklar, Avrupa'dan gelmiş bıçak, ustura, yüzük ve küçük aynalar vardı. Arkadaşlarım, bu salih hacıları gümrük vergisinden affeder umuduyla Tanrı'nın Emir'e yüzyirmi yıl ömür bağışlamasını sıkı sıkı dua etmişlerse de, sadık memurlar buna hiç kulak asmayarak görevlerini yapmakta zerre kadar kusur göstermediler. Yani önlerinde açılan eşyayı birer birer gözden geçirerek deftere yazmaya devam ettiler.

Bu muayenede diğer iki dilenciyle birlikte bulundum. Muayene sırası bana geldiğinde, galiba görünüşüm gümrük memurunun hoşuna gitti ki, heybemi açmamı söylerken gülerek "sizler" tabiriyle söze başlayıp (bu sözün altında "siz Avrupalılar" anlamı yatıyor olmalı, çünkü sanıyorum beni öyle anlamıştı), "Sizlerde daima güzel eşya bulunur" dedi. O sırada neşem yerinde

olduğundan dervişliği bir tarafa bırakarak hilekâr memurun sözünü kesip, "Gerçekten de size gösterecek hayli güzel eşyam vardır. Eğer sahip olduğum bütün menkul ve gayri menkul malları muayene etmek, zahmete neden olmazsa, görebilirsiniz." dedim. Memur bu mizahıma kulak asmayıp bir hata yapmak korkusuyla kararında direndi. Bunun üzerine hemen koşup eşeğimi buldum. Merdivenden yukarı çıkarıp serili kilimlere bastırarak odaya soktum. Bu hareketim halkı güldürürken ben heybemi çözüp Hiyve'de kaldığım sırada topladığım parça parça eşyayı, kitap ve risaleleri gümrükçünün önüne serdim. Memur bu tavır ve davranışımdan şaşırıp çevreye hayretle bakarak gerçekten fazla eşyam olup olmadığını sordu.

Hacı Salih bunu fırsat bilerek bildiği kadarıyla mübarek aslımı ve ne amaçla yolculuk ettiğimi anlatmaya başladı. Memur bu hikâyeleri büyük bir dikkatle ve ayrıntıyla not ediyor, sık sık yüzüme bakarak anlamlı biçimde başını sallıyordu. Gümrükçü ile işimiz bittikten sonra araştırma memuru işe başladı. Her birimizi ayrı ayrı ve inceden inceye sorguya çekti. Halkı din, dil ve soy bakımından Buhara halkı ile bir olan Harezm ülkesinden geldiğimiz için bu muamele bize çok garip göründü. Soruşturma sona erdikten sonra memur, kendi keyfine göre kente girerek yerleşmemizi yasakladı. Ama Hacı Salih, buralarda nüfuzlu bir kişi olduğundan, memurun sözüne hiç önem vermeyerek, bizi Hak-i Emir'den derhal hareket ettirdi. Yarım saat kadar ekili tarlalardan ve güzel bahçelerden geçtikten sonra Buhara'nın evlerini, kule ve minarelerini görmeye başladık. Hiyve'de ne kadar azsa, burada o denli çok olan leylekler, bunların tepesinde birer ayakları üzerinde nöbetçi gibi duruyorlardı.

9
Buhara

Batı yönünden geldiğimiz için Buhara'nın İmam Kapısı'na yaklaşıyorduk. İneceğimiz tekke, kentin kuzey doğu yönünde olduğundan, çarşı-pazardan geçip kalabalık arasından yol açma zahmetine mecbur olmamak için bu kapıdan girmeyerek dışardan, boydan boya dolaşmayı yeğledik. Birçok yerde kentin eski bayındırlığından çok uzaklaştığı, gerilediği görülüyordu. Kentin çevresindeki tarım da Hiyve yöresine oranla çok aşağı bir durumdaydı. Ancak bir günde dolaşılabileceği söylenen Buhara'nın çevresi gerçekte dört İngiliz milini aşmıyordu.

Buhara Hanlığı, oniki kaza ya da nahiyeye bölünmüştü. Başlıcaları Buhara, Karakul, Semerkand ve Şehr-i Sebz idi. Son nahiye hâlâ süren bir isyan içindeydi. Han'ın askeri gücünün kırk bin süvariden oluştuğu tahmin ediliyor. Bunun büyük bölümü Buhara'da bulunuyor. Ama bu sayının abartılı olması gerekir. Çünkü Emir savaşa çıktığında yıllık elli bin frank harcayarak yardımcı bir güç oluşturmak zorunda kalıyor.

Kente Mezar Kapısı denilen kapıdan girdik. Konaklayacağımız tekkeye çabucak ulaştık. Bu geniş bina, güzel ağaçlar dikilmiş bir avluya bakıyordu ve enaz kırksekiz odası bulunuyordu.

Tekkenin postnişini, güzel ahlâkıyla ün kazanmış Hüseyin Halife adlı bir kişinin torunuydu. Zaten tekke de Hüseyin Halife'nin adıyla anılıyordu.

Torunun bugün Emir'in hem imamlık, hem hatiplik hizmetlerini yürütmesi, Hüseyin Halife'nin soyunun halk arasındaki değer ve öneminin kanıtıdır. Böyle resmi sıfatlar taşıyan değerli bir kimsenin konuğu olduğumdan dolayı onur duyuyordum. Hacı Salih, Hüseyin Halifenin müridlerinden olduğu için, tekkede aile bireylerinden biri gibi sayılıyordu. Bu nedenle şeyhin huzuruna onun aracılığıyla girdim. Muhterem şeyh giysileri, şekli ve görünüşü bakımından hoş bir kimseydi. Başında zarif bir beyaz imame ve üzerinde ince ipek kumaştan bir elbise olduğu halde, beni büyük bir incelik ve sevgiyle karşıladı. Yarım saat şuradan buradan sohbet ettik. Hoşlanmış olmalı ki, Emir Buhara'da olmadığı için, beni hemen kendilerine takdim edemediğinden dolayı üzüldüğünü söyledi.

Buhara kentinin en güzel caddesinin genişliği altı kademden fazla değildi. Diğer sokakların genişliği ise ancak üç kademdi. Evleri kerpiçtendi ve biçimleri, görünüşleri çok düzensizdi. Evlerinsokağa bakan yanları penceresiz duvarlardan oluşuyordu. Yalnız tek kattan oluşan bu evlerin kapıları tam ortadaydı. Binanın yüzü avlu yönündeydi. Uzun saçakları vardı. Direkler üzerinde duran bu saçaklar güneşi engelleyecek biçimde yapıldığından dolayı yazın sıcak günlerinde serin olduğu açıktı. Ama evlerde cam, ocak, soba benzeri şeyler olmadığ için kötü havalarda rutubet ve soğuktan korunmak zordu.

Halife'nin bana tahsis ettiği hücre, bilgin ve erdemli bir molla ile Hacı Salih'in hücreleri arasında bulunuyordu. Bu nedenle ayrıcalıklı bir yer olması gerekirdi. Tekkede daha birçok saygıdeğer kimse vardı. Buhara'da İslâmî taassubun merkezine düştüğümden, egemen düşünce ve geleneklere uygun davranmam durumunda, her yerden daha çok burada hükûmet memurları-

nın kuşku ve baskılarından uzak kalacağım açıktı. Yukarıda andığım araştırma memuru, benim gelişimi önemli bir olay olarak bildirmişti. Bu nedenle Han'ın birinci subayı ve Hokand'ta savaştığı şu günlerde ona vekâleten Buhara'yı yönetmekle görevli Rahmet Bey adlı kişi, hacılardan durumunun ayrıntılı bilimde araştırılmasını emretmişti. Ama Emir'in nüfuzu tekke kapısına kadar geçiyor, kapıdan içeri giremiyordu. Bu nedenle onun vekilinin emrine kimse önem vermedi. Hatta bana bu konu hakkında söz söyleme gereği bile duymamışlardı.

Gerçek insani niteliklere sahip arkadaşlarım, araştırma memurunun hakkımdaki sorularına, "Hacı Reşid yalnız halis bir Müslüman değil, aynı zamanda bilginlerin önde gelenlerinden bir zattır. Onun hakkında zerre kadar şüphe etmek büyük günahlardandır" diyerek cevap vermişlerdi. Bununla birlikte beni de nasıl davranmam gerektiği konusunda uyardılar. Onların yararlı öğütlerini tam olarak yerine getirdiğimden dolayı, yalnız Avrupalılar için değil, belki genel olarak tüm yabancılar hakkında tehlikeleri açık olan Buhara'dan tehlikesizce kurtuldum.

Buhara'ya varışımızın ertesi günü, arkadaşlarımdan dört kişi ile birlikte, Hacı Salih'in kılavuzluğunda çarşı-pazarı seyretmeye çıktık. Buhara, İran'ın en küçük bir kentinin bile altındaydı. Ama çarşıya vardığımızda, ilk olarak kendimi büyük bir kalabalık içinde bularak şaşırdım. Bu çarşıların hali, İran'ın büyük kentlerindeki çarşılarla karşılaştırılabilecek gibi değildi. Orta Çağ'da Avrupa çarşılarında olduğu gibi burada da ayrı bir sınıf halindeki çerçi, sarraf, kitapçı, kuyumcu, çilingir, bakkal, şekerlemeci, çaycı, tuhafiyeci ve astarcıların kendilerine özgü çarşı ve bedestanları vardı. Bunlardan birkaçı kargir kemerliydi. Genişçe olanların tavanları hasırdandı. Hasırlar, karşıdan karşıya uzatılmış uzun mertekler üzerine serilmişti. Her esnafın veya çarşının bir Aksakalı vardı. Düzen ve güvenliğin sağlanması, vergi ve kiraların toplanması, Emir tarafından bu Ak-

sakala verilmişti. Yollarda raslanan çeşitli giysiler, çeşitli uluslardan insanlar yabancılar için ilginç bir izlence konusuydu. Örneğin her adım başında güzel başlı ve beyaz ya da mavi sarıklı İranlılar görülüyordu. Bunlardan memur,molla ve tacirlerin her birinin sardığı sarık ayrı ve kendine özgü bir renkteydi.

Orta Asya'nın kadim ahalisini oluşturanlar, Hiyve'de Sart, burada Tacik denilen halktır. Tacikler Buhara'da her yerden daha çok bulunuyordu. Geçmişlerinin açık görkemine karşın bu kadim ulusun ahlâkı, bugün aşırı ölçüde bozulmuştu. Eğer bunlar eskiden de bu durumda idiyseler, atalarımız olan kadim Orta Asya halkı hakkında bize kötü bir fikir vermiş olacaklardır.

Hiyve'nin durumunu anlatırken İranlı esirler hakkında yeterli bilgi vermiştim. Söylenecek pek birşey kalmamıştı. Bu nedenle burada tekrara gerek görmüyorum. Bunlardan sonra Buhara halkının en büyük bölümünü Türkler, yani Turanlılar oluşturuyor. Bunlardan sonra, Özbeklerden başlayarak atalarının vahşi ve yırtıcı çehrelerini koruyan Kırgızlara varnıcaya dek Tatar ulusunun çeşitli soyları görülüyor. Buradaki Özbekler Hiyve'dekilerden çok farklı değillerdi. Yalnız Taciklerle karışmaktan onlar kadar kaçınmadıklarından, uluslarına özgü çehre ve simaları bir hayli değişmiş, yapılarındaki doğruluk ve iffet yok olmaya başlamıştı. Bunlar Hanlık içindeki ulusların en kalabalığıydılar. Emir de Mankeğat kabilesine mansup Özbeklerden olduğu için, nüfuzları bakımından da diğer uluslardan üstündüler. Ordunun önemli bölümü Özbeklerden oluşuyordu. Ama içlerinden nadiren büyük kumandan yetişiyordu.

Buhara'da bir miktar da Türk soyundan Mervliler vardı. Said Han bunları Miladın binsekizyüon tarihinde Merv'den getirerek buraya yerleştirmişti. Diğer açılardan alçaklıkları inkâr edilemeyecek Tacikler dışta tutulursa, başkentin en müzevir ve hilekâr insanları bunlardı.

Kırgızlar, diğer uluslardan tavır ve hareketlerindeki metanet ve ağırbaşlılıklarıyla ayrılıyorlardı. Kırgızlar Buhara'ya geliyorlardı ama, hiç bir zaman burada yerleşmiyorlardı. Genellikle Hanlığın kuzey bölgesinde gezip dolaşıyorlardı. Sayıları çok azdı. Bunların sayılarını belirlemek çok zordur. Kırgız aşiretleri içinde bulunduğum sıralarda sayılarını öğrenmek istedim. Her defasında soruma, benimle eğlenerek, "Önce çölün kumlarını sayınız, sonra Kırgızların sayısını hesap edebilirsiniz" karşılığını verdiler.

Yurtlarına gelince, şimdiye kadar bunların sakin oldukları bilinebilen başlıca yerler Hazar Denizi ile Çin arasında bulunan büyük çöldür. Ama hayat ve geçim biçimleri göçebeliğe ayarlı olduğundan, sınırlarını geçen hiç bir hükûmetin, kimi subaylar aracılığıyla vergi tahsil etmesinden başka konularda etkili olmasına izin vermezler. Kırgızlar, vergi tahsilini, kendilerinin alışık oldukları kötülüklerin en zararsızı olmak üzere bir tür mal gasbı sayıp hoş görürler.

Dünyada birkaç yüz, belki birkaç bin yıldan beri gerçekleşen değişimlerin etkisi bunlara ulaşmamıştır. Bu nedenle Kırgızlar, Turanlılara özgü eski ahlâk ve gelenekleri tümüyle korumuşlardı. Sözgelimi bugün birçok kötü ahlâkî niteliklerle kimi ilkel erdemleri şaşırtıcı biçimde birleştirmişlerdir. Asalet ve soyluluğa büyük önem verirler ve bununla övünürler. Bu nedenle iki Kırgız karşılaştığında her şeyden önce, birbirlerine yedi göbeğe kadar atalarını bilip bilmediklerini sorarlar. Bu soruyla karşılaşan, sekiz yaşında bir çocuk bile olsa, daha sonra hakarete uğramamak için, cevabını önceden hazırlamış olmalıdır. Bunlar yerleşikliği cinnetin ya da hastalığın belirtisi sayarlar. En sıcak ya da yerin karla kaplı olduğu en soğuk zamanlarda bile, her gün, yerlerini değiştirirler. Ekmek kelimesi bile bunlara yabancıdır. Yalnız et ve sütle beslenirler. En güzel yaratılan ulusun Moğollar olduğunu düşünürler.

Buhara'da, Hz. Osman'ın halifeliği zamanında Türkistan'ı fetheden Arapların soyundan da bir miktar insan bulunuyor. Ama bunlar Arap yarımadası ve Yemen'deki kardeşlerine pek benzemiyorlar. Zamanla dillerini bile nerdeyse tümüyle unutmuş gibidirler.

Burada birçok Yahudi de bulunuyor. Bunlar arasında evlilik ve karışma yoluyla Orta Asya halkına karışanlar çok azdır. Bunlar başlarına Lehistan Yahudilerinin kalpağına benzeyen bir başlık giyiyorlar. Bu başlıkları, kendilerini Müslümanlardan ayıran başlıca işarettir. Kendilerine yapılan baskı, zulüm ve aşağılayıcı uygulamalar dayanılmaz ölçüdedir. Bir zamanlar Langaduk'ta ve yakın zamanlara gelinceye kadar Roma'da geçerli olan uygulamanın aynı olmak üzere, burada da yıllık vergilerini ödedikleri sırada, cemaat liderinin yanağına, itaat alameti olarak iki tokat vuruluyor. Bunlara yapılan aşağılayıcı uygulamalardan biri de, kendilerinin köleliğe liyakatsizliklerini ilan eden bir kuralın varlığıdır. Gerçekte bu bir ayrıcalık demektir. Bunların çehre ve simaları güzel, gözleri parlaktır. El sanatlarından çok ticaretle uğraşırlar. Sanıyorum, yaklaşık yüzelli yıl önce İran'ın kuzey doğu bölgesinden bu tarafa hicret etmişlerdir.(*)

Burada Hindlilere Multani deniliyor. Burada yaşayan Hindlilerin sayısı beşyüzü geçmiyordu. Ancak çok çalışkan olduklarından, Yahudilerden daha çok nüfuz kazanmışlardı. Başlarına Yahudilerin giydikleri kalpağın aynısını giyiyorlardı. Yalnız kendilerini onlardan ayırmak için ön tarafına bir işaret koyuyorlardı. Çoğu sarı benizli ve çirkin görünüşlü olduğundan pirinç tarlalarında kargalar için iyi bostan korkuluğu olurlardı. Bunların yaptıkları başlıca iş tefecilikti. Bu konuda bir hayli be-

(*) Bu rivayet kendilerinin inançlarına uygun değildir. Çünkü Yahudiler yediyüz yıl önce, Bağdat tarafından geldiklerini öne sürüyorlar. Buhara'da bunlara ait üç sokak var. Bu sokakların dışında, bir yerde oturamazlar. Nitekim yakın zamanlara kadar Hristiyan ülkelerin çoğunda da bu uygulama geçerliydi. Yahudilerin kentlerde hayvanlara binmeleri de yasaktı.

cerikliydiler. Bu nedenle ülkenin nerdeyse tüm sermayesi ellerinde toplanmıştı. Teke ve Sarık Türkmenleri, bir süredir Hindlileri Yahudilerin mahrum ya da daha doğrusu muaf oldukları kölelik şerefine kabul ediyorlardı. Ama köleliklerinin zahiren meşru olması için başlangıçta kendilerini Şii olarak ilan etmeye zorlanıyorlardı.

Buhara'da omuzlarına birer top kumaş atmış ve hiç tarak görmemiş saçlarını kir-pas içindeki gömlekleri üzerine sarkıtmış oldukları halde gezip dolaşan bazı Afganlılara da raslanıyordu. Görenler bunları, evi yanarken hiçbir elbise kurtarmaya zaman bulamadan sokağa fırlamış zavallılar sanabilirdi.

İşte çarşı ve pazarlarda bunca ulustan bu kadar adam gelip geçiyor, alış veriş ediyordu. Bununla birlikte, yine de İran çarşılarındaki gürültülü heyecanı göremedim.

Dükkânlardaki malların büyük çoğunluğunu Rus malları oluşturuyordu. Avrupa'nın diğer ülkelerinin ürünleri de ötede beride tek tük bulunabiliyordu. Bunlar da değerli şeyler değildi. Ama üzerlerindeki Manchester ve Birmingham markalarını görünce kalbim çarpmaya başladı ve elimde olmadan ağzımdan bazı sözler çıkacak gibi oldu.

Çarşıdaki gezinti sırasında dikkatimi en çok çeken şey, çarşının ülkenin tarım ve sanayi ürünlerine ayrılmış olan kısımlarıydı. Burada genel olarak Türkistan'da ünlü, ipekten dokunmuş son derece ince ve düz, Arapça yazı için çok uygun olan Buhara kâğıdını ve bir miktar demir-çelik gördüm. Zaten Buhara'da maden azdı. Olanlar da gerektiği gibi işlenmiyordu. Ama yine de burada yapılan şişhane tüfekler, kılıç ve kamalar büyük ilgi görüyordu. Buhara'nın meşini de ünlüydü. Ayakkabıcıları çok ustaydı. Gerek erkek, gerek kadınlar için güzel ayakkabılar yapıyorlardı.

Erkek ayakkabılarının ökçelerinin uçları bir çivi başı kadar ince

oluyordu. Buna karşılık kadın ayakkabıları daha yayvancaydı ve genellikle ipek işlemelerle süsleniyordu.

İpek dokuma sanatı buralarda çok ileri gitmişti. Örümcek ağı gibi ince tülbentten, ince mendillerden başlayarak sırf el işi olan ve atreş denilen kalın ve ağır ipek kumaşlara varıncaya kadar pek çok kumaş dokunuyordu. Hiyve'de ipek ve pamuktan dokunan alacalar, burada yalnız iki renkte ve çok zarif olarak yüzdeyüz pamuktan yapılıyordu. Hiyve'de olduğu gibi burada da fabrikacılar dokudukları kumaşları genellikle kesip biçerek elbise şekline getirdikten sonra satıyorlardı. İşçilerin zamanı çok değerli olmadığından bu elbiselerin fiyatı doğal olarak son derece ucuzdu. Ancak, oralarda bulunduğumuz sırada halk elbise fiyatlarının yükselmesinden yakınıyordu. Sözkonusu fiyatların tam olarak anlaşılabilmesi için aşağıdaki cetvel düzenlendi:

ELBİSE	1. KALİTE	2. KALİTE	3. KALİTE
Hiyve	30 tenge yani 22.5 frank	20 tenge yani 15 frank	8 tenge yani 6 frank
Buhara	20 tenge yani 15 frank	12 tenge yani 9 frank	8 tenge yani 6 frank
Hokand	12 tenge yani 9 frank	8 tenge yani 6 frank	5 tenge yani 3.75 frank

Tataristan'ın en uzak yerlerinin halkı, yani Kırgızlar ve Kıpçaklar bile giysilerini Buhara çarşılarından alıyorlardı. Hatta Kalmuklar, sakin oldukları çölden sırf giysi almak için çıkıyor-

lardı. Çekik gözlü, yuvarlak yanaklı vahşi Tatarlar, giymekte oldukları deri giysileri, gözlerinde uygarlığın en yüksek düzeyinin göstergesi olan Buhara'nın yazlık ince elbiseleriyle değiştirdiklerinde inanılmaz bir sevinç duyuyorlardı. Bizim taşralılarımız için Paris ve Londra nasılsa, bunlar için de Buhara öyleydi.

İşte bu kalabalık içinde üç saat kadar gezip dolaştıktan sonra, bir süre hava almak için Hacı Bilâl'den beni bir yere götürmesini rica ettim. Hacı Bilâl beni çay pazarından ya da çaycılar çarşısından geçirerek Emir'in Divan Beyi İmam Kulu Han'ın adıyla anılan sarnıcın kıyısına götürdü. Kulu Han, bu sarnıçla yine kendi adıyla anılan cami ve medreseyi binaltıyüzyirmidokuz (1629)tarihinde yaptırmış. Bu Divan Beyi Sarnıcı'nın kıyısındaki rıhtım halkın toplanma yeriydi. Buhara gibi bir kente göre, buranın ün kazanmış olması çok yersiz sayılmazdı. Bu sarnıç yaklaşık dörtgen şeklindeydi. Ortalama yüz kadem boyunda, seksen kadem enindeydi ve bir hayli derin kazılmıştı. Çevresi küp şeklinde taşlardan yapılmış, su yüzeyine kadar inen merdiven gibi basamaklardan oluşuyordu. Rıhtımın üzerinde, şurada burada dikili gölgeli ağaçlar ve semaverli çaycı dükkânları vardı. Buhara için Rusya'da üretilen bu semaverlerde yeşil çay pişirilerek isteyenlere veriliyordu.

Rıhtımın üç köşesinde hasırdan yapılmış dükâncıklar içinde müşterilere ekmek, meyve, şekerleme, sıcak ve soğuk et yemekleri satılıyordu. Birtakım aç heriflerin kovandaki arılar gibi, vızır vızır bu dükkânlar çevresinde gezip dolaşmaları, bizim için izlenecek tuhaf bir görünüm oluşturuyordu.

Batı yönünde, yani dörtgenin köşesinde Divan Beyi Camisi'nin temelini oluşturan bir set bulunuyordu. Caminin duvarı boyunca seyrek biçimde dikili ağaçlar altında birtakım meddah ve kassaslar, kimi şair ve hatip derviş ve mollalar oturup büyük

peygamberlerin hayat ve savaşlarını nesir ya da nazım biçimde anlatıyor, hikaye ediyorlardı. Garip hikayeler dinlemeye hevesli birçok insan da bunların çevresine toplanarak büyük bir zevkle anlatılanları dinliyorlardı.

Biz meydana vardığımız zaman, raslantı sonucu, meğer Hiyve'deyken Şükrullah Bey'e bağlı olduğumu söylediğim Nakşîbendiye tarikatı dervişlerinin zikir ve mukabele günleriymiş. Bunların piri Miladın binüçyüzseksensekiz (1388) tarihinde sonsuzluk yurduna göçerek Buhara'nın iki saatlik dışında gömülen ünlü şeyh Bahaeddin Nakşîbendi'dir. Bütün Türkistan halkı nezdinde büyük velilerden sayıldığından, Çin sınırlarından beri ziyaretine geliyorlardı. Bu zatın türbesi küçük bir bahçe içindeydi ve yanı başında da bir cami bulunuyordu. Türbenin üzerinde birkaç koç boynuzu, bir bayrak ve Mekke'den gelmiş bir süpürge vardı. Bu türbe civarında bulunan dilenciler dilbazlıkta Roma ve Napoli dilencilerinden aşağı kalmıyorlardı.

Başlarında ucu sivri büyük külahlar, ellerinde asalar bulunan, tarak görmemiş uzun saçları karma karışık Nakşîbendi dervişlerinin o gün yaptıkları garip zikir ve mukabeleyi bugün bile hatırlıyorum. Ayini izlemeye öyle daldım ki, yorgunluğumu unuttum. Ayin bitince arkadaşım bir çay içmek üzere beni yukarıda sözettiğim çaycı dükkânlarından birine götürdü. Oturunca, kendinden geçmiş bir hâlde, "Buhara'yı nasıl buldunuz?" diye sordu.

Buhara giysileri giyindiğim, yüzüm öz annemin bile tanıyamayacağı biçimde güneşten yandığı halde, yine de nereye gitsem halk çevremi sarıyor, benimle tokalaşmak, kucaklaşmak için yarış ediyorlardı. Sözün kısası, çoğu zaman, dayanma gücümü aşan zahmet ve sıkıntılar veriyorlardı. Başımdaki kocaman sarıkla boynuma astığım büyük boy Kur'ân-ı Kerim bana bir şeyh görünüşü kazandırdığından, bu tür zahmetlere katlanmak zorundaydım. Bununla birlikte, bu durumun benim açımdan

memnuniyet verici olduğu da inkâr edilemezdi. Çünkü bu şeyhlik niteliği ve giysisi beni dünyaya ilişkin soru ve cevaplardan kurtarıyor, bu tür şeyler yalnızca arkadaşlarıma soruluyordu. Bense, çevremdekilerin hayret ve şaşkınlık içinde hakkımda alçak sesle yaptıkları konuşmaları hiç önem vermek zorunda kalmadan dinliyordum.

Çevremi saranlardan birisi, "Bu nasıl bir vera ve takvadır ki, yapayalnız ve hiçbir koruyucusu olmadığı halde bu adam Şeyh Bahaeddin Nakşîbendi Hazretlerini ziyaret kasdıyla ta İstanbul'dan Buhara'ya gelmiştir?" diye sordu. Diğer birisi bunu, "O kadar şaşacak ne var? Bizler de buradan Mekke'ye gidinceye kadar az mı sıkıntı çekiyoruz?" diyerek cevaplandırdı. Sonuçta hepsi birden, "Bu tür adamlar ömürlerini ibadete, riyazete, büyüklerin kabirlerini ziyarete harcarlar" diyerek ortak düşüncelerini dile getirdiler.

Ne ki, hükûmeti aldatmak halkı aldatmak kadar kolay değildi. Gerçi Buhara'da rütbe ve makam sahibi kimseler bir hayli nüfuzlu idiler. Ama Emir hem imam, hem de hükümdar niteliklerini taşıdığından zorbalığı son dereceye götürmüştü. Emir'in nüfuz ve otoritesini sağlayan nedenlerin önde geleni, halkın yapısı bakımından boyun eğmeye, kulluğa olan genel eğilimiydi. Özellikle halk içinde Emir'e karşı hiçbir düşmanlık yoktu. Onun yaptığı her türlü uygunsuz hareket ve uygulamalar bile hükümdarlığın gereklerinden sayılıyordu.

Şimdiki han Muzafferiddin, babası Nurullah gibi sefih değildi. İlahi emir ve yasaklara son derece saygı gösterirdi. Dindar ve iyi ahlaklı birisi olarak, tebası arasında da dini kural ve geleneklerin korunmasına önem verir, yeni gelenek ve göreneklere karşı düşmancı bir tavır takınırdı. Kendilerine, yeni birşeyin yararları ne kadar anlatılırsa anlatılsın, yapılmasına kesinlikle izin vermezdi.

Sözün kısası Han, tahta çıkışından bu ana kadar adalet ve hakkaniyet ilkesinden kıl kadar ayrılmamıştı. Ancak bu adalet Avrupalıların bildikleri türden birşey değildi; Doğu halkına özgü bir adaletti. Çünkü, sırf Han'ın cariyelerinden birine kötü gözle baktığı kuşkusu üzerine, İçişleri Bakanı yerindeki Mehter'in öldürülmesini hiçbir Avrupalı adaletle bağdaştıramaz. "Fillerin yokedicisi" ve "Farelerin koruyucusu" gibi ünvanlar kazanmış olan Han, çok küçük bir kabahat nedeniyle en büyük memurlarını öldürdüğü gibi, güçsüzlerin kanını dökme konusunda da çok isteklidir. Tebası arasında israf ve sefahata hiçbir şekilde izin vermez. Gereğinden fazla sayılan ve biraz pahalı olan eşyanın kullanılmasına, gerekçesi ne olursa olsun, kesinlikle göz yummaz. Evlerin süslenmesini ve gösterişli giysiler giyilmesini yasaklayan özel yasalar koymuştur. Bu yasalara uymayanlar, hangi makam ve memuriyette bulunursa bulunsun ve ne denli itibarlı bir kimse olursa olsun, cezalandırılırlar.

Han Hazretleri, harem dairelerinin yönetimindeki tutumluluğuyla ün kazanmıştır. Örneğin kadınlar gerek kendilerinin, gerek Han'ın giysilerini kendileri dikerler. Özellikle mutfak giderleri çok azdır. Günlük mutfak giderleri onbeş-yirmi tengeyi, yani onbeş frangı geçmiyordu. Çünkü Han Hazretleri de halkının en yoksulları gibi içyağıyla pişmiş pilavdan başka birşey yemiyordu.

Muzafferiddin Han'ın müstebid hükûmeti kadar sağlam kurulmuş, halkı tarafından körü körüne boyun eğilmiş ikinci bir hükûmet yok gibiydi. Han'ın kullandığı en tehlikeli silah casusluktur. Bu konuda zengin ve yoksul tüm insanlar birbirleriyle yarışıyor ve bunu dinsel görevleri arasında sayıyorlardı. Emir'in casusları girmedikleri bir topluluk, hatta tapınak bırakmıyorlardı. En küçüklerinden olsa da, dinsel görevlerin birinde ya da hükûmete gerekli olan ittatta zerre kadar kusur gösteren zavallıların vay haline! Yüzyıllardan beri sürdürülegelen baskı

ve şiddet uygulamalarının uyandırdığı korku, halkın adetlerini öylesine etkilemiş ki, karı koca bir odada yalnız bulundukları bir sırada bile "Allah yüzyirmi yıl ömür versin" duasını eklemeden Han'ın adını ağızlarına almaya cesaret edemiyorlardı.

Benim çevremi de casuslar sarmıştı. Durumum ve sıfatım kötü uygulamalara izin vermediğinden, Rahmet Bey, kaldığım tekkeye gelerek yanıma yaklaşamıyorsa da, hergün yanıma bir-iki casus gönderiyordu. Gelen casusların çoğu hacı ve İstanbul'da uzun süre kalmış kişiler oldukları için, oranın dilini ve adetlerini bilmeleri nedeniyle, beni tanıdıktan sonra sözümün doğru olup olmadığını, yani gerçekten İstanbullu olup olmadığımı anlamaları kolaydı.

Ben bu adamları büyük bir sabır ve sessizlikle dinledikten sonra bu sözlerden duyduğum üzüntüyü dile getiriyor ve artık beni rahat bırakmalarını rica ediyordum. Onlara, "Ben sırf cehennemlik Avrupalılardan kurtulmak için İstanbul'u terkettim. Şimdi hamdolsun, Buhara-yı Şerif'te kendi alemimde tatlı bir hayat sürüyorum.Yine onların anılması, hatırlanmasıyla neşemin bozulmasını istemem" diyordum.

Sahafların Aksakalı olan Molla Şerefeddin adındaki hilekâr kişi de birgün gelip bir Rus memurunun birkaç yıl önce unutarak orada bırakmış olduğu kimi kitap ve defterleri gösterdi. Bunları iğrentiyle gözden geçirdikten sonra, ona da aynı şekilde cevap verdim; "Cenab-ı Hakka çok şükür ki, zihnim henüz fünun ve kütüb-i Efrenciye ile mülevves ve fasid olmamıştır" dedim.

Vezir birgün hücreme, kısa boylu, buruşuk yüzlü bir adam göndererek iddia ettiği gibi Şamlı bir Arap olup olmadığını araştırmamı istedi. Adamı görür görmez, yüzündeki belirtilerden Avrupalı olduğunu anladım. Konuşmaya başlayınca hayretim büsbütün arttı. Çünkü telaffuzu kesinlikle Araplara benzemiyordu. Çin sınırları içindeki Hotan'da bulunan İmam Cafer Sa-

dık Hazretlerinin türbesini ziyaret etmek niyetinde olduğunu, hemen yola çıkmak üzere bulunduğunu söyledi. Konuşmamız sırasında son derece telaşlı ve sıkıntılı olduğu yüzünden anlaşılıyordu. Adamla bir kez daha görüşemeyişime hâla üzülürüm. Çünkü onun da benim durumumda olduğunu sanıyorum.

Sözün kısası, Rahmet Bey casusların verdikleri bilgi üzerine beni suçlama imkânı bulamadı. Bu nedenle beni pilav yeme bahanesiyle huzuruna çağırdı. Yanına girdiğimde, kendimi Buhara bilginlerinin oluşturduğu bir tür mahkeme önünde buldum. Daha ayağımı eşikten atarken, güç bir durumda kalacağımı, çünkü bunun bir sınav kurulu olduğunu, bana uzun-kısa sorular sorulacağını anlamıştım. Gelebilecek tehlikeyi kolayca atlatmak için kendi kendime bir önlem aldım. Bin türlü konudan malumat sergilemeye girişerek kendimi garib bir adam olarak göstermeye ve onların beni sorguya çekmelerine fırsat vermeden farz, vacib, sünnet ve müstahab konuları hakkında kendilerine sorular sormaya, bazı şüphelerime ilişkin açıklamalar istemeye, çeşitli itirazlarda bulunmaya başladım.

Tartışmaya gösterdiğim bu ilgi ve istek topluluğu olumlu biçimde etkiledi. Bir ara söz Hidaye ve Şerh-i Vikâye gibi dinsel kitaplara geldi. Bu kitaplar üzerinde hararetli tartışmalar yapıldı. Bu tartışmalar sırasında fırsat buldukça Buhara bilginlerine övgüler yağdırdım. Onları yalnız kendime değil, bütün İstanbul bilginlerine yeğlediğimi söyledim. Çünkü amacım hile ve yaltaklanmalarla kendimi bu dinsel konulardaki tartışmalardan birtehlikeye uğramadan kurtarmaktı. Gerçekten de bunun üzerine mollalar, çeşitli ima ve işaretlerle casusların hakkımda yanlış haberler vermiş olduklarını, her ne kadar çok büyük bir molla olduğum kabul edilemese de sağlam inançlı bir Müslüman olduğuma yüzümde parlayan iman nurunun işaret ettiğini Rahmet Bey'e anlattılar.

Bu tartışmadan sonra artık rahatım kaçırılmadığından hoşça

vakit geçirdim. İbadetlerimi, dervişlere özgü zikir ve tehlilleri bitirdikten sonra hücremden çıkıyor, genellikle pazara giderek yirmialtı dükkândan oluşan sahaflar çarşısına uğruyordum. Basılı kitapların az bulunduğu sahaflarda Doğu kültür ve edebiyatı ile uğraşan Avrupalılarca değeri ölçülemeyecek nefis yazma kitaplar bulunuyordu. Ama gerek mali gücümün üstünde bulunduğundan, gerek uymak zorunda olduğum dervişlik gereklerine uygun düşmeyeceğinden dolayı bunları edinemiyordum. Çünkü dünya işleri ile uğraştığımı ya da bu konularda bilgim olduğunu gösterecek davranışlarda bulunursam, gerçek niteliğim ortaya çıkar diye korkuyordum.

Buhara ile Semerkant'tan getirdiğim bir miktar kitap ve risaleyi pek çok zahmetlerle satın alabildim. Gördüğüm halde alamayarak orada bırakmak zorunda kaldığım kitaplara hâlâ üzülürüm. Çünkü uğraştığımız Doğu araştırmaları hakkında o kitapların büyük yararı olacağı açıktı.

Sahaflar çarşısından çıktıktan sonra çoğunlukla Rikistan denilen ve sahaflardan bir hayli uzak olan meydana gidiyordum. Bu meydan, yukarıda andığım sarnıç rıhtımından daha geniş ve daha kalabalıkt; ama onun gibi ferahlandırıcı değildi. Ancak burada da çevresi çaycı dükkânlarıyla çevrili bir havuz vardı. Meydanın bir ucunda, yüksekçe bir yerde Emir'in istihkâmlar içindeki bir sarayı görülüyordu. Bu saray bin yıl önce yapılmıştı. Sarayın üzerinde büyük bir saat vardı. Saatın yanında tunçtan yapılmış, son derece uzun ve büyük ondört top bulunuyordu. Emir bunları zaferle bitirdiği savaşlar sırasında Hokandlılardan ele geçirmişti. Sarayın üst tarafında ve sağ yanında Timur'un yaptırdığı, sonradan Abdullah Han'ın tamir ettirdiği Gilan Camii vardı. Bu cami Buhara'nın en büyük camisiydi.

Buhara'da sekiz gün kadar kaldıktan sonra, iyice alışarak kendimi vatanımda gibi görmeye başladım. Bu nedenle, kendi başıma bu garip kentin övünç kaynağı olan yerlerini, pazar ve

medreselerini dolaşabiliyordum. Kent halkı ünlü yapıların sayısının yılın gün sayısına eşit olduğunu öne sürüyordu. Ben, bir-iki yüz cami ve mescid ile seksen kadar medreseden fazlasını görüp sayamadım. Buhara ile Semerkant'ın İslâm dünyasında, hatta pek çok zaman Avrupa'da bilim ve sanat alanında ün kazanmasının nedeni, bu medreselerdi.

Olaya yüzeysel bakanlar, bu hayır kurumlarının kurucularının yüksek amaç ve çabalarına hayran kalırlar. Oysa, gerçekte bu kurumların sırf taassub düşüncesiyle varolmuş şeyler olduğunu, Orta Çağ'da bizde olduğu gibi, bu medreselerde de ufak-tefek birkaç mantık ve felsefe kitabı dışta tutulursa, genelde okutulan şeylerin dinsel bilimler ve konulardan oluştuğunu bilemezler. Belki köşede-bucakta şiir, nesir ve tarihle uğraşmaya heveslenen birkaç istekli bulunabilirdi. Ama bu sanatlar halk arasında gereksiz sayıldığından ve ilgilenenler hakarete uğradığından, bunları okumak isteyenler, kimseye haber vermeden, amaçlarını gizlice gerçekleştirebilirlerdi.

Araştırmalarıma göre, medreselerde beşbin kadar öğrenci bulunuyordu. Ama bunların tümü Orta Asya halkından değildi. İçlerinde Hind'ten, Keşmir'den, Afganistan'dan, Rusya'dan, Çin'den gelen çok öğrenci bulunuyordu. Öğrencilerin yoksul olanlarına Emir tarafından yıllık bir yardım veriliyordu. İşte Emir'in çevre İslâm ülkelerindeki yaygın manevi nüfuzunun başlıca nedeni bu medrese ve yardımlardı.

Pek çok mecliste, "Buhara İslâm'ın omuz gücüdür" denildiğini duydum. Gerçekten de bu sözde abartı yoktur. Ben bile bu kenti İslâm'ın Roma'sı sayıyorum. Tıpkı Mekke ile Medine'yi Kudüs'ü saydığım gibi. Buhara halkı, bu inceliği bildiklerinden, diğer İslâm uluslarından üstün olduklarını savunuyorlardı. Hatta, İslâm'ın en büyük manevi önderi olarak kabul ettikleri Osmanlı Sultanı, ahlâkın bozulmasına neden olan Batı etkilerinin ülkeye girişine izin verdiği için, belli ölçüler içinde eleştiri-

ye uğramaktan kurtulamıyordu. Osmanlılık iddiasında bulunduğum için, doğal olarak sözkonusu itirazlara cevap vermeye çalışıyor, kimi zaman da kızarıp bozararak insanlık gereği ulusumun da her hâl ve hareketinde hatadan uzak olamayacağını söyleyerek görünüşte yanlışı itirafa mecbur oluyordum. Ama içimden, İstanbulluların Buharalılardan başlıca ayrılık noktası olan iyi ahlâklarını övmekten geri kalmıyordum .Çünkü bunların dindarlık iddiaları sırf ikiyüzlülüktü. Bütün iş ve güçleri arsızcasına yalancılık ve dolandırıcılıktı.

Burada, her kentte, dinsel buyrukların halk tarafından korunmasını ve yerine getirilmesini gözetlemekle yükümlü reis ünvanlı bir görevli bulunuyordu. Reis, çarşı ve pazarlarda elinde bir teberle dolaşarak rasladığına, ak sakallı bir ihtiyar bile olsa, inanç ve ibadetle ilgili kimi konuları sorgularcasına soruyor, halka tebelleş oluyordu. Cevap veremeyenleri, özellikle bu konularda tam olarak bilgisiz olduğunu gösterenleri öğrenmeleri için okula gönderiyordu. Bu okula devam süresi, gereğine göre bir haftadan onbeş güne kadar değişiyordu. Bu görevli, namaz vakti, halkı kırbaçla camiye gitmeye zorluyordu. Ama işi bundan ileriye götürmüyordu. Okula gönderilen adamlar gerçekten birşey öğreniyorlar mı, yoksa sınıfta uyuyorlar mı? Zorla camiye gidenler namaz kılacakları yerde, böyle zamansız bir uygulamayla ertelemeye neden olunan iş-güçlerini düşünmekle mi meşgul oluyorlardı? Bunu kimse bilemez. Hükûmet sırf davranışları denetleyebilir. İnsanın içini ise yalnız Tanrı bilir.

Buhara, doğudaki ahlakî bozulmanın merkezi gibi olmasına karşın, kimi zaman küçük bir yolsuzluk, öldürülmeye neden olan büyük bir suç olarak kabul ediliyordu. Burada erkekler bol, geniş ve parlak renkli giysiler giyindikleri halde, kadınların giysileri dar ve koyu renkliydi. Kadınlar sokağa çıktıklarında başlarını örtüyorlar ve koyu mavi renkli, yakalı, uzun feraceler giyiyorlardı. Yüzlerini bellerine kadar uzanan, beygir kılından

örülmüş, elek olmaya bile elverişli olmayan kaba bir peçeyle örtüyorlardı. Bu peçelerin burun ve yanaklara değdikçe bir hayli rahatsızlık vereceği açıktı. Önemli ailelerden olan kadınlar çarşı ve pazar gibi kalabalık yerlere kesinlikle gitmiyorlardı. Evlerinden çıkmaya mecbur olurlarsa, yoksul ve yaşlı kadınlar gibi giyinerek çıkıyorlardı. Hatta onsekiz-yirmi yaşındaki genç kızlar bile tanınmamak için iyice örtünüp sarınarak, ellerine koca karılar gibi birer asa alıp ona dayanarak titreye titreye yürüyorlardı. Kentin güzel kadınlarını görmek isteyenlerin Alafranga saat ondan öğleye kadar Rikistan ile büyük cami arasındaki caddede bulunmaları gerekiyordu.

Han'ın subayları ile diğer büyük memurlarının ayaklarındaki mahmuzlu çizmeler, üzerlerindeki parlak renkli ve bol biçimli giysilerle büyük bir uyumsuzluk oluşturuyordu. En tuhafı da bunların bir eda ile kırıtıp sallanarak yürümeleriydi. Bu yürüyüşü çok beğenen Doğulu şairler, şiirlerinde bir servinin rüzgârda sallanmasına benzetiyorlar. Oysa Avrupalılara göre bu yürüyüş, olsa olsa semiz bir kazın kümese gidişini hatırlatır.

Burada çayı şekersiz ve mısır unuyla içyağından yapılmış bir tür çörekle birlikte içiyorlardı. Çaya üflemek edebe aykırı sayılıyor; bu nedenle soğutmak için kâsenin içinde sallayıp çalkalamak gerekiyordu. Zarif ve görgülü bir kimse olduğunu kanıtlamak isteyen kişi, sağ dirseğini sol elinin üzerine koyarak bir damla bile dökmemek şartıyla elindeki kâsenin içindeki çayı nazikane bir hareketle sürekli döndürmeye özen göstermeliydi. Eğer bir damla dökecek olursa bütün ününü yitirirdi.

Çay içmek, her gün, anlamsız konuşmalarla doldurulan birkaç saati alıyordu. Çaydanlık boşaldıktan sonra, içindeki kaynamış çay yaprakları orada bulunanlara dağıtılıyordu. Ama çaydan iki parmakla tutulabilecek ölçüden fazlasını almak zarafete aykırı sayılıyordu. Erbabının demesine göre, güya bu çaylar çok güzelmiş. Bu çay meşgalesinden sonra en büyük eğlenceleri

koç güreşiydi. Pek çok eksikliğine karşın, Orta Asya çölünden geçip gelenler gözünde Buhara büyük bir başkent gibiydi. Burada bulunduğum süre içinde, her yemeğimde haşlanmış et, en iyisinden ekmek, çay ve meyveler bulundu. İki gömlek edinmiştim ve uygarlığın tadına alışmaya başlamıştım. Ama yirmiki gün kaldıktan sonra, uzak yerlerdeki yurtlarına kıştan önce kavuşmak isteyen dostlarımı bir süre daha bekletmeye gönlüm elvermedi. Bu nedenle yakın bir zamanda Semerkant'a doğru hareket etmeyi kararlaştırdık. Ayrıca, yanlarında konuk olduğumuz kimseler, bize karşı son derece sevgi ve saygı gösteriyorlardı; ama bu durum sırf gösterişten başka birşey değildi. Harcama gerektiren durumlarda aşırı cimrilik ediyorlardı. Hiyvelilerin bağış ve armağanları nedeniyle kazanmış olduğumuz sermayeler de tükenmek üzereydi.

Bundan böyle yolculuğumuz için en iyi binek, iki tekerlekli Hokand arabalarıydı. Bunlardan birini, bizi Semerkant'a kadar götürmesi için kiraladık. Şeyh Bahaeddin Nakşîbendi Hazretlerinin gömülü bulundukları Bavaldin köyünde, birkaç günden beri emrimize amade bekliyordu. Tüm dost ve tanıdıklarımla görüşüp vedalaştım. Emir ile görüşeceğimi vadederek, Rahmet Bey'den Semerkant için çeşitli tavsiye mektupları aldım.

10
Semerkant

Bavaldin'den yola gece çıktık. Kervanımızın halkı her konak yerinde eksilmişti. Bu nedenle yalnız iki araba dolduracak kadar kalmıştık. Bu arabaların birine Hacı Bilâl ve adamları, diğerine de ben ve Hacı Salih biniyorduk. Halı üzerinde rahat rahat oturmayı çok arzu ediyordum ama, çok eski zamanlara ait bir biçim ve modelde yapılmış olan arabanın sarsıntısı bu düşüncemin gerçekleşmesini kesin biçimde engelliyordu. Hatta çok defa, şiddetli bir sarsıntıyla başlarımız bilardo topları gibi birbirine çarpıyordu. Bu nedenle, daha hareketimizin birinci saatinde deniz tutmuşa döndüm . Deve üzerinde iken de, geminin yalpasına benzeyen hareketi yüzünden bir hayli başım dönmüş, midem bulanmıştı. Ama şimdiki durumum ondan çok daha beter oldu.

Ağır ve geniş arabamıza koşulmuş olan hayvanın görevi ,yalnız hareketli kuma ve derin çamura gömülmüş olan gayri muntazam tekerlekleri döndürmekle sınırlı değildi. Arabacıyı ve onun yiyecek dolu torbasını da sırtında taşımak zorundaydı. Hokandlı olan bu sersem arabacımız bir ara yolu şaşırdı. Bu nedenle, Buhara'dan Semerkant'a giden yolun ilk konağı olan

Mezar adlı küçük kente gece yarısı ulaşmamız gerekirken, ancak sabaha karşı varabildik.

Yolculuğumuzun ikinci gününden sonra olağanüstü biçimde ekili alanlar göreceğimiz söylenmişti. Ama henüz bu ekinlerden bir ize raslayamadık. Yalnız zaman zaman, yolun iki yanında nadasa bırakılmış tarlalar görülüyordu. Fakat, uzunluğu altı saat, genişliği dört saat tutan Şolmelik adlı küçük gölü geçtikten sonra üçüncü konak yerimiz olan Karmiye adlı küçük kent yoluna girdiğimizde, çevrenin güzelliğine bayıldım. Buradan ötede her bir, belki yarım saatlik mesafede, halkın Pazarlı Çay dediği birçok zahireci ve çaycı dükkânını içine alan küçük bir sahra pazarına raslanıyordu. Ne zaman varılırsa varılsın, buralarda hazır çay bulunuyor, semaver ve çaydanlıkların fokur fokur kaynadıkları görülüyordu.

Buranın köyleri İran ve Osmanlı ülkesindeki köylere benzemiyordu. Kaz, ördek, tavuk türü hayvanlar ve atlar büsbütün başka biçimde yetiştiriliyor, ahırlar da farklı yapı ve şekillerde bulunuyordu. Buralarda bulunan ormanlar, biraz daha sık olsaydı, Pontus Dağları'ndan buraya kadar uzanan bölgeyi Avrupa'ya benzetmek mümkün olabilirdi.

Öğle üzeri, Kermine köyünde, gölgeli ağaçlarla örtülmüş bir sarnıcın yanıbaşında bulunan bir bahçeye konduk. Bu yörenin verimliliği, içinden Zerafşan nehrinin geçmesinden kaynaklanıyordu. Zerafşan nehrinin kolları, bir ucundan diğerine tüm Buhara'yı suluyordu. Bu nehir, başkant çevresinde, kuzeyden güneye doğru güçlü bir akıntıyla akıyordu. Derin olmadığı için develerle atlara da geçit veriyordu. Buhara'nın su ihtiyacını yalnız bu nehir karşıladığı halde, yine de kanallara kokuşacak ve sağlığı bozacak bir çok artık atılıyordu. Bu kanallara, nehrin yüksekliğine göre haftada ya da ondört günde bir kere su bırakılıyordu. Su bırakıldığı zaman, kanala ilk girdiği Mezar Kapısı'nda bile önceleri bulanık akıyordu. Ama suyun bırakıldığı

zamanlar, halk için adeta bir şenlik gününe dönüyordu. Yaşlı ve genç, birbiriyle yarışırcasına kanallara ve sarnıçlara atılıp adest almaya çalışıyorlar, sonra da atlarını, ineklerini ve eşeklerini içinde yıkıyorlardı. Bunlardan sonra da daha küçüklerin yıkanmasına izin veriliyordu. Onlar da rahatlayıp çıktıktan sonra, suyun durulması için, içine girilmesi yasaklanıyordu. Suyun böyle kirliliğe yolaçıcı birtakım maddelerle dolup kirlendikten sonra konulması, bu yasaklamada biraz geç kalındığını düşündürüyor.

Temizliği farz görevlerden sayan bir dinin kural ve yargılarını öğrenmek için binlerce öğrencinin toplandığı Buhara-yı Şerif'in (!) hayat kaynağı ve dolayısıyla zorunlu ihtiyaçların en önemlisi olan bir konuya verdiği önem bu kadardı.

Zerafşan nehri, kentin ilerisinde yatağını kuzey doğuya doğru defalarca değiştiriyorsa da, Semerkant ile Kermine arasında Kut Kurgan'dan geçerek doğrudan doğruya batıya doğru akıyordu.

Kut Kurgan, büyük kale anlamına geliyor. Burası bir eyaletin merkeziydi. Buhara'nın en ünlü kavakları burada bulunuyordu. Kent, kalın bir sur ve derin hendeklerle çevriliydi. Geceleyin kimse içeriye giremiyor ve kimse dışarıya çıkamıyordu. Biz de buraya günbatımından sonra geldiğimiz için geceyi yol üzerinde ve istihkâmların dışında bulunan bir kervansarayda geçirmek zorunda kaldık. Çevremizde çok sayıda araba vardı. Çevre yollar çok işlek olduğundan gelip geçenler, gürültü ve şamata boldu. Bunun nedeni, süren savaştı. Çünkü Hokand ile Buhara arasında çalışan nakil araçları genellikle buradan geçiyordu.

Semerkant'a varmadan önce beşinci ve son konak Davel adını taşıyordu. Davel'e ulaşan yol bazı tepelerden geçtiğinden, solumuzda büyük ormanlar görüyorduk. Söylendiğine göre bu ormanlar Buhara'nın yarı yoluna kadar uzanıyormuş ve Hıtay

ve Kıpçak adlı Özbek kabilelerinin sığınağıymış. Hıtay ve Kıpçak kabileleri genellikle Buhara Emiri ile savaş durumunda bulunuyorlarmış. Ama, onlar gibi ormanların sırlarına mahrem olan, diğer bir deyişle yollarını ve gizlenecek yerlerini bilen kişi olmadığı için bastırılmaları mümkün olmuyormuş. Buhara'da yaptığım araştırmalardan sonra Semerkant'ın tarihsel değeri gözümden düştü.

Daha önce, bir zamanlar eteğinde Mekke-i Mükerreme'nin bulunduğu söylenmiş olan Şubatana adlı dağ, bana bulunduğumuz yerin doğu tarafında gösterildi. Burayı çoktandır ve anlatılamayacak kadar çok merak ediyordum. Bu nedenle yanından geçtiğimiz sırada, belirtilen yeri dikkatle gözden geçirdikten sonra güçlükle bir tepeye tırmandım. Bu tepeden, güzel bir sahra içinde Timur'un eski başkentini (Semerkant) gördüm. Sabah güneşinin ışıkları altındaki kentin kubbelerinin, rengârenk minarelerinin kazandığı canlılık, özellikle Timur'un türbesinin kendine özgü yapı biçimindeki uyum ve güzellik, itiraf ederim ki, başlangıçta gözüme çok hoş geldi.

Semerkant'ın Avrupa'da olağanüstü ün kazanmasının nedeni, uzaklığı ve tarihinin gerçek biçimde bilinmemesi, daha çok söylenceler aracılığıyla tanınmış olmasıdır sanıyorum. Yanımda kurşun kalem olmadığı için kenti böyle kısaca ve sözle tanıtmak istiyorum. Bu nedenle, okuyucularımı şimdiye değin bu kadar zahmetini çektiğim bu habis arabanın içinde, yanıbaşımda oturmuş varsayarak doğu tarafında daha önce andığım dağı göreceklerini söyleyebilirim. Bu dağın doruğu kubbe gibi yuvarlaktır. Üzerinde, çobanların piri olduğuna inanılan Şubatana'nın türbesi olan küçük bir yapı vardır. Dağın alt tarafında kent bulunuyor.

Kentin çevresi Tahran kadar varsa da, evleri daha seyrektir .Ama içindeki eski eser kalıntıları ve kimi büyük yapılar görünüşüne önemli ölçüde azamet ve heybet vremektedir. İlk bakış-

ta göz, yarım kubbe biçimindeki dört yapıya takılıyor. Bunlar medreselerin ön tarafı ve giriş yönüdür ve Piş-i Tak adını taşıyor. Uzaktan bu yapıların tek bir bina olduğu sanılıyor. Ama, yavaş yavaş yaklaştıkça önce ayrı küçük bir kubbe, ikinci olarak onun güneyinde ve ondan daha büyük diğer bir kubbe görülüyor. Bunlardan birincisi Timur'un türbesi, ikincisi camidir. Doğrudan doğruya karşımızda, yani kentin güney doğu sınırında ve bir tepe üzeirnde içkale bulunuyor. İçkale de çoğu cami ve türbe olan birçok yüksek yapıyı içine alıyor. Şimdi, bu yapıları, birbirinden bahçelerle ayrılmış fabrikalar gibi düşünürsek, Semerkant'ın zihnimizde ne kadar küçüleceği açıktır.

"İşitmek görmekle müsâvî değildir"

ünlü dizesinin anlamı uyarınca, başlangıçta, kenti dışardan gördüğümüzde, kalbimizde oluşan azamet etkisi, yaklaştıkça yavaş yavaş azaldı, içine girince de büsbütün yok oldu.

Kente Buhara Kapısı'ndan girdik. İçinden bir süre gittiğimiz mezarlığın sonuna gelmeden hiçbir yapı göremedik. Kentin şimdiki suru eski surun içinde ve ondan oldukça aralıklıdır. Bir zamanlar eski surun sınırına kadar bazı mahalleler bulunmuş olması gerekiyorsa da, asıl kent, şimdiki gibi eskiden de içkale içinde bulunuyormuş. Şimdi harap durumda bulunan eski sura kadar ev ve mahalleler bulunması muhtemel olsa bile buraların asıl kentten sayılmadığı açıktır. Çünkü İspanya'da Kaştale, yani Kastil hükümdarı 3. Henri tarafından 1403 yılında Timur'a elçi olarak gönderilen Clavijo da görevi ile ilgili olarak yazdığı raporda içkaleyi kentin sınırı olarak anmaktadır. Şimdiki surun altı kapısı vardır.

İlk olarak pazar civarında bir kervansaraya indik. Burada hacıların ücretsiz olarak kalma hakları vardı. Fakat akşam üzeri Timur'un türbesi yanında özel bir eve yerleşmek üzere davet edildik. Bizi konuk eden kişinin iyi bir raslantıyla Emir'in subayla-

rından ve Semerkant sarayının koruma görevlisi olduğunu öğrenince son derece memnun oldum. İlk günlerimi kentin görmeye değer eski eserlerini gezip dolaşarak geçirdim. Görünüşünün açık önemsizliğine karşın, eski yapılar yönünden kent, Orta Asya kentlerinin tümünden üstündü.

Taşıdığım hacılık sıfatı nedeniyle ilk gezip dolaşacağım yerlerin türbeler olması gerekiyordu. Ama tarihsel açıdan önem taşıyan yapı ve eserlerin herbirinin dinsel bir hikayesi olduğu için tümü halk gözünde az-çok kutsallık taşıyordu. Bu nedenle birini diğerine yeğlemekte bir sakınca yoktu. Bu yüzden istediğim gibi gezip dolaşarak hem gerekli bilgileri alıyor, hem de tuhaf hikâyeler dinleyerek eğleniyordum.

Semerkant'ta yüzlerce ziyaret yeri vardı. Birçok yerden insanlar bunları ziyarete geliyorlardı. Bu ziyaret yerlerinin yalnız başlıcalarını, ünleri günümüzde kenti dolduran Timur'un eserlerinden başlayarak anacığım. Semerkant halkı, ülkeler tahrip eden bu korkunç adamın sözünü ederken, sanki ölüm haberi Otrar'dan(*) henüz gelmiş gibi davranıyordu. Osmanlılığım nedeniyle bu hükümdarın mezarını görünce, Padişahımız Sultan Bayezid'in yenilgisini hatırlayarak duymam doğal olan üzüntülerim hakkında halk tarafından çok defa bazı alaycı sorular soruldu. Kentin güney batısında bulunan bu yapı yüksek kubbeli zarif bir camiydi ve çevresi duvarlarla kuşatılmıştı. Bu duvarın kemerli bir kubbesi vardı. İki yanında bulunan küçük kubbelerde, tarif ettiğim bina çini üzerine resmedilmişti. Duvar ile türbe arasındaki meydan ağaçlarla kaplıydı. Eğer bunlara gerektiği gibi bakılabilmiş olsaydı, meydanda namaz kılınabilirdi.

Türbenin girişi batı tarafında ve yüzü kural gereği güneye, kıb-

(*) Otrar, Hokand Hanlığı'na bağlı bir kenttir. Timur, Miladın 1405. yılında 200.000 askerle Çin'i istilaya giderken orada vefat etmiştir. Kente eskiden Şaşu denirdi.

leye dönüktü. Önce, türbeye ulaşan bir aralığa giriliyordu. Türbe çapı on adım olan bir sekizgen biçimindeydi. Tam ortasında, yani kubbenin altında, başları kıbleye doğru yanyana iki mezar vardı. Birisinin, yani Timur'unkinin üzerinde ikibuçuk karış eninde ve on karış uzunluğunda ve altı parmak yüksekliğinde yanyana konulmuş iki parçadan oluşan koyu yeşil renkli, son derece güzel bir taş konuluydu.(*)

İkincisi, Timur'un piri Mir Seyyid Berk'in mezarıydı. Yine aynı uzunlukta, ama daha siyah bir taştan yapılmıştı. Mir Seyyid'in yanına gömülmesini Timur kendisi istemiş. Bu türbede Timur'un kadıları, çocukları, torunları ve diğer akrabaları da gömülüydü. Bunların her birinin adı mezar taşına yazılıydı. Bunların çeşitli tarihlerde türbeye nakledildiklerini sanıyorum. Mezar taşları üzerindeki yazılar Arapça ve Farsçaydı. Taşlarda hiçbir ünvan görülmüyordu. Hatta Timur'un adı bile çok sade yazılmıştı. Ancak her birinde aile adı olan Gürgan kelimesi yazılıydı. Arap yapı biçimindeki türbenin için merberdendi. Laciverdi zemin üzerine öyle güzel bir süsleme yapılmıştı ki, mimarının sanatındaki ustalığını ve yeteneğini gösteriyordu. Süslemesinin sadeliğine karşın türbe görünüşü ve mimari tarzı bakımındanm son derece görkemliydi. Mezarların sonunda, rahleler üzerinde, mollaların gece gündüz okudukları iki Kur'ân duruyordu. Gerek türbedar, gerek sürekli Kur'ân okuyan mollalar Timur'un vasiyeti gereğince daima Nogay Tatarlarından seçiliyordu. Çünkü bu kabile İmir Timur'a sonuna kadar bağlı kalmışlardı.

Türbeyi ziyaret ettiğim gün, türbedar beni akşama kadar alıkoydu ve bana özel bir saygı ifadesi olarak Timur'un asıl lahdini gösterdi. Eğer söylenenlere güvenmek gerekirse, yerliler bile çok nadir olarak böyle onurlandırılırlarmış. Lahdin bulundu-

(*) Kimilerine göre bu taşı Nadir Şalı naklederken kırmıştır. Kimilerine göre de aslında böyledir ve Çinli Moğol bir hanıma aittir.

ğu yere kapının arkasında bulunan uzun ve dar bir merdivenle iniliyordu. Bu dehlizin plân, biçim ve süslemesi de üst katın aynısı gibiydi. Genişliği de onun kadardı. Lahidler de yukardaki gibi düzenlenmişti. Ama sayıca onlar kadar değillerdi. Timur'un lahdinde değerli pek çok eşya bulunduğu söylenirse de aslı yoktur. Çünkü bu tür şeyler israf ve sefahattan sayıldığı için dinen yasaktı. Burada da bir rahle üzerinde, ceylan derisi üzerine yazılmış büyük boy bir Kur'ân vardı. Bu Kur'ân'ın Hz. Osman tarafından yazıldığı iddia ediliyordu. Timur bunu Sultan Bayezid'i bozguna uğrattığı zaman Bursa hazinesinden aşırmış. Diğer İslâm emirlerinin kıskançlık ve rekabet duygularını kamçılayarak bir felakete neden olmaması için bu Kur'ân daima özel bir yerde saklanıp gözlerden gizleniyordu. Lahdin karşısındaki duvarda, herkesin gözüne çarpacak biçimde, mavi zemin üzerine beyaz yazıyla "Amelü'l-fakir Abdullah bin Muhammed İsfahani" yazılmıştı. Ama tarihini tam olarak okuyup anlamam mümkün olmadı.

Timur'un divan odası, şimdiki Emir'in oturduğu içkaledeki saraydaydı. Oraya varmak için epeyce bir yokuş çıkılıyordu. Saray iki daireye bölünmüştü. Biri sıradan odaları, diğeri Emir'in kabul törenine özgü divan salonunu içine alıyordu. Daha önceleri bu sarayın methini çok duymuştum. Ama ancak bir yüzyıl önce yapılmış bir bina gördüm. Anmaya ve övmeye değer bir yanı yoktu. Bana ilk olarak Emir'in özel dairesi ile ayna parçalarıyla kaplanmış olduğundan Ayinehane denilen oda gösterildi. Buranın insanlarına göre bu oda dünyanın harikalarından biriydi.

Oysa ben Talar Timur denilen divan odasını bu odaya yeğlerdim. Divan odası, dar ve uzun bir salondu. Girişin karşısında ünlü Gök Taş görülüyordu. Timur bu taşı tahtına basamak olarak kullanıyormuş. Tahtın çevresine tebalığı kabul edilen ülkelerin emirleri teşrifat kurallarına göre dizilip bu müthiş hüküm-

dara kulluklarını, bağlılıklarını arzederlermiş. Divan odasının genişçe olan ortasında cihangir hükümdarın buyruklarını divan salonunun öbür ucuna ulaştırmak üzere daima üç münadi ya da çavuş durunnuş.

Gök Taş'ın yüksekliği dörtbuçuk kademdi. Büyüklerden esir düşen kimi kimseler bu taşa basamaklık ederlermiş. Rivayetlere güvenmek gerekirse, on kadem uzunluğu, dört kadem eni ve yukarıda söylendiği kadar yüksekliği olan bu büyük taş Bursa'dan getirilmiş. Gök Taş'ın sol yanında ve duvar içine konulmuş yarım küçük hindistan cevizine benzeyen oval, üzerine kûfî hatla Arapça bir söz kazılmış bir demir vardı. Bu demirin bir zamanlar halifelerden birinin hamaylısı olduğu ve Yıldırım Sultan Bayezid'ten gasbedildiği rivayet ediliyordu.

Sultan Mahmut Han Hazretleri ile Sultan Mecid Han Hazretlerinin Emir'e gönderdikleri, cuma namazı kılınması izni verildiğini ve Emirü'l-Müminin ünvanı bağışlandığını bildiren iki ferman, Gök Taş'ın arkasına raslayan duvara asılmıştı. Tahta çıkışlarının arkasından Emir'lerin bu taşı ziyaret etmeleri gelenekleşmişti. Salih hacılar da üç kez salat ve selam getirdikten sonra bu taşı öpüyorlardı.

Timur'un camisi kentin güney tarafında bulunuyordu. Nakışlı tuğlalarla süslenmiş caminin kubbesi İran yapı tarzına aykırı olarak kavun biçimindeydi. İçindeki kabartma yazılar yaldızlı ve çok güzeldi.

Timur'un kent dışındaki yazlık sarayı güney batı tarafında ve istihkamların yakınındaydı. Bugün ayakta kalabilen bölümleri, bir zamanlar nefis bir yapı olduğunu gösteriyordu. Yüksekçe bir yerde bulunan bütün bu yapılara bir hayli geniş, kırk basamaktan oluşan mermer bir merdivenle çıkılıyordu. Buranın en yüksek yerinde, küçük bir bahçenin sonunda bir köşk vardı. Köşkün içinde, önce birçok dar yollardan geçildikten sonrabü-

yük bir odaya giriliyor ve oradan da karanlık bir yerden geçilerek Şah-ı Zend, diğer adıyla Kuneyn bin Abbas Hazretlerinin türbesine giriliyordu. Kuneyn bin Abbas, kureyş kabilesinden ve Semerkant'a İslâmiyet'i yaymak için ilk gelen Araplardandı. Bu nedenle bura halkınca büyük velilerden sayılıyordu. Gerek büyük odanın, gerek diğer yerlerin tuğlaları ve çini döşemeleri, ustasının elinden daha dün çıkmış gibi pırıl pırıl parlıyordu. Döşemesi mermerden olan bir odada bazı emanetler gösterilerek öptürülüyordu. Bu emanetler, Timur'un yadigarı olduğu öne sürülen üç bayrak ile eski bir kılıç ve bir zırhtan oluşuyordu. Bunların Timur'a ait olduğunda kuşkuluysam da, arkadaşlarım gibi ben de gereken saygıyı göstermekten kaçınmadım. Kur'ân, zırh ve kılıç gibi bazı emanetlerin daha bulunduğu söylendiyse de bunlar bize gösterilmedi.

Bunlar dışında anmaya değer yapılar medreselerdi. Sayısı kırka ulaşan medreselerin çoğu şimdi boştu ve harebe haline gelmişti. İyi bakılarak korunanların başlıcaları Şirudar ve Tellekar medreseleriydi. Bunların ikisi de Timur'un ölümünden bir hayli sonra yapılmıştı. Tellekar Medresesi, İslâm dinini kabul etmiş Yalankuç adında zengin bir Kalmuk tarafından Miladi binaltıyüzonsekiz (1618) tarihinde yaptırılmıştı. Altın işi demek olan tellekâri adından da anlaşılacağı gibi bu bina yaldızlarla süslenmişti. Özellikle Humka denilen bölümünün süslemeleri çok gösterişliydi.

Bu iki medresenin karşısında, Timur'un adaşı olan torununun Miladi bindörtyüzotuzdört (1434) tarihinde yaptırdığı Mirza Uluğ Medresesi bulunuyordu. Bu medresenin kurucusu hem astronomiye, hem de astrolojiye çok meraklı olduğundan Semerkant'ta bir rasathane yaptırmıştı. Bu, Orta Asya'da ikinci ve son defa olarak kurulan rasathaneydi. İlk rasathane, Cengiz Han'ın torunu Hülagu zamanında Meraga'da kurulmuştu. Meraga rasathanesinin ancak duvarlarının bir bölümü günümüze

ulaşabilmişti. Ünü dünyayı tutan Semerkant rasathanesinin durumuna gelince, Miladi bindörtyüzkırk (1440) yılında yapılmaya başlanıp Ali Kuşçu zamanında tamamlanmıştı. Miladi binyediyüzbir (1701) tarihinde bu yapı önemli ölçüde harap olmuştu. Öyle ki, tarihçilerin demesine göre koğuşlarda öğrenciler yerine baykuşlar barınıyor, bir zamanlar ipek perdeler asılı olan kapılarına örümcekler ağ örüyormuş.

Andığım medreselerin üçü de Semerkant'ın Rikistan denilen meydanında bulunuyordu. Bu meydan, Buhara'nın Rikistan'ı kadar geniş değildi ve orada olduğu gibi ne çaycı dükkanları, ne gürültü, ne de şamata görülüyordu.

Kentin Buhara Kapısı dışında yüksek bir medrese yıkıntısı vardı. Kurucusu Timur'un eşi olduğundan adı Hanım Medresesi'ydi. Bu medresede bir zamanlar bin kadar öğrenci bulunduğu anlatılıyorsa da biraz abartıldığını sanıyorum. Bununla birlikte yapısının zamanında gerçekten yüksek ve gösterişli bir bina olduğu inkar edilemez. Kalıntıları bunu göstermektedir. Bu büyük medreseninin ayakta kalan üç duvarı ve özellikle ön taraftaki kapı ile kulelerin güzelliği, mimarlık sanatında örnek gösterilebilecek eserlerdendir. Kaldırımları tuğladan yapılmış mozaiktendi. Gerek bileşimi, gerek renkleri öyle uyumlu ve güzel yapılmıştı ki, hayrette kaldım. Tuğlalar birbirine iyice kaynayıp pekişmiş olduğundan, bir çiçeğinin ucunu koparmak için bir hayli uğraştığım halde, sağlam biçimde yalnız orta kısmını koparabildim .Bu, birbirinin üzerine yapışmış üç çiçekten oluşuyordu. Bu medreseyi her an kazma kürekle tahrip etmeye çalışıyorlardı ama, Semerkant halkının mermer ve tuğladan yapılmış bu sağlam yapıyı büsbütün yok edebilmeleri için daha iki-üç yüzyılın geçmesi gerekirdi. Hokand ve Karşı'ya gitmek üzere tutulan arabaları bu medresenin bir zamanlar mescid olan bölümünde gördük. Mescidin kürsü ve mahfel gibi eserleri hala duruyordu.

Andığım bu yapılardan başka ötede beride çok eski ve bilinmeyen zamanlardan kalma kimi kule ve kubbeler daha görülüyordu. Her ne kadar sorup soruşturdum, araştırmalar yaptımsa da, Timur'un Semerkant'a götürdüğü söylenilen Rum ve Ermeni kitaplarının izini bulamadım. Bu söylentiyi ortaya atan ilk kişi, Ermeni rahiplerinden Haçadur adlı kişiydi. Bu rahip Kabil'den Semerkant'a geldiğinde, çok sayıdaki kitapları zincirlerle bağlı olarak kimi kulelerin içinde bulduğunu, ama bu kulelerin cinlerin barınağı olduğuna inanıldığı için hiçbir Müslümanın içine girmeye cesaret edemediğini anlatmıştı. Haçadur'un bu zayıf rivayetini sonradan Fransız bilginlerinden biri, olduğu gibi kabul ederek yazdığı Ermeniler tarihine almıştı. Avrupalı olduğumuz halde, bizler de Doğulular gibi hoşumuza giden bazı rivayetlere dayanamıyoruz. İşte bazı tarihçiler bu Asyalı fatihin yüz konaklık başkentine üçbin katır yükü Rum ve Ermeni kitabı taşımış olmasına hiçbir kuşkuya yer vermeden kolayca inanıvermişlerdir. Acaba bunların içeriğini Tatarlar nasıl okuyup öğreneceklerdi?

Ben, bu kütüphanenin varlığına inanmadığım gibi, Semerkant kentinin önemli yapılarının Çinlilerin eseri olduğuna inanan kimi kimselerin görüşlerine de katılmıyorum. Gerçi Çin sınırı Semerkant'tan on günlük mesafede başlıyordu ama, asıl Çin ülkesi sınırına varmak için daha altı kere o kadar yol gitmek gerekirdi. Bir de Çin hükumetinin, ülkeyi diğer ülkelerden ayıran sınırların korunmasına verdikleri bilinen önem göz önüne alınır, sonra biraz da Müslümanların diğer topluluklardan ayrı yaşamaya ne kadar eğilimli oldukları düşünülürse, sınırdaş olan bu iki ulusun aralarında hiçbir ilişki bulunmadığı kolayca anlaşılabilir. Timur türbesinin ön tarafındaki yazılara ve mimari süslemelere, Semerkant'ın diğer yapılarının açık mimarî benzerliklerine bakılırsa, bu yapıların genel olarak İranlı ustaların eseri olduğu anlaşılır. Bu yapılar Herat, Meşhed ve İsfahan'daki ya-

pılarla karşılaştırıldığında bu gerçek daha iyi anlaşılır. Emir genellikle Buhara'da oturmakla birlikte, her yıl yazın iki-üç ayını Semerkant'ta geçiriyordu. Semerkant'ın yeri yüksek ve dağlara yakın olduğu için, başkent kadar sıcak olmuyordu. Ama bana son derece lezzetli olduğu anlatılarak övülen suyunu çok kötü buldum.

Ağalık Dağ denilen dağdan doğan üç ırmak Semerkant'tan geçiyordu. Bunlardan başka daha birçok su kanal ve sarnıçları vardı. Burada iki kervansaray ve üç de hamam bulunuyordu.

Semerkant'ın anlattığım büyük harabelerinin başlangıçta çok hoşuma gitmediğini söylemiştim. Ancak içine girdikten sonra, insaflı davranarak, cennete benzetecek kadar övgüde ileri gitmesem de, bu kadim başkentin gerek yerinin güzelliği, gerek çevresini kuşatan toprakların bereket ve verimliliği nedeniyle, Türkistan'da gördüğüm diğer kentlerin tümüne üstün olduğunu söyleyebilirim.

Bulunan birkaç çarşı da bu kadim başkentin varlığını sürdürebilen büyük eser ve yapılarından sayılabilir. Bu kentte yapılan ve her tarafta ün kazanan, Avrupa sanatçılarının bile yapmakla övünebilecekleri güzellikteki meşin işleri ve ağaçtan yapılmış süslü at eyerleri çarşılarda çok ucuz fiyattan satılmaktadır. Burada imal edilen ipek kâğıtları da ün ve güzellik bakımından Buhara'nınkinden aşağı kalmaz.

Kaldığım günlerde Semerkant'ta büyük bir izdiham vardı. Büyük bir ihtimalle zafere ulaşan ordunun yakında döneceği haberinin yayılması, bu olağan dışı kalabalığa neden olmuştu. Çünkü üçte ikisi Özbek, üçte biri de Tacik olmak üzere Semerkant'ın yerli halkının tümünün onbeş-yirmi bin nüfusu aştığını sanmıyorum.

Orta Asya'da bulunduğum günlerde çıkan savaşlar, Miladın binsekizyüzotuzdokuz (1839) tarihinde Hokant Hanı Muham-

med Ali Han ile Buhara Emiri Nasrullah Han arasında başlayan savaşın devamıydı. Sözkonusu tarihte açılan bu savaş, iki Han'ın terekelerinin bir bölümü gibi varislerine kalmıştı. Muzaffereddin, önce kırkbin askerle Şahruh Han'ı ve otuz topla Muhammed Hasan Bey'i göndererek Kıpçakları itaatı altına almış olan Hokand Hanı Şah Murad'ın yerine Hudayar Han'ı hanlık tahtına çıkarmak üzere Hokand'a gitmiş ve Çin sınırına kadar uzanan ülkeleri egemenliği altına almadıkça memleketine dönmeyeceğine yemin etmişti.

Genç Emir'in haris düşünceleri Hokand'ta iyi bilindiğinden, bu durum aşırı bir mukavemet ve dirence neden oldu. Ulema da yurtlarına el koyan Han'ı kâfir ilan etmiş ve onunla savaşı gaza sayıp halkı savunmaya teşvik etmişlerdi. Bu nedenle Emir, mevkileri birer birer ele geçirmek zorunda kalmıştı. Emir'in en sık rasladığı engel ve güçlük Alem Kul kumandasındaki Kıpçakların direnişinden ileri geliyordu. Türkmenlerin Kıpçaklarla yaptıkları savaş, Tataristan'ın en yaman iki ulusunu karşı karşıya getirmişti. Savaş sırasında Alem Kul öldürülmüştü ama, eşi kabile reisi sıfatıyla derhal kumandayı üstlenmişti. Ne ki, savaş biraz daha uzasa da sonunda Kıpçaklar yenilerek Emir'e biat etmek zorunda kaldılar. Galip Emir, hanlık içindeki tüm topları, birçok silah, mal ve eşyayı ganimet olarak Buhara'ya götürdü ve Hanlığı iki emirliğe böldü. Hokand, Kıpçakların o kadar bağlı oldukları Şah Murad'ın payına düştü. Hocend ise, Hudayar Han'ın başkenti oldu.

Emir, muzaffer olarak Semerkant'a döndüğünde, ben hareket için hazırlanmıştım. Emir'in geliş zamanı üç gün önceden ilan edildiğinden birçok halk seyir amacıyla Rikistan'a toplandı. Ama düzenlenen geçit töreni pek beğenilecek gibi değildi. Alay katarının başında yaklaşık ikiyüz kadar serbaz yürüyordu. Bunlar Buhara giysileri üzerine meşinden yapılmış garip biçimli bir giysi giyinmiş olduklarından, düzenli asker demeye

oldukça uygun durumdaydılar. Daha geride bayraklar ve zillerle düzenli olarak diğer bölükler geliyordu. Onların arkasında da Emir Muzaffereddin yürüyordu. Muzaffereddin, kırkiki yaşlarında, orta boylu ve semirmeye eğilimli, güzel siyah gözlü, seyrek sakallı bir adamdı. Çok sevimli görünen yüzü, ün kazandığı zarafet ve alçakgönüllülüğünü yalanlamıyordu.

Bu alayda Emir'in maiyetinde bulunan kumandan ve memurları, beyaz sarıklar ve rengarenk ipekli giysileriyle gerçek bir Tatar askeri alayından çok, Buhtunnasr operasındaki rakkase topluluğuna benzettim. Mabeynciler de buna benzer giysiler içindeydiler. Bazılarının elinde beyaz asalar ve bir bölümünde de uzun harbeler vardı. Kısaca, eğer alayda silahları ok, yay ve kalkandan oluşan garip görünüşlü ve Moğol çehreli Kıpçaklar bulunmamış olsaydı, insan kendini Türkistan'da sanmayacaktı.

Emir, kente girdiği gün şenlik yapılmasını emretmişti. Bu nedenle, her taraftan, Emir'in mutfağında kullanılan cinsten kocaman kazanlar toplanarak Rikistan'a getirildi. Bunların her birinin içine bir zembil pirinç, parçalanmış üç koyun, büyük bir tencere dolusu içyağı ve küçük bir çuval havuç doldurularak iyice kaynayıp birbirine karışması için orta bir ateşin üzerine konuldu. Çok miktarda da çay pişirildi. Yeme ve içme atbaşı birlikte gidiyor, hiç ara verilmiyordu.

Ertesi günü sarayda arz-ı resmi, yani genel kabul töreni yapılacaktı. Fırsatı ganimet bilip bazı dostların yardım ve aracılığıyla Emir'in huzuruna çıkmayı istedim. Saraya varınca, mabeynci görevindeki Mehter bizi durdurarak Emir'in beni yalnız görmek istediğini söyledi. Bu tutum beni fazlasıyla şaşırttı; adeta beynimden vurulmuşa döndüm. Aklıma çeşitli vesveseler üşüştü. Ama çaresiz mabeyncinin arkasına düştüm.

Bir saat kadar bekledikten sonra, birkaç gün önce gezip gördüğüm bir odaya aldılar. Emir, kırmızı çuhadan bir minder üzerin-

de oturuyordu. Çevresinde birçok yazma kitap vardı. Hiçbir telaş belirtisi göstermeden bir ayet okuyup adet üzere Emir'in uzun ömürlü olmasına dua ettim. Kendisiyle birlikte amin dedikten sonra, sözlü ya da dolaylı bir teklif beklemeden hemen yanıbaşına oturuverdim. Bu laubali tavır görünüşte büyük bir cesaret ve küstahlıktı. Ancak iddia ettiğim dervişlik sıfatına uygun düşüyordu. Bu nedenle Emir'in gücüne gitmedi. Yalnız beni şaşırtmak amacıyla bir süre gözlerini yüzüme dikti. Hayli zamandır bu tür durumlarda kızarıp bozarmamaya alıştığım için tavrımı hiç değiştirmedim.

Emir bana, "Hacı!" dedi, "Söylendiği gibi Hazreti Bahaeddin'in ve diğer evliyaullahın makamlarını ziyaret kasdıyla mı Rum'dan geliyorsun?" "Evet sultanım, fakat Efendimiz'in cemal-i pakini ziyaret etmek de istiyordum" cevabını verdim. "Bu kadar uzak yerden gelmekte, gerçekten başka bir maksadınızın olmaması çok tuhaf şey" dedi. "Hayır sultanım" dedim, "başka hiçbir garazım yoktur ve bu hâl o kadar şaşılacak birşey değildir. Buhara-yı Şerif ve Semerkand-ı Latif'i görmeyi çoktan beri istiyor, özlüyordum. O Semerkand ki, Şeyh Celaleddin'in kavli üzere, gönül mübarek toprağı üzerinde ayak ile yürümeyi tecviz etmez; kabil olsa baş ile yürümek lazımdır. Velhasıl bu fani alemde hiçbir emelim olmayıp uzun müddetten beri dünya hacısı gibi cihanın dört bucağını gezip dolaşıyorum."Cevap olarak, "Ne diyorsun!" diyerek sordu, "Senin gibi topal bir adam dünya hacısı mı olur? Tekrar ediyorum, bu gerçekten şaşılacak bir durumdur." Ben de, "Efendim!" dedim, "Kurbanın olayım, cedd-i aliniz Timur da topal olduğu halde yine dünyayı fethetmedi mi?" Bu sözlerim Emir'in çok hoşuna gitti. Yolculuğum hakkında kimi şeyler sordu, Buhara ile Semerkant'ı nasıl bulduğumu öğrenmek istedi. Bunlara Arapça ve Farsça hikâyeler ve Kur'ân âyetleriyle süslediğim cevaplar verdim. Böylece, ulemadan geçinen, gerçekte de Arapça'yı ol-

dukça iyi bilen Emir'in hakkımda iyi düşünmesini sağladım. Derhâl bana, baştan ayağa ik takım giysi ve yirmiki-yirmiüç Frank değerine eşit armağan verilmesini emretti. Buhara'ya gelerek kendisini görmem ricasıyla birlikteliğimize son ve huzurdan çıkmama izin verdi.

Emir'in armağanları verilir verilmez arkadaşlarımın yanına gittim. Hepsi, Emir'in iltifatına ve güzel muamelesine mazhar olmama çok sevindiler. Demelerine göre Emir, Rahmet Bey'in hakkımda verdiği bilgiler nedeniyle bir ölçüde kuşku duyuyormuş. Buna karşın ben laubalilik ve küstahlığım sayesinde yakayı böyle kolayca kurtarmıştım.

Bu görüşme üzerine dostlarım, artık hızla Semerkant'tan ayrılıp hiçbir yerde, hatta Karşı'da bile eğlenmememi ve olabildiğince hızlı biçimde Ceyhun'un öbür yakasına geçmemi ya da konukseverlikleri denenmiş Esrari Türkmenlerinin yanına gidip orada Herat'a gidecek kervanın gelmesini beklememi öğütlediler.

Ayrılık zamanı geldi. O sırada duyduğum olağanüstü hüzün ve üzüntüyü tam olarak anlatabilecek kelime ve söz bulamam. Vedalaşmamız, her iki taraf için de çok acı ve üzücü oldu. Tam altı aydan beri tehlike, sefalet, sıkıntı ve acılara birlikte göğüs germiştik. Birlikte çektiğimiz can korkusu, sıkıntı ve eziyetler aramızda, sevinçli ve güvenli zamanlarda gerçekleşmesi imkânsız bir birlik oluşturmuştu. Aramızdaki yaş ve yol farkı, soy ve nitelik ayrılığı bütün etki ve önemini yitirmişti; birbirimize gerçek bir ailenin bireyleri gibi bakıyorduk. Bu düzeye gelmiş bir ilişki ve sevgiden sonra bunlardan ayrılmak, gerçekten ölüm acısına yakın bir acı veriyordu. Bu duruma bir de benim pişmanlıktan kaynaklanan vicdan azabım eklenirse, ayrılıktan duyduğum acının derecesi anlaşılabilir.

Dünyada kazandığım dostların en halis ve sadıkları olan, haya-

tımı yalnız kendileri sayesinde kurtardığım bu insanlara gerçek kimliğimi açıklamayıp kendilerini aldatmak zorunda kalışım zihnimi aşırı ölçüde rahatsız ediyordu. Bir yolunu bulup bunları sırrıma ortak etmeyi çok istiyordum.

Ama uygarlaşmış Avrupa'nın bile kendisini bütünüyle kurtaramadığı dinsel bağnazlık belası Doğu uluslarında, özellikle de Müslümanlar arasında çok güçlü olduğundan, buna bir türlü cesaret edemedim. İslâm gözünde büyük cinayetlerden sayılan böyle bir itiraf, belki aramızdaki sevgi bağını bir anda kesemezdi. Ama soğukluk ve üzüntüye neden olacağı, özellikle zühd ve takvasında samimi olan benim namuslu dostum Hacı Salih'i üzeceği açıktı. Bu nedenle, Hacı Salih'i rahatsız etmekten, kendimi de ihanet ve küfürle suçlandırmaktan kaçınmam gerekiyordu.

Bu mert adamlar beni, yanlarında Hicaz'a gidecek olduğum kişilere kendilerini kardeşlerin, evlatları, en aziz dostları olarak tavsiye ettiler. Güneş battıktan sonra, yeni arkadaşlarımın bizi Karşı'ya götürmek üzere kiraladıkları arabaların beklediği kent kapısına kadar uğurladılar. Arabaya binmek üzere vedalaşıp kucaklaştığımda çocuk gibi hüngür hüngür ağladım. Dostlarım da benden geri kalmadılar. Bir hayli ilerlediğim halde onların, bıraktığım yerde ayakta durup ellerini kaldırarak esenliğim için Tanrı'ya dua etmekte olduklarını görüyordum. Onları bir kez daha görmek için sık sık dönüp geriye bakıyordum. Sonunda gözden bütünüyle kayboldular. Yalnız, henüz çıkmakta olan ayın ışığıyla hafifce aydınlanan Semerkant'ın kimi kubbeleri görülebiliyordu.

11
Semerkant'tan Herat'a

Hokand tarafından gelen yeni yol arkadaşlarım Gaynan, Uş ve Namenganlı idiler. Bunların durumlarından da ayrıntılı olarak sözedeceğim. Bunlar gözümde ayrıldığım eski dostlarımın yerini tutamadılar. Ayrıca, kendileriyle uzun süre birlikte bulunacak da değildim. İçlerinde bulunan Konogradlı(*) bir mollayı tümüne yeğledim. Adı Uşşak olan bu molla benimle birlikte Mekke'ye kadar gitmeye niyetlenmişti. Genç, yumuşak huylu ve benim gibi yoksul bir adamdı. Bilgi ve erdemim nedeniyle bana büyük bir saygı gösteriyor, hizmet etmek istiyordu. Bana her zaman da sadık kaldı.

Kentten çıktıktan sonra, bir zamanlar Semerkant'ı ilk kez gördüğüm yüksek yere kadar Buhara yolundan gittik. Oradan sola dönerek çöl yoluna girdik. Bu çöl yolu Karşı'ya kadar yalnızca onsekiz mil tutuyordu. Daha önce geçtiğimiz çölle karşılaştırılınca, burası gözümde yalnızca ıssız bir arazi gibi kalıyordu. Burada, her yandan çobanların sürülerini getirdikleri, suyu içmeye oldukça elverişli kuyular bulunuyordu. Kuyuların çevre-

(*) Konograd, Ceyhun nehrinnin döküldüğü Aral Gölü kıyısında bir limandır. Burada Rusların bir tersanesi vardır. Eski bir Moğol aşiretinin de adıdır.

sinde genellikle Özbekler çadır kuruyorlardı. Bu kuyuların büyük bölümü çok derindi. Her birinin yanında taştan ya da ağaçtan yapılmış bir yalak bulunuyor ve hayvanlar kuyudan çekilen suyla sulanıyordu. Su çekmek için kullanılan kaplar çok küçük olduğu için, su çekme işleminin sürekli tekrarlanması gerekiyordu. Çobanlar, kendileri yorulmamak için bu işi bir eşek ya da deveye yaptırıyorlardı. Kabın bağlı olduğu ip hayvanın semerine bağlanıyor, hayvan kuyudan gerektiği kadar uzaklaşıp içine su dolan kabı yukarı çıkarıyordu. Gecenin ıssızlığında bu eski zaman aletinin, sürülerin sulanmasının ve çobanların bunlarla uğraşmasının oluşturduğu görüntü, zihnimde şairane hayaller doğuruyordu. Çölün bu bölümünü bir ölçüde bizim Macar sahralarına benzetmekten kendimi alamıyordum.

Buhara Emiri'nin buyrukları gerektiği gibi yerine getirildiğinden, bu yollar tam bir güvenlik içindeydi. En küçük kervanlar, hatta tek başlarına yolculuk yapan gezginler bile, bir baştan öbür başa kadar hiçbir kazaya uğramadan dolaşabiliyorlardı. Ancak sıcaklık çok fazla olduğu için hızlı yürüyemiyorduk. Bu nedenle varacağımız yere ancak iki gün üç gecede ulaşabildik.

Geldiğimiz yayladan Karşı görünmeye başladı ve yol ikiye ayrıldı. Sağdaki yol Kut Kurgan'a gidiyor, soldaki Şehr-i Sebz tarafından gelen nehre ulaşıyordu. Bu nehir, Karşı'nın bir hayli ilerisinde kumlar içinde kayboluyordu.

Karşı'ya ulaşmak için daha iki mil yol almamız gerekiyordu. Geçtiğimiz yerler bütünüyle ekili tarlalar ve bahçelerle doluydu. Karşı'nın suru olmadığından, köprüleri geçinceye kadar içine girdiğimizi anlayamadık. Eski adı Nohşeb olan Karşı kenti, gerek genişliği, gerek ticari önemi açısından Buhara Hanlığı'nın ikinci büyük kentiydi. Kent, asıl kent merkeziyle Koğanç denilen kaleden oluşan iki bölüme ayrılıyordu. Kentin güney batı tarafında bulunan kale, askeri açıdan bir önem taşımıyordu. Eğer sık sık ortaya çıkan politik karışıklık ve ihtilaller engelle-

memiş olsaydı, altı kervansarayı ve büyük pazarıyla Karşı kentinin, Buhara ile Kabil hükûmeti ve Hind eyaletleri arasındaki ticaret ve transit yüzünden önemli bir gelir elde etmesi mümkündü.

Kent halkının yirmibeş bin kişiden oluştuğu tahmin ediliyordu. Nüfusun büyük bölümünü Özbekler oluşturuyordu. Emirliğin en seçkin askerleri de bunlar arasından alınıyordu. Kentte bir miktar Tacik, Hindli, Afganlı ve Yahudi de bulunuyordu. Buradaki Yahudiler Hanlık içinde geçerli olan genel kural ve yasalara aykırı olarak kent içinde bile hayvana binebiliyorlardı. Kentte çakı, bıçak sanatı bir hayli ilerlemişse de, o yöredeki Hisar kentinde olduğu kadar gelişmemişti. Çünkü Hisan kenti Karşı ile büyük bir rekabet içindeydi. Bu iki kentte yapılan madeni aletler yalnız Orta Asya'nın ticaret merkezlerine değil, hacılar vasıtasıyla Arabistan, İran ve Osmanlı ülkesine kadar götürülüyor, oralarda üç dört kat fiyatla satılıyordu. Bunlar içinde altın ve gümüş kakmalı ve nakışlı birtakım aletler vardı ki, gerçekten çok ince bir işçilik ürünüydü. İngiltere'nin Scheffield ve Birmingham fabrikalarının en güzel ürünleri bile bunların düzeyine ulaşamazdı.

Dostlarım, yolculuğum sırasında raslayabileceğim kimi han ve mollalara tavsiye mektubu yazmışlardı. Bunlardan birisi Karşı'nın ileri gelenlerinden İşan Hasan adlı kişiye aitti. İşan Hasan beni çok iyi karşıladı. O sıralarda genellikle binek hayvanlarının, özellikle de eşeklerin fiyatının düştüğünden sözederek bu uzun kulaklı hayvanlardan bir tane almamı öğütledi. Ayrıca, yanımda kalan çok az para ile, diğer hacılar gibi ileride satıp kar etmem için çakı, bıçak, iğne, iplik, çuval bezi ve özellikle burada çok ucuz olan Lal-i Bedahşan, yani Bedahşan Yakutu'ndan bir miktar almam konusunda beni ikna etti. Hasan, "Bu tür şeyler, bizim gibi göçebe kabileler arasında yolculuk edecek hacıların ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için tek çözüm durumun-

dadır. Çünkü yalnız bir iğne ya da bir boncuk karşılığında birgün idare edebilecek kadar ekmek ve kavun alınabilir" dedi.

Hasan'ın sözlerini derhal kabul ederek o gün Konogradlı molla ile birlikte bu tür şeylerden bir hayli satın aldım. Bazı yazma kitap ve risalelerle zaten yarı yarıya dolu olan hurcum ağzına kadar doldu. Böylece hem antikacı, hem ipekçi, hem de hacı ve molla durumuna gelmiştim. Bu nedenle yerine göre, kimi zaman dua ve nefes ediyor, muska yazıyor, kimi zaman da iğne, çakı ve bıçak satıyordum.

Karşı'da, halkın dolaşıp ferahlanması için Kalenderhane adıyla geniş ve güzel bir bahçe bulunmasına çok şaşırdım. Bu bahçe bir su kenarındaydı. İki yanında ağaçlar diziliydi. Birçok güzel yolları ve iyi bakılmış çiçek tarhları vardı. Bahçe öğleden iki saat sonradan akşama kadar halkla doluyordu. Burada yer yer çevresi iki-üç halka oluşturmuş sevimli ve güleç yüzlü müşterilerle kuşatılan çaycı dükkânları bulunuyordu. Semerkant ve Buhara'nın korku ve dehşet içindeki halkını gördükten sonra gelenler için bu seyir çok şaşırtıcı geliyordu. Karşı halkı güzel huyu, ahlâkı, karakteri ve zarafetiyle ün kazanmıştı.

Üç gün kaldıktan sonra Karşı'dan Kerhi'ye doğru yola çıktık. Buradan ileride iki hacı ile Molla Uşşak'tan başka yol arkadaşım kalmamıştı. Yol üzerinde Abdullah Han zamanından kalma birçok sarnıç gördük. Bunlardan en çok anmaya değer olanı Seng-i Sulak adındaki sarnıçtı. Sarnıcın bulunduğu yere umduğumuzdan daha çabuk ulaştık. Uzaktan, sarnıcı çadır ve sürülerle çevrili görünce çok sevindik. Çünkü daha önce duyduğumuz güçlü şüphe yok olmuş, bundan böyle her zaman su bulabileceğimize emin olmuştuk. İkiyüz yıl önceden beri varolan bu sarnıcın kubbe biçimindeki kemeri bugün bile sapasağlamdı. Güneşten korunmak isteyen yolcular için gölgeli köşe-bucakları vardı. Dere içinde bulunduğundan, suyu, baharla birlikte eriyen karların suyu ile diğer zamanlarında yerin ememediği

yağmur sularının birikmesinden oluşmuştu. Orada bulunduğumuz sırada sarnıcın üç mademden çok suyu yoktu. Buna karşın çevresinde Konograd ve Nayban Özbeklerinden en az ikiyüz aile konmuştu. Bunların hayvanları ve çırılçıplak olan çocukları sarnıcın içinde oynuyorlardı. Bu durumun suyun temizliğine ve tadına bir yarar sağlamadığı açıktı.

Buradan Kerhi'ye kadar olan yol altı mil olarak hesaplandı. Hayvanları düşünerek bu uzun yolu gece geçmeyi uygun bulduk. Bu nedenle gündüzü uyuyarak geçirmemiz gerekti. Ancak yanımızdaki boncukları gören yörük kızcağızları bizi rahat bırakmadılar. Her yandan koşarak yanımıza geliyorlar ve kadim ziynetlerden olan bu boncukları ağaç kaplar içinde getirdikleri deve ve kısrak sütleriyle değişmek için yalvarıp yakarıyorlardı.

Güneşin batışından bir saat sonra yola koyulduk. Gece aydınlık ve çok güzeldi. Hareketimizden yaklaşık dört saat sonra hepimiz birden bastıran uykunun etkisiyle yere düşmüş, ellerimizdeki dizginleri bırakmadan derin bir uykuya dalmışız. Bir süre sonra arkamızdan gelen atlılar bizi uyandırdılar. Böylesine ihtiyatsızlık ve gafletimizden dolayı bizi uyardıktan sonra yolumuza devam etmemizi söylediler. Bunun üzerine, ayağa kalkarak, yarı yayan, yarı eşeklerimize binmiş olduğumuz halde yürüyerek güneş doğarken Ceyhun'un kıyısına ulaştık. Nehrin iki yakasında da birer kale vardı. Bize yakın olan çok sıradan bir istihkamdı. Dik bir tepe üzerinde bulunan diğeriyse sınırında bulunduğu Kerhi kentinin savunması açısından son dereceye uygun bir konumdaydı.

İki kaleyi ayırdığı yerde Ceyhun'un genişliği, Peşte ile Budin arasında Tuna'nın genişliğinin iki misli kadardı. Burada seri biçimde akan Ceyhun'un ötesinde berisinde kum adacıkları vardı. Geçerken akıntıya kapıldığımız için, istediğimiz yere çıkamayarak biraz aşağıya düştük. Bu geçişimiz üç saat kadar sürdü. En uygun mevsimde, yani kış mevsiminde bile Ceyhun'u

geçmek enaz iki saati gerektirirdi. Çünkü geçiş sırasında kayığın birkaç kez kuma oturmaması, onu kurtarıp yüzdürmek için kayıkçının suya girip çalışmaması görülmüş şeylerden değildi.

Her neyse... Güneşin harareti bu kez, Ceyhun'u Hankah'da ilk geçtiğimiz zamanki kadar şiddetli olmadığından, çektiğimiz eziyet bir hayli hafif oldu. Kayıkçılar insanlık göstererek bizden bir ücret istemediler. Ancak karşıya ayağımızı basar basmaz, Kerhi valisinin "Derya Beyi" denilen geçit memuru bizi durdurdu. Amacı, içimizde İran'a kaçmak isteyen kaçak İranlı köle bulunup bulunmadığını araştırmakmış. Bu nedenle bizi kaleye götürdü. Kalede bizi bizzat vali sorguya çekecekmiş. Bu haber üzerine ne denli telaşlandığım anlaşılabilir.

Kendilerinin yüz ve görünüşlerinin, dil ve konuşmalarının kökenlerini ispat etmeye yeterli kanıtlar olduğunu bilen üç arkadaşım hiç korkuya kapılmadı. Gerçekten de derhal yola devam etmelerine izin verildi. Ama bana aynı kolaylık gösterilmedi. Hele bir ara, eşeğime zorla el koymaya kalkıştıklarında, öfkelenerek, sırasıyla Türkistan'ın çeşitli dilleriyle ve sonra da İstanbul Türkçesiyle bağırıp çağırdım. Taşıdığım pasaportu çıkararak bunu Bey'e, yani valiye göstermelerini ya da beni kendisinin huzuruna çıkarmalarını ısrarla istedim. Sonunda, aslen İranlı bir köle olan kalenin topçu kumandanı araya girerek çekişmemizi sona erdirdi. Topçu kumandanı benim Osmanlı olduğumu anlayarak pasaportumu valiye gönderdi. Biraz sonra, hiç ummadığım biçimde beş tenge (yani onbeş frank yetmişbeş santim)(*) ile birlikte iade edildi.

Kerh, sınırda yeralan müstahkem bir kentti. Herat yönünden Buhara'nın kilidi konumundaydı. Bu nedenle yukarıda andığım kalelerle birlikte ayrıntılı biçimde anlatılması gerekiyor.

(*) Bu iki rakamdan birisi yanlıştır. "beş tenge" doğruysa, bunun frank karşılığıüç yetmişbeş; "onbeş frank yetmişbeşsantim" doğruysa, bunun da Tenge karşılığı 21'dir. [A.Ö.]

Nehrin sağ yakasındaki kalede yalnızca dört parça top vardı. Barış günlerinde burada yalnızca birkaç asker bulunuyordu.

Asıl kale ve istihkamlar nehrin sol yakasındaydı. Kent ve içkale de bunların içindeydi. Duvarları topraktan ve çok sağlam olan bu kale, üç kat surdan oluşuyordu. Kalenin, onikisi demirden, altısı tunçtan olmak üzere toplam onsekiz parça topu olduğu söyleniyordu. Surların kalınlığı beş kadem, yüksekliği oniki kademdi. Bunun çevresinde bulunan kentin yüzelli evi, üç camisi, bir kervansarayı ve küçük bir pazarı vardı. Çevresinde de yüksek bir surla derin bir hendek bulunuyordu.

Özbek ve Türkmenlerden oluşan kent halkının küçük bir bölümü ticaretle, büyük çoğunluğu da tarımla uğraşıyordu. Kentin suru yakınında tefsir bilginlerinden İmam Kerhi'nin mezarı vardı.

Burada birkaç gün oyalanarak Herat'a gidecek kervanın gelmesini beklememiz gerekiyordu. Bu süre içinde Molla Uşşak'la birlikte Esrari Türkmenlerinden Kızıl Ayak ve Hasan Minekli aşiretini ziyaret ettik. Bu iki aşiret Mangışlag'tan buraya ikiyüz yıl önce gelmişlerdi. Ama Buhara Emirliğinin egemenliğini ancak kırk yıldan beri tanıyorlardı.

Esrari Türkmenleri halen yarı göçebe durumundaydılar. Büyük bir çoğunluğun tarımla uğraşmasına karşılık bir bölümü çobanlığı sürdürüyordu. Ancak atalarının erdemlerini yitirmişlerdi. Onlardaki saflık ve temizlik bunlarda yerini nifak ve riyaya bırakmıştı. Yalnız konukseverlikleri yok olmamıştı. İnsan bu kabilelerin yanında bir yıl süreyle konuk kalabilirdi. Yalnız Tacikler, Fransızların "Misafir ve balık üç günden sonra zehirdir" çirkin atasözünün anlamına uygun davranıyorlardı.

Bir ara Mezar-ı Şerif denilen türbeyi ziyaret ettik. Hz. Ali'nin burada gömülü olduğu iddia ediliyordu. Güya Hz. Ali'nin cesedi Sultan Sencer zamanında keşfedilmiş. Söylentiye göre Sul-

tan Sencer, Belh sınırındaki bu harabelerde cin ve devlerden kaldığı sanılan hazineleri buldurmak için birçok kazı yaptırmış. Bu sırada bir yerde üzerinde "Burası Ebu Talib'in oğlu, Peygamber'in sahabisi Ali'nin mezarıdır" yazısı yazılı son derece beyaz bir taş çıkmış.

Türbeye gidişimizin amacı sırf görmek ve ziyaret etmekti. Doğulu halkın Ümmü'l-Bilad adını verdikleri Belh'in genişliği bir zamanlar beş saatlik mesafeydi. Bugün eski Bakterya, yani Bahter bölgesini yalnızca birkaç tepecik belirliyordu. Son döneme ait harabeler içinde, yarısı tümüyle yıkılmış bir camiden başka anmaya değer önemde bir eser yoktu. Bu camiyi, Selçuklulardan Sultan Sencer yaptırmıştı. Belh kenti Orta Çağ'da gerçekten İslâm'ın önemli merkezlerinden biriydi. Bu nedenle Kubbetü'l-İslâm adıyla ün kazanmıştı. Kentin eski yapılarında kullanılmış olan tuğlalar yapı ve cins bakımından Yumutların yaşadıkları yerlerdeki harabelerin tuğlalarına benziyordu. Ama ne kadar araştırdıysam da herhangi bir yazıya raslamadım. Buralarda yapılacak kazılarda önemli eserler çıkması mümkündü. Ancak bunun için iki-üç bin Avrupalı süngüsüne dayanan bir hükümdarın kesin fermanı gerekir, başka türlü olamazdı.

Şimdiki Belh, Türkistan içinde Afganlıların başlıca yerleşim merkeziydi. Bu nedenle burada bir hayli asker ve subay bulunuyordu. Ama komutanları burada yalnız kışın oturuyordu. Yazın harabeler içindeki dayanılmaz kokuşma nedeniyle hava bozulduğundan, halkın yoksul kesimi bile yeri daha yüksek ve havası daha ılımlı olan Mezar-ı Şerif çevresine gidiyorlardı. Harabeler içinde bulunan zehirli akreplere karşılık Mezar-ı Şerif'te gül-i sürh adı verilen kırmızı güller vardı. Bu güller, yukarıda açıklandığı gibi Hz. Ali'nin olduğu iddia edilen mezarın üzerinde yetişiyordu. Gerçekten de bu güllerin renginin ve kokusunun güzelliğine üstün bir gül görmedim. Halkın inanışına göre bu gülleri anılan mezardan başka bir toprakta yetiştirmek müm-

kün değilmiş. Ama şurası doğrudur ki, bu güller şimdiye kadar diğer bir yerde, hatta mezarın çevresinde bile yetiştirilememiştir.

Belh'e, Orta Asya'nın en eski kenti olması nedeniyle Ümmü'l-Bilad adı verilmişti. Şurası muhakkaktır ki, eski Bakteryana ülkesinin başkenti olan Baktera, diğer adıyla Zaryaspa, Ninova ve Babil kentleriyle rekabet ederdi. Müslümanların ele geçirdikleri zamana kadar Belh kenti, Zerdüştlerin dinsel önderlerinin merkezi olduğundan kutsal bir yer olduğuna inanılırdı. Ondan sonra da uzun zaman bir uygarlık merkezi olmuştu. Altıyüz yıl sonra Cengiz Han kenti yıkarak halkını kılıçtan geçirdi. Miladi binsekizyüzyirmi (1820) yıllarında Harezmiler, yani Buharalılar ile Afganlılar da kenti birbiri arakasına yağmaladılar.

Bıkkınlık veren birçok ertelemeden sonra nihayet Herat kervanının geldiğini öğrenerek acilen Kerhi'ye döndüm. Yola devam edebileceğimizi umuyordum. Ancak azad edilmiş kölelerin ödemesi gerekli vergi konusu bir sürü tartışmaya neden olduğu için hareketimiz yeniden ertelendi. Çünkü Molla Zaman'ın kervanında kırk kadar esir vardı. Serserilerin genellikle bu sınıftan olması nedeniyle esirler nasıl zanlı durumuna düşüyorlarsa, yolculuk amaçları hakkında yeterli açıklamayı yapamayanlar da şüphe altında kalıyorlardı. Bu nedenle, bu tür insanların çoğu hacı adını alıyordu. Molla Zaman'ın, kervanına Buhara'da olabildiğince çok hacı alma politikası da buradan ileri geliyordu. Çünkü bu durumda gerçek hacılar arasında, çıkarı gereği hacı adını alan azad edilmiş köleleri sıkıştırmak kolay oluyordu.

Eşyanın, adamların, deve, hayvan ve eşeklerin muayenesi tam bir gün sürdü. Kervan yola çıktıktan sonra, ileride sapa yollardan kaçak mal getirilerek kervana katılmaması için, gümrük memurlarından birisi gözcülük etmek üzere, meskun arazinin sona erdiği Buhara sınırına kadar bize eşlik edip oradan geri

döndü. Biz oradan ileriye yolumuza çöl içinden devam ettik. Bu yolla iki günde Andhuy Hanlığı sınırına girecektik.

Buhara sınırları dışında geçirdiğim ilk gece kendimi hapisten kurtulmuş bir adam gibi hissediyordum. Ağır yüklü eşeğim altımda kıpırdadıkça, gezginlerin o denli korktukları, çekindikleri bu ülkenin tehlikelerinden sağ salim kurtularak benim için son derece aziz olan ve bir daha göreceğimi ummadığım Batı ülkelerinin yoluna girdiğimi görerek saf bir sevinç duyuyordum. İkinci gün, Kare aşiretinin saldırısından çok endişeleniyorduk. Hatta onlara birkaç el de silah boşalttık. Üstemizden geleceklerini akılları kesmemiş olmalı ki, bize saldırmadılar. Ertesi gün sabahleyin, başka bir engele uğramadan Andhuy harabelerine vardık.

Kervan eski kentin kıyısına kondu. Ancak kervan başı ile Han arasında, bizden alınması gereken vergi konusunda anlaşmazlık çıktı. Barınmak üzere bir eski medrese gölgesi araştırmak için hacılarla birlikte kente gittim. Pazarda d abir sergi açmayı istiyordum. Böylece bir miktar alış veriş ederek elime, o gün için muhtaç olduğum şeyleri alabilecek kadar para geçirebilirdim. Uygun bir yer seçinceye kadar uzun bir süre viraneler içinde dolaşıp durdum. Sonunda, Han'ın karargâhı yakınlarında bulunan bir cami avlusuna yerleşerek sergiyi kurdum.

Kentin pazarı birkaç ekmekçi dükkânı ile astarcı ve hazır giysici dükkânlarından oluşuyordu. Bizim gelişimiz çarşıyı oldukça canlandırdı. Kadın ve çocuklar, sabahtan akşama kadar sergilerimizin önünde bekleştiler. Ama alış veriş pek hareketli olmadı. Çünkü müşteriler bize para yerine meyve ve ekmek vermeyi öneriyorlardı. Elli kavunun bir tenge, yani yetmişbeş santim değerinde olduğu bir ülkede böyle bir değişim çok kârlı birşey değildi. Üstelik buranın kavunları, Ceyhun kıyısında yediklerimiz gibi çok lezzetli değildi. Bununla birlikte, yalnız Meymene tarafından gelen küçük ve acı bir suyun suladığı çöle benzeyen

bu topraklarda böyle bol miktarda meyve, pirinç ve buğday yetişmesi şaşılacak bir durumdu. Yerli halk bu suyun iğrendirici tadına alışmıştı. Ama, yabancılar özellikle yaz mevsiminde bu suyu içemiyorlardı. Bu su Buhara'nınki gibi içinde solucan ve kurtçuklar oluşmasına izin vermiyordu. Buna karşılık başka türlü zararlar vermekten uzak değildi.

Farsça ünlü bir şiire güvenmek gerekirse, buranın havasının da pek güzel olmaması gerekir. Bu şiirde şöyle deniyor: "Andhuy'un suyu acıdır, kumları ateş gibi yakıcıdır. Sinekleri zehirlidir, akrepleri de cabası. Cehennem azabını örnekleyen böyle bir memleketi sakın övmeyin."

Bütün bu niteliklerine karşın Andhuy, bundan otuz yıl önce oldukça gelişmiş bir kent durumundaymış. Nüfusu da elli bin dolaylarındaymış. İran'a siyah koyun yapağısı ihraç edermiş. Bu yapağının Buhara'ya özgü olan cinsi daha iyi olduğu halde, onunla bile rekabet edermiş. Bu tür yapağı Avrupa'da astragan adıyla ünlüdür. (Bu sözcük, Ejderhan, yanı Hacı Tarhan adının bozulmuş biçimidir.)

Andhuy'un kent merkezi bugün ikibin evden oluşmaktadır. Kentin çevresinde ve dağınık olarak kimi vahalarda da sekiz bin kadar çadır bulunmaktadır. Kentin toplam nüfusunun onbeş bin kişi olduğu tahmin ediliyor. Bunun büyük bir bölümü Ali Eli kabilesine mensup Türkmenlerden, küçük bölümü de Özbek ve Taciklerden oluşmaktadır.

Han gezip dolaşmamıza izin verdi. Ancak, ortalığın karışıklığından yararlanan Türkmenlerin ötede beride pusular kurarak eşkiyalık yaptıklarından sözederek son derece ihtiyatlı davranmamızı öğütledi. Fakat bu durum bize pek korku vermedi. Çünkü Andhuy'da kaldığımız sırada kervanımız hemen hemen iki kat büyümüştü. Bu nedenle, artık haydutların saldırısından dolayı endişe etmiyorduk.

İki gün sonra, Meyemene'ye dört saatlik mesafedeki Ak Kal adlı kalenin duvarları dibine konduk. Kervan başı, kervanımızın esenlik içinde gelişinin kefareti olarak bizim hacılara iki koyun hediye etti. Hacıların en kıdemlisi ben olduğum için bu hediyeyi arkadaşlarım arasında paylaştırmakla görevlendirildim. Bütün gün ekmek yerine kebap yedik. Akşam olunca, topluca bazı ilahiler okuduktan sonra zikir ve tehlile başlayarak iki bin kez "Ya Hu, Ya Hak" diye olanca gücümüzle haykırdık.

Buradan Meymene'ye gideceğimizi bildirdiğimiz için, akşam üzeri bir gümrük memuru gelip araştırma yaptı. Özbek olan memur nazik ve namuslu bir adamdı. Gece hareket ederek sabahleyin Meymene'ye girdik. Kervanımız kentin dışında konar konmaz Eyyub adlı şeyhin tekkesine gittim. Hacı Salih bana bu şeyhe hitaben bir tavsiye mektubu vermişti. Şeyhin korumasına fazlasıyla ihtiyacım vardı. Çünkü vaktiyle İstanbul'da bana dört ay kadar Çağatayca öğretmiş olan Hal Murad adlı mollayla karşılaşmaktan korkuyordum. Bu molla zeki bir adam olduğundan, İstanbul'da iken gerçek bir efendi olmadığımı keşfetmiş, Buhara'ya gitmek niyetinde olduğumu öğrenince yanımda gelmesi için izin vermemi istemişti. Ancak bu konudaki kararımın kesinliğini açıklamayınca, Mekke'ye gitmişti. Hal Murad'ın sonradan Bombay ve Karaçi yoluyla döneceğini biliyor ve yolda onunla karşılaşmaktan çok korkuyordum. Gerçi adam çok iyiliğimi görmüştü. Ama kendisine küçük bir yarar getireceğini anlarsa, hiç çekinmeden bana ihanet edeceğini de biliyordum.

Buhara ile Meymene arasındaki geliş gidiş ve haberleşmeyi eşkiyalık yapan Afganlılar kesmişlerdi. Ancak talihim yaver giderek bana kötülüğü dokunacak böyle bir düşmanla Buhara'da karşılaşmamıştım. Meymene'de de talihimin böyle yaver gideceğini umuyordum. İşte bunun için, halk arasında sözü geçen, hatırlı ve etkili bir kişi olan Şeyh Eyyub ile iyi geçinmem gere-

kiyordu. Şeyh Eyyub ile tanışmamızın üçüncü günü, artık aramızda teklif tekellüf biraz azalmıştı. Bu nedenle bizim Molla'nın durumunu sordum. Bunun üzerine Şeyh bir hayret çığlığı atarak, "Vay! Sen Hal Murad'ı tanıyor musun? Allah rahmet etsin! Mekke-i Mükerreme'de öldü. Kendisine olan aşırı sevgim nedeniyle çocuklarını evime aldım. İşte şu çocuk onundur." deyip bana yedi-sekiz yaşlarında bir çocuk gösterdi. Bu çocuğa bir boncuk tesbih hediye ettim ve büyük bir içtenlikle rahmetlinin ruhuna üç ihlas okudum.(*) Kalbimdeki vesveseler bütünüyle yok oldu.

Gönlüm rahatladığı için, işlek bir sokak köşesinde bir sergi açmaya niyetlendim. Ama elimde kalan malların büyük bir hızla eksildiğini görüp şaşırdım. Hatta arkadaşlarımdan biri, "Hacı Reşid, senin mallarının yarısı kayboldu. Bu gidişle yakında diğerleri de bitecek ve belki eşeğini bile kaybedeceksin. Gözünü aç, sonra ne yaparsın?" dedi.

Kış yaklaştığı için bu tür olaylar gözümde daha büyük önem taşımaya başladı. Çünkü İran sınırından bir hayli uzaktaydık ve kesemdeki paranın tükenmemesi için aldığım önlemlerin hiçbir işe yaramadığını görüyordum. Adama cevap verirken, kendimi teselli edercesine, "Allah kerimdir. Hiçbir derviş ya da bir dilenci bir Özbek evinden aç çıkmaz. Nerede olsa ekmek ve meyve türünden yiyecek birşeyler bulur ve kendisine eski püskü de olsa giysi verilir. Fazlasının da gereği yoktur" dedim.

Meymene kasabası, birtakım yüksek tepeler arasında bulunduğu için, bir çeyreklik mesafeye kadar yaklaşmadıkça görülemiyordu. Plan ve yapı biçimi kötüydü. Korunmasına da önem verilmemişti. Barındırdığı binbeşyüz kadar ev kerpiç kulübelerden oluşuyordu. Tuğladan yapılmış bir de çarşısı vardı. Ama bu

(*) Meğer Molla'nın ölüm haberi doğru değilmiş. Sonradan, Tahran'a dönüşümden birkaç hafta önce orada beni aradığını ve durumunu soruşturduğunu öğrendim.

çarşı harap olmaya yüz tutmuştu. Bunlar dışında kerpiçten yapılmış üç cami ile tuğladan yapılmış iki medresesi bulunuyordu.

Meymene halkının büyük çoğunluğunu Özbekler oluşturuyordu. Bunlar dışında bir miktar Tacik, Heratlı, Hindli, Afganlı ve elli ev kadar da Yahudi bulunuyordu. Meymene'nin askeri önemini umduğum gibi bulamadım. Kenti çevreleyen tek bir surla, bu surun batı ucundaki içkale hendeğinin Afganlıların İngiliz usulünce kullandıkları topların mermilerine ve Dost Muhammed Han'ın sürekli baskısına nasıl karşı koyabilmiş olduğunu bir türlü anlayamadım. Topraktan yapılmış olan metrislerin yüksekliği oniki, genişliği beş kademden oluşuyordu. Hendekleri ne çok geniş, ne de çok derindi.

Gerçi Meymene kalesi dik bir tepe üzerinde bulunuyordu. Ama o çerçede ondan daha yüksek tepeler vardı. Bu tepelerin üzerine yerleştirilen bataryaların az bir zaman içinde kaledeki topları imha edebileceği açıktı. Öyleyse, Meymene'nin bu denli dayanmasını, kendisini koruyan istihkamların sağlamlığından çok, halkının gayret ve yiğitliğine bağlamak gerekiyordu.

Gümrük engeliyle karşılaşmamış olmalarına karşın kervan başı ile kervanımızdaki büyük tacirler, kişisel çıkarları nedeniyle, bir süre beklediler. Çünkü iki-üç at pazarına gidip Özbekler ve Türkmen cambazlarının aralarındaki rekabet nedeniyle fiyatlarda ortaya çıkan ucuzluktan yararlanmak istiyorlardı. Burada satılan hayvanların büyük çoğunluğu Herat, Kandehar, Kabil, hatta çoğu kez Hindistan'a kadar gönderiliyordu. İran'da dörtyüz franga satıldığını öğrendiğim atlar burada yetmişbeş, en fazla yüzyirmi franga kadar alınabiliyordu. (Yani yüz tenge'den yüzaltmış tengeye kadar). Bu cins hayvanlar ne Buhara'da, ne Hiyve'de, ne de Karşı'da bu kadar ucuza alınabilirdi.

Meymene'nin çarşı ve pazarlarının görmeye değer olması, yal-

nız bundan dolayı değildi. Burada bir hayli de doğal ve işlenmiş ürün bulunuyordu. Yöredeki Türkmen ve Cemşidi kadınları, bu pazarlara bol miktrda halı ve yarı yarıya koyun ve deve yününden dokunmuş kumaşlar getiriyorlardı. Bu kent İran ve Bağdat'a çok miktarda anason ve fıstık ihraç ediyordu. Meymene'de bir kantar anasonun fiyatı yirmikibuçuk-otuz frank, yani otuz ya da kırk Tenge dolayındaydı.

On gün kaldıktan sonra Meymene'den Herat'a hareket ettik. Herat'a doğru uzanan yerler Asya'nın su bölümü çizgisini (hatt-ı taksim-i miyah) oluşturan silsileden ayrılmış dağlarla doluydu. Fehm-Güzar adlı köye vardığımızda, Meymene Hanlığı'nın son sınırına gelmiş, diğer bir deyişle Türkistan'ı bitirip Afganistan sınırına ulaşmış olduk. Burada da yeniden gümrük vergisi ödemek zorunda kaldık. Hanlık içine gireli beri bizden, bununla birlikte üç kez vergi alınmıştı. Hayretimi dile getirince arkadaşlarım, "Cenab-ı Hakka şükrederiz ki hükumet bizden yalnız para alıyor. Yakın bir zamana gelinceye kadar ne Andhuy'dan, ne de Meymene'den tüm eşya ve mallarımızı kaybetmeden geçemezdik. Çünkü kervanlar Han'ın emriyle yağmalanırdı." dediler.

Sözün kısası, İran'a gelinceye kadar bu tür eziyetlerden kurtulamadık. Fehm-Güzar'dan öteye otuz kadar Cemşidi atlısının korumasında ilerledik. Atlıları önden, çevredeki tepelere gönderip gideceğimiz yol hakkında keşif yaptırmadan ilerlemiyorduk.

Hareketimizin ikinci günü akşam üzeri, savunması kolay dar bir geçide girdik. Bu geçit Meymene tarafında, yani kuzey tarafında içinden Mergab nehrinin geçtiği güzel ovanın girişini oluşturuyordu.

Ertesi gün yarım saat kadar, derenin geçit veren yerini bulmak için uğraştık. Suyun akıntısı çok güçlüydü. Derinliği fazla de-

ğildi ama, içi kayalık olduğundan her taraftan kolayca geçilemiyordu. Dereye önce atları, arkadan develeri saldık. Eşekler en arkaya bırakıldı. Bu hayvanların suya girmekten, ayağını çamura basmaktan ne denli korktuğu malumdur. İşte bunun için yolculuğum sırasında edindiğim kitapların konulduğu heybeyi eşeğin üzerinden alıp deveye yükletmeyi uygun gördüm. Sonra, boş kalan eşeğin sırtına binip suya girmeye zorladım. Hızlı akıntılı ve taşlı nehre daha ilk adımını atar atmaz sendelemeye başladı. Bir kazaya uğrayacağımı anlayarak üzerinden inmeyi istediysem de, fırsat bulamadan hayvan yuvarlandı. Kıyıda kalan cemaat önce gülmeye, sonra telaşlanmaya başladı. Hamdolsun ki, her nasılsa, beni suyun öte yakasına çıkardı. Mergab nehrinin şeffaf sularında, sabah sabah zamansız biçimde yaptığım bu soğuk banyo biraz münasebetsiz olmuştu. Çünkü üzerimdekileri değiştirecek yedek giysim yoktu. Tepeden tırnağa ıslanan giysilerimi güneşte kurutuncaya kadar, birkaç saat, keçe ve çullara sarınarak oturdum.

Kervanımız kalenin yanına kondu. Sur içinde ev adına çadırdan başka birşey görünmüyordu. Oysa burası Cemşidilerin reisinin karargâhıydı.

Mergab vadisinin bu yerinin adı Bâlâ Mergab'tı. Hezare'lerin yaşadığı yüksek dağlardan başlayarak Salur Türkmenlerinin yaşadıkları Merv-Şah adındaki yere kadar uzanıyordu. Bu bölgenin bir zamanlar Cemşidilerin egemenliği altında olduğu, sonradan geçici bir süre için ellerinden alındığı, daha sonra da bütünüyle mülk edinmiş oldukları rivayet ediliyordu. Nehir, kalenin güney batısında yavaş yavaş darlaşarak nerdeyse dar bir boğaz durumuna geliyordu. Mergab orada köpürerek, büyük bir hızla ve yıldırım gibi gürültüler çıkararak akıyordu. Nehrin bu hızlı akıntısı ileride Pencde denilen yerde normale dönüyordu. Ancak orada daha derinleşiyordu. Vadi de orada bir iki mil kadar genişliyordu.

Merv'in bayındır zamanlarında, bu yörelerde yaşamaya elverecek ölçüde bir uygarlığın bulunduğu belliydi. Ancak bugün, vahşi Türkmen oymakları buraları dolaşma yeri durumuna getirmişlerdi. Bu nedenle haraplıktan, soygun ve yağmadan başka birşey görülmüyordu.

Cemşidiler kendilerini, efsanevi Pişdadiyan sülalesinden Cemşid(*) adlı hükümdarın soyundan sayıyorlardı. Ama bu nesebin kuşkulu olduğu açıktır. Ancak bunların İran asıllı oldukları kesindi. Çünkü bu ülkenin güney eyaletleri dışında hiç kimsede, İranlı yüz ve siması bu dağlılardaki gibi tam olarak kalmamıştı.

Cemşidiler yüzelli yıldan beri İran sınırının dışına atılmışlardı. Vakitlerini sürekli kavga ve savaşla geçirdikleri için nüfusları da azalmıştı. Bugün, sekiz-dokuz bin çadır halkından fazla değillerdi.

Cemşidiler yaşadıkları dağlara aşırı bir sevgi besliyorlardı. Oysa buralardaki durumları çok da iyi değildi. Giyim kuşam ve yaşama biçimleri Türkmenlere benziyor, onlar gibi haydutluk yapıyorlardı. Şimdiki reisleri Afganlılardan maaş alıyordu. Çünkü Herat kuşatması sırasında çok yararlılık göstermiş, gerek Dost Muhammed Han'ın, gere halefi Şir Ali Han'ın teveccühünü kazanmışlardı. Bununla birlikte Cemşidilerin sadakatlarına güvenilemezdi. Maaşlarının ödenmesi bir süre için ertelenecek olsa, isyan etmeleri işten bile değildi..

Mergab kıyısında, harabelerin yakınında dört gün kadar kaldık. Bu süre içinde berrak ve saf nehrin kıyılarını ve çevrede kurulmuş çadırları gezip dolaştım. Bu çadırların parça keçeden yapılmış tavanları göze çok çirkin görünüyordu. Burada mallarımdan bir bölümünü satmak için boşu boşuna uğraşıp durdum. Hayır dualarım ve mübarek nefesim de boşa çıktı. Burada bu tür

(*) Cemşid, Yunanlıların Ahemenes adını verdikleri İran hükümdarıdır. Pişdadiyan sülalesinin dördüncü hükümdarı olan Cemşid'in Milattan sekizyüz yıl önce yaşadığı söylenir.

bolluk nedenlerinin isteklisi yoktu. Bir ekmek parçası herşeyden daha değerliydi.

Buralarda dinin bile çok büyük bir etkisi yoktu. Bu nedenle hacılık ve dervişliğimin bir işe yaramayacağını anlayarak Merv-Şah'a kadar gitmekten vazgeçtim. Eğer beni aldatmadılarsa, Merv-Şah'ta hala Farslar zamanından kalma birçok kargir yapı ve kule harabesi varmış. Ama oraları hakkında anlatılan hikayelere pek güvenemem. Herat ile çevresini gerektiği kadar bilen İngilizlerin öğrenecekleri çok şey olmasa da, oralara kadar gidip keşifler yapmamalarına ihtimal vermem.

Mergab geçidinden çıkar çıkmaz, ondan daha çetin ikinci bir geçide girdik. Biraz sonra da Kale-i Nev harabelerinin önünden geçtik. Buranın Han'ı, maiyetindeki Moğol soyundan bir miktar Hezare ile birlikte bağımsızlığını koruyordu.

Horasan dağ zincirini dört günde geçebildik. Yolculuğumuz, Karşı'dan Herat'a kadar tam altı hafta sürdü. Bu mesafe, daha uygun şartlarda en fazla yirmibeş günde alınabilirdi.

Zorla alınan gümrük vergileri bizi öylesine harap etti ki, benim gibi içimizden en yoksul olanlar, Herat kapısına geldiklerinde, bu vergiyi ödemek için zavallı eşeklerini satmak zorunda kaldılar.

12
Herat'tan Tahran'a

Yolcular, Hace Abdullah Ensari adlı dağı kuzey tarafından geçer geçmez, çok sayıda sulama kanalı ve ark açılmış, öbek öbek birçok köyün bulunduğu güzel ve geniş bir ovayla karşılaşıp şaşırırlar. İşte burası Herat ovasıdır. Gerçi burada da ağaç yoktu ama görünüşü artık buranın Türkistan'ın dışında olduğunu anlatıyordu. O Türkistan, yani Orta Asya ki, gerçekten de Herat onun kapısı ve kilidi konumundaydı.

Herat vadisi çok verimli, çok bereketliydi. Bu nedenle göze çok güzel görünüyordu. Kentin yeri askeri açıdan da önemliydi. Bu yüzden bu talihsiz memleket, hırslarını kamçıladığı komşularınca sık sık istila edilmekten, yağmalanmaktan kurtulamıyordu. Hatta bizim varışımızdan iki ay önce Dost Muhammed Han komutasındaki Afganlılar burayı talan ederek halkının önemli bir bölümünü kılıçtan geçirmişti.

Herat da doğunun hemen tüm kentleri gibi yeni ve eski birtakım harabeler barındırıyordu. Diğer yerlerde olduğu gibi burada bulunanların en güzel ve görkemlileri de yeni kalıntılardı. Musalla denilen yerde ayakta kalabilen yapılar, insana Semerkant'ı hatırlatıyordu. Şurada burada bulunan kaleler de İsfahan

çevresindekileri andırıyordu. Kent merkezi ile kale öylesine harap olmuştu ki, büyük felâketlere uğramış bu ülkede bile böyle ikinci bir kent bulmak zordu.

Kente Irak Kapısı'ndan girdik. Önünden geçtiğimiz evler, dış istihkamlar, hatta kapının kendisi bile bir harabe yığınından başka birşey değildi. Kentin içinde ve kapının yanında içkale ile saray bulunuyordu. Bunlar, yükseklikleri nedeniyle Afganlıların toplarına hedef olduklarından, hemen hemen tümüyle yıkılmış, kapı ve çerçeve adına ne varsa hepsi soyulmuş durumdaydı. Bundan, kuşatma sırasında halkın en büyük felaketinin odun sıkıntısı olduğu anlaşılıyordu. Kafes durumuna gelmiş duvarlar üzerine Afganlı ve Hindliler tam böyle bir yıkıntının süslemesi olmaya uygun kimi münasebetsiz ve çirkin resimler yapmışlardı.

Her adımda haraplık biraz daha artıyordu. Sakinleri henüz dönmemiş kimi mahalleler tümüyle ıssız ve boştu. Kentin yapıları içinde, binsekizyüzaltmışüç (1863) yılı kuşatmasından önce ne durumdaysa yine öyle kalabilmiş tek bina, nice kuşatmalar görüp atlatmış pazar, daha doğrusu pazarın kemerli kısmıydı. Bu pazar, Sultan Hüseyin Mirza'nın hükümdarlığı zamanından kalmaydı. Yapılışının üzerinden yaklaşık dörtyüz yıl geçmişti. Pek çok yeri harap olmuşsa da bugün anmaya ve takdire değer güzel eserlerden sayılabilirdi.

Anlatıldığına göre, bu pazar, bir zamanlar, kente girdiğimiz Irak Kapısı'ndan İngilizler tarafından yapılmış Kandehar Kapısı'na kadar uzanıyormuş. Son kuşatmada kentin kapıları içinde zedelenmeyen yalnız Kandehar Kapısı olmuştu. Çarşıdaki dükkânlar açılmaya başlamıştı, ama işler çok ağır gidiyordu. Çünkü kuşatmadan sonra meydana gelen yağmalama en cesur tacirleri bile yıldırmıştı. Ayrıca Afganlıların vergi sistemleri de ticaret düşüncesini pek teşvik edecek nitelikte değildi. Örneğin yaklaşık beş kran yani beş frank değerindeki bir çift ayakkabı-

dan bir frank elli santim; iki frank değerindeki bir külahtan iki frank; sekiz frank değerindeki bir kürkten üç frank vergi ödemek gerekiyordu. Diğer mallarda da buna benzer vergiler alınıyordu. Buna yüzde yirmiye ulaşan faiz,ticari malların ithalinde müruriye vereftiye adı verilen birtakım vergiler de eklenirse, Herat'ta ticari hayatın ne türlü güçlüklerle karşı karşıya olduğu anlaşılır.

Herat halkının büyük bölümünü İranlılar oluşturuyordu. İranlılar daha sonra tüm Horasan'a yayılmışlardı. Herat, yakın zamana gelinceye kadar Horasan'ın merkeziydi. Cengiz Han ile Timurlenk istilaları nedeniyle başlayan göçler, İranlılara Turanlı, yani Türk ve Tatar kanı karıştırmıştı. İşte Herat vadisinde yaşayan halkın Cemşidi, Firuzkuhi, Timuri ve Temini adlarını taşıyan birkaç kabileye ayrılması bundan ileri geliyordu. Bu halklar arasında yalnız siyasal alanda bir birlik vardı.

İranlılar, yani asıl Heratlılar çoğunlukla kale içinde oturuyor, sanat ve ticaretle uğraşıyorlardı. Kentin son istilasından önce İranlılarla kaynaşan Afganlılar, bunlarlabir ölçüde birleşmişlerdi. Bu nedenle kendi yurttaşlarından iğreniyorlar, adeta kentin yerlisiymişler gibi, kendilerine Afganlıların tahakkümü dayanılmaz geliyordu.

Herat'taki misafir ve ziyaretçiler arasında Hindli, İranlı, Orta Asyalı birçok insan vardı. Bunlar burada, Buhara çarşı ve pazarlarındakinden çok daha kolay ayırt edilebiliyordu. Halkın asıl kalabalığı Kervansaray-ı Resul ile Kervansaray-ı Nev arasında bulunuyordu. Bu kısa mesafedeki halkın çeşitliliği insanın gözünü kamaştırıyordu. Afganlı, Hindli, Türkmen, İranlı ve Yahudilerden oluşan kalabalık omuz omuza gelip gidiyordu.

Kâbil halkı uzun gömlek, dizlik ve bezden diğer ulusal giysileriyle, kimi zaman da sıradan bir elbise ya da İngiliz işi kırmızı

bir giysiyle sokaklarda kaldırım yapıyorlardı. Bunlar, giysilerini hiçbir zaman üzerlerinden çıkarmıyorlar, yatağa bile onunla yatıyorlardı. Bu giysiyi sade olarak gömleklerinin üzerine çekip giyiyorlar, yine yurttaşlarının garip şekilli sarığını da başlarına sarıyorlardı. Halkın kibar takımı İranlıların giysilerine benzer elbiseler giyiniyorlardı.

Burada ister başıbozuk, ister asker olsun, hiç kimse sokağa silahsız çıkmıyordu. Çünkü, çarşıya giren bir kişinin birini dövmek ya da kendini savunmak zorunda kalmaması çok az görülebilen bir durumdu. Kentin modasına tam olarak uymak isteniyorsa, sokağa çıkarken bir silah deposu haline girmek, yani üzerinde iki tabanca, bir kılıç, bir hançer, bir kama, bir tüfek, bir kalkan bulundurmak gerekiyordu.

Kahraman Afganlılarla, Türkmen edalı Cemşidilerden başkası karşılaştırılamazdı. Kötü giyimli Heratlılar ile hemen hemen çıplak denilebilecek Hezareler ve yöredeki Timuriler bu fatihler soyunun önünde hükümden düşüyorlardı. Adeta varlık ve yoklukları eşit durumdaydı. Son derece zelil ve hakirdiler. Tüm Herat halkının, kendilerinin yeni zalimleri hakkındaki kin ve düşmanlıklarının derecesi, hiçbir yerde görülemezdi.

Herat'ın bazı sokaklarındaki halk kalabalığını izlemekten büyük bir zevk alıyordum. İngiliz üniforması giyinmiş, hatta bazan İslâm geleneklerine aykırı olarak sako(*) giyinmiş, sakalını kesmiş Afgan askerlerine rasladıkça, artık İslâm taassubunun çok güçlü olmadığı bir ülkede bulunduğumu düşünüyor; bu nedenle tebdil-i kıyafet külfetinden kurtularak uygun bir biçimde gerçek kimliğimi ortaya koyabileceğimi tahmin ediyor, tasarlıyor, hatta kimi İngiliz subaylarına raslayacağımı umuyordum. Mevcut politika nedeniyle, bu ülkede resmî görev yapan kimi İngiliz memurlarının koruması altına girebilmek benim için

(*) Sako, paltodan kısa, geniş kollu, bol üstlük. [A.Ö]

büyük bir şanstı. Ancak, ne yazık ki, Doğuluların içlerinin her durumda dışlarına benzemediğini unuttuğumdan, böyle zamansız düşüncelerle ileride başıma bazı dertler açabilirdim.

Bilindiği gibi, mali gücüm kalmamıştı. Bu nedenle Herat kapısına gelince, yolun zorlukları nedeniyle tüm gücünü yitirmiş olan çemenderimi satmam gerekti. Bu satıştan elime yalnız yirmibeş frank geçti. Bu parayla satış vergisini ödedikten sonra, ancak bazı ufak tefek borçlarımı kapatabildim. Dolayısıyla çok kötü bir duruma düştüm. Ekmek sıkıntısına bir çözüm bulmak mümkündü. Ama artık geceleri çok soğuk olmaya başlamıştı. Uzun bir süreden beri çeşitli güçlük ve sıkıntılara katlanmaya alıştıysam da, hafif giysilerle rüzgâra açık bir viranede, kuru toprak üzerinde uykuya yatmaktan çok rahatsız oluyordum. İran sınırına on günlük yolumuz kaldığını düşünerek bir ölçüde avunuyordum. Ancak oraya varabilmek de çok kolay birşey değildi.

Bir süre sonra, Semerkant ve Kerhi'den beri yol arkadaşım olan hacılar, Afganlıların galibiyetini tebrik göreviyle gelmiş Muhammed Bekr Han adlı kişiye katılarak İran'a hareket edip benden ayrıldılar. Yalnız sevgili arkadaşım Konogradlı Molla Uşşak, Tahran'da saygı ve ikram göreceğimiz yolundaki sözlerime güvenerek yanımda kaldı. Bu vefakâr adam, her gün dilenerek muhtaç olduğumuz bir miktar yiyecek ve yakacağı tedarik ediyor, akşam yemeğimizi pişirerek hazırlıyordu. Üstelik, ne denli ısrar edersem edeyim, benimle birlikte sofraya oturmayı edebe aykırı gördüğünden, büyük bir saygıyla reddediyordu. Fakat diğer bazı durumlarda Molla Uşşak, rasladığım en garip insanlardan biriydi.

İran'a dönüşümü kolaylaştıracak nedenleri araştırmadan durmaya gönlüm razı olmadığı için, Cemşidilerin hanının vesayeti altındaki tecrübesiz bir çocuk olan hükümdar Muhammed Yakup Han'ı görmek için fırsat kolluyordum. Hükümdarın vasisi,

ülkeyi başkent kapısına kadar yağmalayan Türkmenlerin gizli müttefikiydi. Bu nedenle Han'ın iyi niyetlerini gerçekleştirmesini engelliyordu. Bu genç hükümdar, Herat'ı memleketine katmayı tam olarak başaramadan ölen Afgan Emiri Dost Muhammed Han'ın bugün Kâbil'deki halefi Şir Ali Han'ın oğluydu.

Muhammed Yakup Han, harap olan kaleye oranla çok daha iyi durumda bulunan sarayda oturuyordu. Burada hergün halkı huzuruna kabul ederek onlarla dört-beş saat görüşüyordu. Yakası büyük bir üniforma giyiyor, geniş bir sofrada pencerenin yanına konulmuş büyük bir koltuğa oturuyor, birçok ağacın gölgelediği avluda İngiliz sisteminde eğitim yapan Afgan askerlerini izliyordu.

Sevgili arkadaşım MollaUşşak ile birlikte bu avluya girerek bir süre, Afgan askerlerinin talimini izledim. Hareket ve duruşları bakımından Osmanlı askerinden üstündüler. Sonra Han'ın kabul odasının kapısına yöneldim. Burada birçok hizmetli, asker ve ihtiyaç sahibi toplanmıştı. Başımdaki büyük sarık —arkadaşım da benim gibi sarıklıydı— ve uzak yolculuğun güçlük ve sıkıntılarının yüzümde ortaya çıkardığı zühd ve riyazet hali, halkın bize yol açarak kolayca içeriye girmemize izin vermelerine neden oldu.

Han, yukarıda anlattığım şekildeydi. Sağ tarafında veziri ve sonra da duvar boyunca diğer memurları ile Herat mollaları oturuyordu. Bunlar arasında İmamverdi Han adında bir İranlının da bulunduğunu gördüm. Bu adam Meşhed'te bazı kabahatler işlediği için bu taraflara kaçmıştı. Emir'in önünde kâtibi ile diğer birkaç adam ayakta duruyordu. Dervişlik sıfatımı zedelememek için, içeri girince, bir selam verip baş keserek doğruca Emir'in yanına yanaştım, veziri olan iri ve şişman Afganlı ile kendisi arasına sokularak oturdum. Bu arada kendime yer açmak veziri ayağımla itekledim. Bu davranışım oradakilerden

hiç kimseyi şaşırtmadı. Yalnız içlerinden kimilerinin gülmelerine neden oldu.

Ben, tavrımı hiç bozmadan adet üzere ellerimi kaldırıp Emir'e dua etmeye başladım. Ben dua ederken Emir, dikkat ve hayretle yüzüme bakıyordu. Amin diyerek duayı bitirdim. Topluluk da benimle birlikte elleriyle sakallarını sıvazlayınca Emir birdenbire sıçrayarak koltuktan kalktı ve yarı gülerek, yarı öfkeyle parmağıyla beni gösterip, "Vallahi sen İngilizsin!" diye haykırdı. Oradakilerin tümü Emir'in bu davranışına kahkaha ile güldüler. Ama Emir düşüncesinden bir türlü vazgeçmiyordu. Beni daha iyi inceleyebilmek için yerinden kalkıp yanıma geldi. Sevinecek birşey bulduklarında çocukların yaptıkları gibi ellerini birbirine çırparak, "Kurbanın olayım, gerçekten sen kılık değiştirmiş bir İngiliz değil misin, söyle bana!" dedi. Emir'in konuşma biçimi, tavır ve edası o kadar safdilane idi ki, bir ara sırf keyfini bozmamak için görüşünü doğrulamayı istedim. Ama öte yandan Afganlıların hayvanlık derecesindeki malum taassublarını hatırlayarak, şakanın bu derecesine dayanamayıp öfkelenen bir adam edasıyla ve "bu kadar eğlence yeter" havasıyla, "Sadık bir mümine kâfir diyenin kendisinin kâfir olacağını bilirsin. Hayır duama karşılık bana bir miktar şey ver de yoluma devam edeyim." dedim.

Yüzümdeki ciddiyet ve yaptığım sahte gösteri genç Emir'i tam anlamıyla şaşkına çevirdi. Bozularak yerine oturdu. Yüzümün Avrupalılara benzediğini söyleyerek özür diledi. Buhara'dan gelen hacılar içinde yüzü bana benzeyen kimse görmediğini söyledi. Buharalı olmadığımı, İstanbullu olduğumu söyledim. Taşıdığım Osmanlı pasaportunu gösterdikten sonra, Ekber Han'ın oğlu ve kendisini yeğeni Celaleddin Han'ın binsekizyüzaltmış (1860) yılında Hicaz'dan dönerken İstanbul'a uğradığında Zat-ı Şahane tarafından nasıl iyi karşılandığını ve kendisine iltifatlar edildiğini anlatınca Emir'in hali büsbütün değişti.

Pasaportum topluluk içinde elden ele dolaştı. Bir itiraz eden de çıkmadı. Huzurundan çıkarken Emir birkaç kran verip kaldığım süre içinde sık sık gelip kendisini görmemi emretti. Emir'in bu emrine uymaktan kaçındığımı söylemeye gerek yok.

Bu sıkıntılı görüşmenin neticesi hakkımda çok hayırlı oldu. Çünkü bu durum İranlılarla Afganlıların hayal güçlerini harekete geçirdi. Bunlar benim birkaç bin altınlık itibarım bulunduğu, bunu istediğim yerden alabilme gücüne sahip olduğumu sanıyorlardı. Oysa, yiyecek ekmeğim olmasa, hiç birinin bana bir para bile vermeyeceği açıktı.

Bu sıkıcı ve kederli kentte bütün halkın yüzlerine bir yandan korku ve dehşet, bir yandan da küstahlık resmedilmiş gibi görünüyordu. Büyük kervanın hareket zamanını bekleyerek geçirdiğim günler bana dayanılmayacak ölçüde uzun geliyordu.

Binsekizyüzaltmışüç (1863) yılı Kasımının onbeşinci günü, iki bin kadar Meşhed yolcusuyla birlikte Herat'tan çıkmaya muvaffak oldum. Yolcuların büyük çoğunluğunun amacı, Meşhed'teki türbeleri ziyaret etmekti. İçlerinde Kandehar'dan gelmiş bir miktar Afganlı da bulunuyordu. Bunlar İran'a Çivit ve Kabil kürkleri satmak üzere gidiyorlardı. İşte ben de bu kalabalığa katıldım.

Yolcuların reisi, ücreti Meşhed'te verilmek şartıyla, binmem için bana az yüklü bir katır tahsis etti. Bu katır sonradan, sanki bütünüyle benim işimi görüyormuş gibi değerlendirildi. Yoksulluk ve çaresizliğimin yakında sona ereceği konusunda verdiğim güvence, kimliğim hakkında kuşku duyulmasına neden oldu. Şimdiye kadar sergilediğim durum ve niteliğe kimse inanmaz oldu. Bununla birlikte gösterilen saygı ve ikramın giderek artmasına da neden oldu. Hatta iş öyle bir noktaya geldi ki, Meşhed'e yaklaşınca, yol arkadaşlarımdan birkaçı yanıma

gelerek kimi Osmanlı sefirine, kimi Büyük Britanya konsolosuna kendisini tavsiye etmemi rica etti.

Herat Hanlığı'nın son sınırında olan Kuhsun'a vardığımızda, son gümrük vergisini tahsil için Afgan memurları bizi tam iki gün beklettiler.

İkinci gün, bir ara kaldığımız kervansarayın kulesinden köye doğru büyük bir toz bulutunun geldiğini gördük. Her yerden, "Türkmenler!... Türkmenler!..." diye bağırılmaya başlandı. Bunun üzerine, gerek kervan halkında, gerek köy halkında beliren korku, telaş ve gürültüyü anlatabilmek mümkün değildir. Toz bulutu gittikçe yaklaşıyordu. İyice yaklaşınca, gelenlerin birkaç tabur vahşi eşek olduğunu gördük. Eşekler birkaç yüz adım ilerimizde birdenbire durdular, hızla yönlerini değiştirerek çöle doğru kaçıp gözden kayboldular.

Kale-i Nevden gelmiş olan Sünni Hezarelerin koruması altında bulunmasına karşın, yine de Teke, Salur ve Tarik Türkmenlerinin haydutluk alanı içinde kalan bir bölgeden geçerek Ferimun adlı köye vardık. Bu köy, gördüğümüz, halkı tümüyle İranlı olan ilk yerdi. Yolculuğumuzun son günlerinde çektiğimiz zahmetin yorgunluğu üzerine, burada barınak olarak bulduğum sıcacık bir ahır, gönlüme geçici bir teselli verdi. Sonunda, Herat'tan çıktıktan oniki gün sonra, uzaktan İmam Ali Rıza Camiisi ve Türbesi'nin yaldızlı kubbesinin parıltısı, çoktan beridir görmeyi istediğim Meşhed kendine yaklaştığımızı bildirdi. Umduğum ölçüde olmasa da, yine de kalbimde şiddetli bir heyecan uyandı.

Meşhed kenti, Horasan bölgesinin merkezidir. Yönetimi, şimdiki İran Şahı'nın amcası olan Murad Mirza'ya bırakılmıştı. Murad Mirza'nın aralıksız çaba ve çalışmalarının bir sonucu olarak Türkmenlerin çapulu yüzünden ortaya çıkan kötülüklerin tümü yok olmuş, bir zamanlar ıssız kalan yollarda yavaş ya-

vaş gidiş-gelişler başlamıştı. İşte bu nedenle Murad Mirza'ya Seyfü'd-Devle ünvanının verilmesi uygunsuz sayılamazdı.

Meşhed'e varışımdan yarım saat sonra İngiliz Miralay Dulmaz'ın ziyaretine gittim. Miralay önemli iş ve uygulamalarda valiye yardım ediyordu. Bu nedenle Meşhed'te halkın saygı ve takdirini kazanmış bir kimseydi. Hatta, Buhara tarafından garip ve acaip bir dervişin gelip görüşmek istediğini kendisine haber verdiklerinde görev yerinde işiyle uğraşıyormuş. Buna karşın hemen bulunduğum yere geldi. Beni iyice gözden geçirdiği halde, konuşmadıkça kim olduğumu anlayamadı. Beni büyük bir sevgiyle kucaklamasından ve gözlerinin yaşla dolmasından, yalnız bir Avrupalıya değil, aynı zamanda bir dosta kavuştuğumu anladım. Bu yiğit İngiliz, bana evinde kalmamı önerdi. Ben de kabul ettim. Onun konukseverliği sayesinde, yol yorgunluğunu kısa bir süre içinde üzerimden attım. Bir ay içinde de gücüm yerine geldi. Kış içinde Tahran'a gidişim böylece mümkün oldu. Meşhed'te kaldığım sırada Miralay beni eyalet valisi olan şehzadeye takdim etti. Şehzade tarafından çok iyi karşılandım. Birkaç saat Orta Asya hakkında sohbet ettik. Orta Asya'nın durumunu çok iyi biliyordu. Bağnaz ve vesveseli Buhara Emiri'nin, Şiilere rağmen kendisine Emirü'l-Müminin ünvanı verdiği halde, benim gibi iki yüzlü ve münafık bir adamın hayır duasını istediğini anlatarak şehzadeyi eğlendirdim.

Bana böylesine iyi ve nazik davranan İngiliz Miralayı ile birlikte İsa'nın doğum yortusunu kutladıktan sonra, ertesi günü (26 Aralık 1863) hiçbir kervana katılmadan ve yanıma dostum Molla Uşşak'tan başka kimseyi almadan yola çıktım. İkimiz de iyice silahlanmıştık. Bindiğimiz hayvanlar benim malımdı ve yemek takımına varıncaya kadar her türlü yol donanımımız mükemmeldi. İşte böylece, kışın ortasında yirmidört konaklık yol gitmenin zorluğunu gözüme kestirdim. O yol ki, onda attığım her adımın, beni sevgilim olan Batı ülkesine bir derece da-

ha yaklaştırdığını büyük bir sevinç ve coşkuyla hissediyordum. İranlıların bile Türkmenlerin şerrinden korkarak topsuz gitmeye cesaret edemedikleri Mezinan'dan Şahrud'a(*) kadar dört konaklık mesafeyi karakolsuz ve bir tehlikeye uğramadan geçtim.

Şahrud'ta pamuk ve keten satın almak üzere bekleyen Birmingham'lı bir İngilizle karşılaştım. Adam, derviş giysileri içinde, kocaman sarıklı bir adamın kendisine düzgün bir İngilizce ile söz söylediğini duyunca korkunç şaşırdı. Şaşkınlığının büyüklüğünden üç kez cevap vermeye niyetlenmişken birşey söylemeyerek dili tutulmuşcasına kalakaldı. Sonradan yaptığım açıklamalar üzerine şaşkınlığı sona erdi ve beni yemeğe davet etti. Yanında bir de Rus bulunan bu İngilizle iyi bir gün geçirdik. Rus, ünlü Kafkas(**) adlı ticaret şirketinin buradaki temsilcisiymiş.

(*) Bu dört konak Nişabur ve Sebzevar'ın ötesindedir. Adları Abbasabad, Miyadeşt, Miyam ve Şahrud'tur. Bunlar Türkistan çöllerine ulaşan büyük ovanın girişinde bulunduklarından her an Türkmen saldırısına uğrayabilmektedirler. Bu yerler, Türkmenlerin saldırısına karşı koymaklı yükümlüdürler.

(**) *Revo-Britannic* adlı İngiliz dergisinin binsekizyüzaltmışaltı (1866) yılı kasını tarihli sayısında başka bir biçimde anlatılan bu olay, yazarın gerçek kimliğinin Molla Uşak tarafından anlaşılmaya başlamasına neden olmuştur. Mösyö Vàmbèry, adı geçen dergide olayı şöyle anlatıyor: "Andığım İngiliz taciri Mösyö Longfield'in "Acaba Hindistan'dan mı geliyorsunuz?" diye sorması üzerine sırf eğlenmek için merakını tahrik etmek istedim. Ama yolculuktan fazlasıyla yorulmuş olduğum için, kendimde eğlenceyi uzatma gücü bulamadım. Bu nedenle adımı ve durumumu doğrudan söyledim. Bunun üzerine büyük bir memnuniyet duyarak boynuma sarıldı. Bu durum, o zamana kadar benim yalnız Müslüman değil, bir de derviş olduğuma inanan arkadaşım Tatar'ı hayrete düşürdü."
Molla Uşşak'ın arkadaşının milliyetini tam olarak anlamasına neden olan ikinci bir olay da, Tahran yolu üzerinde, kuzey rüzgârının estiği, ortalığı karın kapladığı bir gece, Mösyö Vàmbèry ve Uşşak Ehvan postahanesinde bir yer bulup barındıkları zaman, garip biçimde olmuştur. Mösyö Vàmbèry şöyle anlatıyor: "Çayımı içtim. Vücudumda tatlı bir sıcaklık hissetmeye başlamıştım. Pilavını ve hiyiçlerini hazırladı. O ara rüzgârın gürültüsü arasında dört nala koşmakta

Şahrud'tan Tahran'a on günde gelebildim. Binsekizyüzaltmışdört yılı (1864) Ocak ayının ondokuzuncu gecesi Tahran'ın iki

olan birtakım hayvan sesleri duydum. Yatağımdan sıçrayıp kalkıncaya kadar avlu süvarilerle doldu. Silah şakırtısından, sövüp saymadan, haykırma ve bağırmalardan başka ses duyulmaz oldu. Bu gürültü, bir anda iyice kapatılmış olan kapının önüne geldi. "Hey, bürada kim var? Her kimsen çık! Sipahsaların eşi Sultan geliyor. Haydi odayı boşaltınız. Sultana yer gerek" diye bağırmaya başladılar. Okuyucularımın kolayca anlayacağı gibi hemen kapıyı açmadım. Bunun üzerine adamlar postahane memurundan odada kimin olduğunu sordular. Aldıkları cevaptan odanın içindekinin sıradan bir hacı oludğunu, hem de kendilerine göre dinsiz sayılan bir sünnî hacı olduğunu öğrenince, silahlarının dipçiğiyle kapıya vurup zorlamaya ve "Hey hacı, çabuk çık. Yoksa kemiklerini kırıp tuz gibi ufalarız" diye bağırmaya başladılar. Sorunun nazikleştiğini gördüm. Çünkü sıcak ve rahat bir barınağı bırakıp böyle soğuk bir kış gecesini açık havada geçirmek zorunda kalmak doğrusu üzücü bir durumdu. Ama bu durumun neden olacağı vahim sonuçlarından kaçınma düşüncesinden çok, galiba yapılan baskının yolaçtığı heyecedandan olmalı, içimde karşı koyma cesareti uyandı. Arkadaşım Tatar yanımda, benzi atmış, ayakta duruyordu. Yerimden fırlayıp kılıç ve tüfeğimi aldım ve ilk işaretimde ateş etmesi emriyle tabancalarını ona verip kapıya karşı durarak hazırlandım. En öncekim girerse, beyninin dağıtmaya kesin karar vermiştim.

"Öyle sanıyorum ki, kapının önündeki saldırganlar niyet ve hazırlığımı anlayarak birbirleriyle konuşmaya başladılar. Dikkat edince, Farsçayı son derece düzgün konuştuğumu görünce benim sıradan bir Buharalı olmadığımdan kuşkulandıklarını anladım. "Sen kimsin, hacı değil misin?" diye sordular. Hacılığın falan sırası değildi. Artık bundan böyle ben ne Buharalıydım, ne de İranlı. "Ben Avrupalıyım. Bana Vàmbèry sahip derler" dedim. Bu söz üzerine sesleri keslidi. Sanıyorum saldırganlar şaşırdılar. Ama bundan en çok şaşıran bizim Tatar'dı. Çünkü, bu zamana kadar sünnî bir hacı olduğuma inandığı arkadaşının ağzından ilk kez adını ve kimliğini duyuyordu. Benzi ölü gibi sapsarı kesimliş, ağzı hayretle açılmış, gözlerini yüzüme dikmişti. Kendisine gözümle işaret edip telaşını teskin ettim.iranlılar da tavırlarını değiştirdiler. Doğu halkına dehşet veren "Avrupalı" sözcüğü, bir yıldırım etkisi yapmıştı. Öfkeyi konuşmaları nezakete, tehdit ve korkutmaları rica ve yakarışa dönüştü. Yalnız subayları olan iki kişiyi içeriye almam için yalvarmaya başladılar. Diğerlerinin ahır ve samanlıkta yatmasına razı olmuşlardı. Sonunda zangır zangır titreyen bu İranlılara kapıyı açtım. Yüzümün biçim ve durumu onlarca iddiamı doğruluyordu. Bunlarla yarım saat kadar sohbet ettikten sonra, içtikleri rakı nedeniyle sarhoş olduklarından odanın bir köşesine kıvrılıp uyudular ve arganın boruları gibi horlamaya başladılar. Ben de arkadaşım Molla Uşşak'a durumumu açıklamaya giriştim. Büyük bir hayretle dinledi."

saatlik yakınındaydım. Ama garip biçimde, Şah Abdulazim köyünün yanında yolu kaybettim. Bir hayli arayıp taradıktan sonra köyü bularak yola devam ettim. Tahran'ın kapıları kapandığı için geceyi kentin birkaç adım dışındaki bir kervansarayda geçirmek zorunda kaldım.

Ertesi gün, henüz giyili olduğum acaip kılıkta kimse beni görmesin diye Tahran sokaklarını hızla geçip Devlet-i Aliye sefarethanesine girdim. Kararsız ve ateşli düşüncelerle on ay önce terkettiğim bir eve yeniden girdiğim sırada nasıl düşünceler içinde olacağım kolaylıkla anlaşılabilir. Ama ne yazık ki, velinimetin Haydar Efendi'nin tayin edildiğini öğrendim. Şimdi sefir, bir ara Maarif Nezareti Mektupçuluğunda bulunan İsmail Bey'miş. İsmail Bey de beni selefi gibi tam bir sevgiyle kabul etti. O zaman gözüme ikinci bir Paris gibi görünen Tahran'da çoktandır benim esir düştüğüm ya da öldüğüm sanılıyormuş. Bu nedenle geri dönüşüm halk arasında büyük bir etki uyandırdı. Şah Hazretleri bile beni görmek istediler. İsmail Efendi de beni resmi biçimde Şah'a takdim etmeye razı oldu. Bugün İranlıların Kıble-i Alem ve Sahib-i Alem ünvanlarıyla andıkları Nasreddin Şah Hazretleri beni bahçelerinde kabul buyurdular.

Gözlerinde tek bir gözlük bulunan Nasreddin Şah geziniyordu. Üzerinde, Doğu uygarlığının günümüzdeki durumunun gerçek bir göstergesi olmak üzere iki çeşitten oluşan bir giysi vardı. Yani üstü Avrupalı giysisi, içi ise salt yerli giysisiydi. Alışılmış sözlerle başlayan konuşmamız biraz sonra gezime ilişkin soru ve cevaplara dönüştü. Nasreddin Şah, gezim sırasında ziyaret ettiğim bağımsız hükumetlerin hükümdarlarının durumlarını teker teker öğrendi. Bir ara bunların politik açıdan hiçbir önemleri olmadığını söyleyince, kendini tutamayarak tuhaf bir tavırla ve gizlice vezirinin kulağına, "Onbeş bin adamla çarçabuk bu heriflerin hakkından gelebilirdik" dedi. Merv felaketini bütünüyle unutmuş olmalıydı.

Bir süre de Herat üzerine konuşuldu. Nasreddin Şah, Herat'ı nasıl bir halde bıraktığımı öğrenmek istedi. "Herat şimdi bir harabe durumundadır. Halkı İran hükumetinin mutluluk ve bayındırlığına dua ediyorlar" diye cevap verdim. Şah Hazretleri sözümdeki gizli anlamı derhal kavradı, "Benim böyle yağmalanmış kentlerde gözüm yoktur" dedi. Yarım saat kadar süren bu görüşmenin sonunda Şah Hazretleri, gezime duyduğu hayreti belirttiler. İltifat buyurmak kasdıyla dördüncü rütbeden bir "Şir Hurşid" nişanı ihsan buyurdular. Bunun üzerine okunulan bu gezi kitabımın bir özetini çıkarıp takdim etmek zorunda kaldım.

Bir yıl önce Orta Asya'ya doğru yola çıktığım güne raslayan binsekizyüzaltmışdört (1864) yılı Martının yirmisekizinci günü Tebriz yoluyla Trabzon'a doğru Tahran'dan hareket ettim. Tebriz'e varıncaya kadar bahar mevsiminin güzellikleriyle nimetlendik. Duygu ve düşüncelerimin bir yıl öncesine oranla ne denli değiştiğini açıklamam gereksizdir. Çünkü o zaman attığım her adım beni akla, hayale gelmedik tehlikeler taşıyan vahşi ülkelere biraz daha yaklaştırıyordu; oysa şimdi uygar dünyaya ve herşeye yeğlediğim yurduma yaklaştırıyor.

Sonunda Dersaadet'e geldim. Ancak güzel Boğaziçi'nde üç saattan fazla kalmaya zamanım müsaid değildi. Oradan Köstence yoluyla Peşte'ye geldim.

Semerkant'tan beri beni bir an terketmeyen yol arkadaşım Konogradlı dervişi Peşte'de bıraktım. Bu zavallı Hiyveli, kendisini niyetli olduğu Mekke yoluna devama bırakmayarak Macaristan'ın başkentine getirişime bir hayli şaşırdı. Artık gönlünden neler geçirdi Tanrı bilir. Ama adamı en çok hayrete düşüren durum, Avrupalılarda gördüğü güzel ahlaktı. Çünkü yurttaşları olan vahşi halkla karşılaştırarak Avrupalıların kendisini hemen öldüreceklerini düşünüyordu. Umduğu gibi bir davranışla karşılaşmaması onu çok şaşırttı.

Yurdumun nimetlerinden daha uzunca bir süre yararlanamadım. Çünkü bahar mevsimi çıkmadan, gezim hakkındaki bu kitabımı İngiltere coğrafya kurumuna takdim etmek istiyordum. O kurum ki, bazı dostlarımın tavsiyesi üzerine onur verici bu imtiyazı bana vermişti.

Binsekizyüzaltmışdört (1864) yılı Haziranının dokuzunda Londra'ya geldim. Buhara ile Londra'daki adetlerin farklılığı nedeniyle davranış biçimimi bir anda değiştirmek zorunda kaldım. Bu da bana anlatılamayacak kadar zor geldi.

Vambery'nin Hazar kıyısındaki Gümüştepe'de karşılanışı.

Ve dönüş. Tahran yakınlarında. (Gravürler Hayat Tarih Mecmuası'nın 1971/8 ve 1972/1. sayılarından alınmıştır.)

Vambery, Afgan kralının oğlu Serdar Muhammed Yakub Han'ın yanında.

Arminius Vambery

BİR SAHTE DERVİŞİN

ORTA ASYA GEZİSİ

◆

Arminius Vambery, memleketi olan Macaristan'da ikbal kapılarının kendisine kapalı olduğunu görünce İstanbul'a gelen; geldikten sonra da Paşa konaklarında ders vermekle işe başlayıp saraya kadar girmeyi başaran bir yahudi türkoloğu. Siyonizmin ünlü lideri Theodor Herzl onun hakkında şunları söyler: "Yetmiş yaşını aşkın bu topal Macar Musevisinin şahsında dünyanın en ilginç insanlarından birini tanıdım. Kendisinin Türk mü İngiliz mi olduğuna bir türlü karar veremeyen bu insan, Almanca kitap yazmakta, on iki dili aynı akıcılıkla konuşmaktadır. Ayrıca, ikisine ruhban olarak bağlandığı beş din değiştirdiğini iddia etmektedir."

Türk dostu olarak tanınan, hem Türkler hem de İngilizler hesabına casusluk yapan zamanının bu 'önemli' siyonisti, 1863 yılında çıktığı Orta Asya seyahatini tam bir yılda tamamladı. Derviş kılığında Semerkand, Buhara, Herat, Hiyve gibi büyük merkezleri dolaştı ve dönüşte bu seyahatnameyi kaleme aldı.

"Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi" bugünkü siyasî şartlar dolayısıyla yeniden gündemimize yerleşen Orta Asya'nın geçen yüzyıl ortalarındaki manzarasını bütün yönleriyle gözler önüne seriyor.

ISBN 975 - 341 - 003 - 4